

PRISPEVKI

ZA NOVEJŠO

1989

2

.....

ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions à l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDK 949.712 »18/19« (05) UDC

Uredniški odbor:

dr. Tone Ferenc, dr. Jasna Fischer (odgovorna urednica), dr. Milica Kacin-Wohinz, dr. France Kresal, Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar, dr. Janko Pleterski, mag. Jože Prinčič (pomočnik glavnega urednika), dr. Franc Rozman (glavni urednik), dr. Mirko Stiplovesek, mag. Jera Vodušek-Starič

Prevajalci: Milojka Popović (angleščina), Majda Janežič (nemščina), Jožica Pirc (francoščina)

Lektor: Joža Repar

Oprema: Janez Suhadolc

Izdaja

Inštitut za novejšo zgodovino
YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, SFR Jugoslavija

Založil

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Raziskovalne skupnosti Slovenije in
Tovarne dokumentnega papirja Radeče

Tiskala

Birografika BORI, Titova 64, 61000 Ljubljana

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, SFR Jugoslavija

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Razprave

Vilma Brodnik

Preskrba Ljubljane med 1. svetovno vojno

Predmet mojega prispevka je preskrba Ljubljane z živili v letih od 1914 do 1918.¹ Zajema torej obdobje izrednih razmer med prvo svetovno vojno in sega delno tudi v prvi dve leti po njej, ko so se težave v zvezi s preskrbo le počasi umirjale. Članek temelji na virih iz fonda mestnega magistrata ljubljanskega, ki jih hrani ZAL.

Preskrba Ljubljane pa ni obsegala samo preskrbe z živili, pač pa tudi preskrbo s premogom, z drvni, s petrolejem in z milom. O slednjem je ohranjenih zelo malo podatkov, iz katerih je razvidno, da je mila ves čas vojne primanjkovalo in da so ga gospodinje izdelovale kar same iz loja, vendar je tudi tega največkrat primanjkovalo.

Za nemoteno preskrbo mesta je mestni občinski svet v sejah 3. in 7.8. 1914 izvolil stalni (ali permanentni) odsek za aprovizacijo mesta. Za izvrševanje sklepov aprovizijskega odseka in za izvršitev organiziranja mestne aprovizacije pa je skrbelo mestno tržno nadzorstvo pod vodstvom mestnega tržnega nadzornika Adolfa Ribnikarja.

Preskrba Ljubljane z živili v letu 1914

Dne 28.7. je A-O napovedala vojno Srbiji in dne 31.7. razglasila splošno mobilizacijo.² Ob mobilizaciji je zahtevalo od MOL-a predhodno nastanitev pred odhodi na fronto ogromno vojaštva, ki ga je MOL nastanil v 40 poslopij.³

Ob odhodih vojakov iz mesta je mestni magistrat prirejal tudi t.i. pogostitve vojakov s pivom, kruhom in tobakom in zato dobival s strani vojaštva številne zahvale. Stroški za pogostitve vojakov so znašali do 14.9. 1914 4325 kron in 85 vinarjev, s čimer je mestni magistrat prekoračil odobreni kredit mestnega občinskega sveta za 325 kron in 85 vinarjev. Mestni občinski svet je zato 15.9. 1914 na predlog župana dr. Ivana Tavčarja (ljubljski župan v letih 1911–1921) dovolil nov kredit v znesku 5000 kron, 17.11. 1914 pa še dodatnih 4000 kron za pogostitev ranjencev ob praznovanju 66-letnice vladanja cesarja Franca Jožefa 1.⁴

¹ Prispevek je nastal na podlagi avtoričine diplomske naloge Preskrba Ljubljane z živili med prvo svetovno vojno na PZE za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani pod mentorstvom prof. dr. Petra Vodopivca. Za napotke pri nastanku diplomske naloge se zahvaljujem še Marjanu Drnovšku, pri pripravi objave pa tudi prof. dr. Francu Rozmanu.

² Pierre Renouvin. Evropska kriza i prvi svjetski rat. Zagreb 1965, str. 166–174.

³ ZAL, Reg. I./2060, Poročilo magistrata povodom mobilizacije leta 1914, listi 1–9 in poročila komisij o delovanju, listi 13–32.

⁴ ZAL. Cod. III./772, listi 238 in 276–277.

Ena najpomembnejših nalog mestnega magistrata v času vojne je bila preskrba Ljubljane z živili. Mestni magistrat je sprva skrbel za aprovizacijo civilnega prebivalstva in vojaštva.

Po podatkih za leto 1910 je imela Ljubljana 41727 prebivalcev. Ozemlje MOL-a pa je bilo l. 1914 razdeljeno v sedem okrajev, in sicer:

- I. Šolski okraj,
- II. Šentjakobski okraj,
- III. Dvorski okraj,
- IV. Kolodvorski okraj,
- V. Okraj, kamor so spadali predmestni kraji: Črna vas, Ilovica, Hauptmanca, Hradeckega vas in Kurja vas,
- VI. Vodmat in
- VII. okraj, ki je obsegal Spodnjo Šiško, ki je bila 26.6. 1914 priključena k MOL-u. Šišenski zadnji župan Seidel pa je postal prvi okrajni načelnik.⁵ Mestna aprovizacija je torej obsegala blizu 50000 ljudi.

Aprovizacija vojaštva s stani MOL-a je trajala od izbruha vojne pa vse do prve polovice l. 1915. Z dne 5.5. 1915 je namreč ohranjen dokument, v katerem mestni magistrat sporoča Gremiju trgovcev v Ljubljani, še pred tem pa je direktno obvestil vse večje lj. trgovce z žitom, moko, kruhom in krmo, da sta se vojno ministrstvo in ministrstvo za notranje zadeve dogovorili, da poslej skrbi vojaška uprava za preskrbo z žitom, moko, kruhom in krmo vse armade na bojišču, vseh v zaledju nastanjenih nadomestnih oddelkov, domobrancev in črne vojske, vseh bolnikov in ranjencev v vojaških bolnicah, pa tudi vojnih ujetnikov in političnih internirancev v zaporih vojaške uprave. Za politične internirance na ljubljanskem gradu je torej odslej skrbela vojaška uprava. Iz zalog živil, namenjenih civilnemu prebivalstvu, pa so se lahko še nadalje oskrbovali npr. častniki, ki so imeli krušne izkaznice in so si hrano sami plačevali. Vojna uprava tudi ni skrbela za prehrano tistih civilnih oseb, ki so bile zaposlene v industrijskih obratih, ki so delali za vojsko. Vojaštvo se je torej oskrbovalo z moko, žitom, kruhom in hrano v lastni režiji ali pa po t.i. vojaških arendatorjih (dobaviteljnih) in podjetnikih, ki so imeli z vojaško upravo sklenjene pogodbe. V izrednih razmerah, če se žita, moke in kruha ni dalo drugače dobiti, je lahko vojska uporabila tudi rekvizicije, vendar le s posredovanjem politične oblasti, v Ljubljani torej s posredovanjem mestnega magistrata. Če je hotelo vojaško poveljstvo zaseči žito ali moko, se je moralo obrniti na mestni magistrat, ta pa je potem interveniral pri posameznih trgovcih, ki niso smeli na svojo pest sklepati trgovskih pogodb z vojsko, ali si pustiti zaseči zaloge živil, namenjene civilnemu prebivalstvu brez vednosti mestnega magistrata.⁶

Za nemoteno aprovizacijo MOL-a je mestni občinski svet izvolil prvi aprovizacijski odsek (APOD) že leta 1912, ko je bil za načelnika odseka izvoljen Matija Roethel,

⁵ Marjan Drnovšek. Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850–1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi. Zgodovina Ljubljane, Prispevki za monografijo. Kronika, Ljubljana 1984, str. 214–215 in ZAL, Cod. III./772, list 223.

⁶ ZAL, Reg. I./2060, lista 395–396.

za namestnika pa Anton Koleša in za člane: Hermann Brandt, Jakob Dimnik, Janko Jeglič, Ebin Kristan in Fran Planinšek. APOD se je razvil iz draginjskega odseka, ustanovljenega leta 1908, ki naj bi prispeval k brzdanju draginje, ki je od začetka 20. stoletja strmo naraščala.⁷

Da bi preskrba mesta potekala nemoteno tudi v vojnem času, je mestni občinski svet na svoji tajni seji 3.8. 1914 izvolil stalni odsek za aprovizacijo mesta v vojni. Za predsednika odseka je bil imenovan ljubljanski podžupan dr. Karel Triller, poleg nje ga pa je imela v odseku po dva zastopnika še vsaka stranka, zastopana v mestnem občinskem svetu (NNS je imela večino – pripadala pa sta ji tudi župan in podžupan – SLS, JSDS in Nemška stanka (Deutsche Partei). Na izredni tajni seji 7.8. 1914 pa je mestni občinski svet sklenil, naj ostane APOD v permanenci in mu za oskrbo MOL-a dovolil posojilo v znesku 100.000 kron. S tem posojilom pa je lahko APOD razpolagal le s privoljenjem župana dr. I. Tavčarja, drugače je bilo delovanje odseka samostojno, brez predhodnih odobritev mestnega občinskega sveta. Sklepe mestnega občinskega sveta o APOD-u pa je moral potrditi še deželni odbor.⁸

V pristojnosti APOD-a je poleg preskrbe z živili spadala tudi preskrba s premogom, z drvni, s petrolejem in z milom. V dveh slabih mesecih (avgust, september) je APOD preskrbel MOL-u že večjo količino živil in premoga.⁹

Glede preskrbe civilnega prebivalstva in vojaštva z mesom je bila polno zaposlena tudi mestna klavnica. Mestna klavnica kot mestno podjetje, saj so bili v njenem ravnateljstvu člani občinskega sveta, je bila odprta leta 1881.¹⁰ K opremi mestne klavnice je spadala tudi manjša ledenica, ki je komaj še zadoščala potrebam mestne klavnice, vendar jo v vojnem času zaradi pomanjkanja sredstev MOL ni mogel razširiti. Leta 1914 so zgradili ob klavnici dve skupini oddelkov za uvožene prašiče iz Hrvaške in Bosne.¹¹

Poleg tega so morali v mestni klavnici klati tudi zasebni mesarji, saj je bilo klanje živine doma prepovedano, čeprav je bila praksa drugačna.¹² V mestni klavnici so klali živino tudi zasebni mesarji iz ljubljanske okolice, npr. tudi iz Šentvida in z Viča.

Število v mestni klavnici zaklane živine je z izbruhom vojne močno narastlo, ker moramo upoštevati tudi živino, ki so jo zaklali za prehrano vojaštva. To je razvidno tudi iz razpredelnice, kjer sem upoštevala podatke za število zaklane živine v prvi polovici leta 1914 in po izbruhu vojne oziroma v drugi polovici leta 1914.¹³

Če izrazimo v odstotkih, se je število zaklane živine v drugi polovici leta 1914 proti prvi polovici leta 1914 povečalo: voli za 49,9 %, biki za 103,6 %, krave za 50,4 %, prašiči za 14,7 % in kostruni za 50 %. Nasprotno pa se je zmanjšalo število zaklanih telet za 27,7 %, kozličev pa kar za 673,6 %.

⁷ Marjan Drnovšek. *Oris ...*, str.229 in Občinska uprava deželnega stolnega mesta Ljubljane, leta 1912, 1913, 1914. Lj. 1913, str. 31–34.

⁸ ZAL, Reg. I./1628–1629, lista 323–324.

⁹ ZAL, Reg. I./2060, Poročilo magistrata o delovanju povodom mobilizacije I. 1914, list 6.

¹⁰ Občinska uprava deželnega..., str. 31–34.

¹¹ ZAL, Cod. III./72, list 149.

¹² Marjan Drnovšek. *Oris...*, str. 228.

¹³ ZAL, Reg. I./1628, listi 155–255.

čas	voli	biki	krave	prašiči	teleta	koštruni	kozlički
januar (28.12.1913–1.2.1914)	294	17	44	1588	710	90	103
februar (1.2.1914–1.3.1914)	240	9	40	806	503	82	164
marec (1.2.1914–5.4.1914)	346	28	39	824	842	118	631
april (5.4.1914–3.5.1914)	264	20	18	528	597	114	456
maj (3.5.1914–7.6.1914)	317	37	51	692	849	127	389
junij (7.6.1914–5.7.1914)	252	27	38	494	722	127	75
julij (5.7.1914–26.7.1914)	198	17	21	322	546	96	27
avgust (2.8.1914–30.8.1914)	589	99	49	489	653	171	22
september (30.8.1914–4.10.1914)	538	60	58	888	740	169	20
oktober (11.10.1914–1.11.1914)	317	32	48	867	365	135	35
november (1.11.1914–6.12.1914)	509	42	90	1887	581	292	64
december (6.12.1914–3.1.1914)	416	31	80	1202	421	124	67

Pomembno vlogo pri aprovizaciji MOL-a je imelo tudi mestno tržno nadzorstvo. Ker Ljubljana ni imela urejenih večjih skladišč in hladilnic, je bila odvisna glede oskrbe (zlasti z mlekom in vrtninami) od vsakodnevnega prinašanja teh živil iz ljubljanske okolice. Mestni tržni nadzorniki so s pomočjo mestnih tržnih stražnikov nadzorovali higieno in kvaliteto živil ter tržni promet.¹⁴

Z izbruhom vojne je bila naloga mestnega tržnega nadzorstva izvrševanje sklepov APOD-a, saj je mestni magistrat prav pod vodstvom mestnega tržnega nadzornika Adolfa Ribnikarja organiziral mestno aprovizacijo.¹⁵

Po podatkih iz leta 1918 so bili na čelu mestne aprovizacije trije magistratni referenti: Adolf Ribnikar, mestni tržni nadzornik, Fran Trdina, mestni računski ravnatelj, in Volc.¹⁶ V okviru mestnega knjigovodstva je dobila mestna aprovizacija lastno aprovizijsko knjigovodstvo.¹⁷

¹⁴ Marjan Drnovšek. *Oris...*, str.228.

¹⁵ ZAL, Reg. I./2060, list 27 in Lojze Slanovec. *Lj. kronika. Kronika slovenskih mest I./1934*, str. 62.

¹⁶ ZAL, Cod. III./76, listi 2–10.

¹⁷ r.t. (r.t. = ravno tam)

Med naloge mestnega tržnega nadzorstva ob mobilizaciji so poleg izvrševanja sklepov APOD-a spadala še poročila o aprovizaciji Ljubljane deželni vladi, periodična poročila o zalogah živil in petroleja v ljubljanskih trgovinah, udeležba pri naborni komisiji za konje in pri vojaških komisijah za nakup žita, moke in drugih živil, posredovanje pri trgovcih in obrtnikih glede dobave blaga vojaštvu, izdajanje aprovizacijskih potrdil trgovcem in legitimacij za vožnjo po železnici v aprovizacijske namene, izvajanje poostrelega tržnega policijskega nadzora na trgu, v prodajalnah z moko, v mesnicah in v gostilnah, kjer je bil zaradi vojaštva povečan promet z živili.

Mestno tržno nadzorstvo je zaplenilo v avgustu in v prvi polovici septembra 47 vreč pokvarjene moke, večjo količino mleka, pomešanega z vodo, in nezrelega ali pokvarjenega sadja. Mestni tržni stražniki so izročali tudi pozivnice mobilizirancem, mobilizacijske dopise lastnikom konj in vozil ter maksimalne tarife cen trgovcem in obrtnikom.¹⁸

Z izbruhom vojne je nastopila v Ljubljani tudi velika brezposelnost, ker so veliko industrijskih obratov zaprli. Prve dni mobilizacije je bilo sprva veliko pomanjkanje delojemalcev, ko pa je zaradi pomanjkanja naročil veliko obratov skrčilo proizvodnjo ali pa sploh nehalo obratovati, je bilo konec avgusta 1914 pri Mestni posredovalnici za delo in stanovanja število delojemalcev trikrat večje od števila delodajalcev. Veliko brezposelnih je bilo zlasti v trgovskih in pisarniških poklicih, pri hišnih poslih, od obrti pa pri ključavničarjih, mizarjih, pleskarjih, slikarjih, pečarjih in knjigovezih. Največja brezposelnost pa je bila med tovarniškim delavstvom. Na razglas mestnega magistrata glede posredovanja del se je do 20.8. 1914 oglasilo le ravnateljstvo Tobačne tovarne, ki je posredovalo manjše število delavcev za težka dela. Pri mestnem magistratu je čedalje več brezposelnih prosilo za podpore, ki jih je mestni občinski svet določil v ta namen.¹⁹

Mestni občinski svet je na seji 12.5. 1914 sklenil, da MOL pristopi k avstrijski družbi za boj proti brezposelnosti z letno članarino 25 kron.²⁰

Pri preskrbi je imelo pomembno vlogo tudi obdelovanje zemlje na območju MOL-a. Pri tem so imeli prednost Sp. Šiška, del Barja, ki je spadal v okvir MOL-a in Trnovsko predmestje. Po vseh območjih MOL-a, kjer so bili kmetje, je magistratni ekspedit razobesil dvojezične slovensko-nemške plakate, ki jih je dne 19.8. 1914 naslovlilo poljedelško ministrstvo na kmetovalce. Tu je minister za poljedelstvo Zenker pozival kmetovalce, da naj kljub temu da je veliko krepkih kmečkih mož na bojišču in so ostale le žene, starci in otroci, ne popustijo in naj pripravijo letino, da ne bi leta 1915 izbruhnila lakota. Kot prehranjevalce države se je obračal na kmete, naj sejejo v letu 1915, ozimno žito pa že v jeseni leta 1914, le tiste pridelke, ki so za prehrano najpomembnejši, to so predvsem pšenica in rž ter krompir in sočivje. Ta živila naj bi nadomestila živinorejske oziroma mlečne izdelke, ki jih zaradi vojnih razmer ni bilo dovolj.²¹

¹⁸ ZAL, Reg. I./2060, list 27.

¹⁹ ZAL, Reg. I./2060, listi 38, 77, 116–117.

²⁰ ZAL, Cod. III./72, listi 138–141.

²¹ ZAL, Reg. I./2060, list 62.

Župan je sestavil na podlagi cesarske naredbe z dne 5.8. 1914 državni zakonik št. 199 in po naročilu deželne vlade z dne 10.8. 1914 tudi žetveno komisijo z občinskim svetovalcem Antonom Likozarjem na čelu, za člane pa je imenoval: Franceta Črnagoja, Andreja Kalana, Josipa Kozlerja, Viljema Maurerja, Gustava Pirca in Karla Počivalnika. Nalogi žetvene komisije sta bili nadziranje poljedeljskih del in svetovanje kmetovalcem. V ta namen je bil imenovan za Barje okrajni načelnik France Črnagoj, za Sp. Šiško Viljem Maurer in za Trnovsko predmestje Karel Počivalnik.

Žetvena komisija je ugotovila, da so bila poljedelska dela na območju MOL-a v letu 1914 redno opravljena, kljub temu da so ostale na kmečkih domačijah v glavnem le žene. Pri delih so si ljubljanski posestniki medsebojno pomagali, tujo pomoč pa odklanjali, češ da bi jim bila le v breme. Sicer pa so imeli posestniki možnost dobiti delavce preko Mestne posredovalnice za delo in stanovanja, kjer pa ni bilo velikega povpraševanja po poljskih delavcih. Kljub temu je mestni magistrat naročil pri Postajenačelstvu državne železnice 101 izkaznico za prosto vožnjo žetvenih delavcev po državni železnici, da bi pomagali kmetom pri žetvi.²²

Preskrba Ljubljane z živili v letu 1915

S sistemom blokade proti A-O in Nemčiji je skušala antanta preprečiti uvoz pomembnih prehrabnih in gospodarskih artiklov, npr. kovin, kavčuka, bombaža, mesa itd. Posledice blokade so se pričele kazati v A-O in Nemčiji že pozimi 1915/16. V obeh državah so uvedli stroge varčevalne ukrepe pri porabi pomembnih prehrabnih artiklov že v prvih mesecih vojne leta 1914 in ta sistem omejevanja dograjevali še v letu 1915 in 1916.

V A-O je imela Ogrska kot kmetijska dežela še dovolj zalog hrane, ki jih ni hotela prodajati avstrijskemu delu države oziroma je pošiljala le strogo odmerjene kontingente. Tako na Ogrskem ni bilo večjega pomanjkanja hrane, medtem ko je v avstrijskem delu že vladala lakota in so v letu 1915 posebni državni uradi nadzirali razdeljevanje moke, mesa in sladkorja.

A-O in Nemčija sta lahko v letu 1915 še vedno uvažali živila iz nevtralnih držav, kot so bile Nizozemska in Švica ter skandinavske države Norveška, Švedska in Danska.

Kljub blokadi pa antanti ni uspelo zaustaviti vsega uvoza v Nemčijo in A-O, čeprav se je učinek pokazal že v letu 1916, ko se je obseg uvoženih živil iz Norveške, Danske in Švedske v Nemčijo in A-O znižal za 50 %.²³

Tudi v Ljubljani je bilo pomanjkanje živil občutno že v začetku l. 1915. Najpomembnejše živilo je bil kruh, moko pa je ljubljansko prebivalstvo že pred marcem leta 1915 lahko prejemale le s krušnimi izkaznicami. Po podatkih iz novembra 1915 se je lahko še nadalje dobivalo brez krušnih izkaznic koruzno moko, vendar pa jo v trgovinah ni bilo mogoče več dobiti, ker so prodajalci že izčrpali zaloge.²⁴ Na eno krušno izkaznico se je dobilo 1,4 kg moke na osebo, vendar so na mestni magistrat prihajale

²² r.t., lista 21, 79 in ZAL, Reg. I./2063, listi 521-524.

²³ ZAL, Reg. I./1629-1630, list 805 in Pierre Renouvin. *Evropska kriza...*, str. 269, 283-290.

²⁴ ZAL, Reg. I./1629-1630, lista 754-755.

pritožbe, da trgovci dekagramov sploh ne računajo, češ »kdo bo deke računal«. Obrtni referent mestnega magistrata je dognal, da trgovci zaradi velikega navala tehtajo moko po 1 kg ali 1/2 kg in ponudijo odrezke krušnih izkaznic za neiztehtano moko strankam nazaj, ki pa jih največkrat ne sprejmejo. Obenem je opozoril prodajalce, da je treba moko natančno tehtati. To je bilo toliko bolj pomembno, ker je bila večina prebivalstva zaradi pomanjkanja drugih živil vezana prav na kruh in močnata jedila.²⁵

Mestni magistrat je dovolil pri prejemanju moke brez krušnih izkaznic tudi nekaj izjem, npr. 14. septembra 1915 frančiškanskemu samostanu za 60 redovnikov in revnih dijakov, 14. oktobra 1915 dobrodelnemu zavodu Leonišče, ki je skrbel za civilne bolnike ter 3. novembra 1915 dijaškemu podpornemu vzgojno izobraževalnemu društvu »Domovina«.²⁶

Obenem z uveljavitvijo izkaznic za moko, pa se zanje ni dalo več dobiti bele pšenične moke, pač pa le mešano koruzno-pšenično moko. Kruh, pečen iz takšne moke, so imenovali »vojni kruh«. Vendar pa je mestni magistrat pri prejemanju pšenične moke upošteval izjeme, saj je na podlagi zdravniških spričeval izdajal dovolilnice za prejemanje bele pšenične moke.²⁷

Ljubljana je potrebovala za prehrano prebivalstva 38 vagonov žita mesečno, kar znese okoli 500 vagonov letno.²⁸

V pristojnost mestnega magistrata je spadalo po cesarski naredbi z dne 21. februarja 1915 tudi izdajanje transportnih dovoljenj za izvažanje moke iz Ljubljane.²⁹ Deželni vladi je mestni magistrat 24.3. 1915 sporočil, da glede na sklep APOD-a in zaradi malenkostnih zalog ne izdaja več transportnih dovoljenj za moko 1. vrste (pšenična in ržena).³⁰ To je razvidno tudi iz vrste zavrnenih prošenj za transportna dovoljenja, ki so jih prosilci naslavljali na mestni magistrat. Transportna dovoljenja pa so lahko izdajala tudi okrajna glavarstva, kot je primer za okrajno glavarstvo Litija, ki je zavrnilo izdajo transportnega dovoljenja za izvoz 60 kg moke iz občine Kanderše v Ljubljano.³¹ S takšnimi postopki so skušale lokalne oblasti obvarovati domače prebivalstvo pred pomanjkanjem hrane. Pri izdaji transportnih dovoljenj je lahko intervenirala tudi deželna vlada, saj je moral npr. mestni magistrat aprila 1915 po takšni intervenciji nemudoma dostaviti transportno dovoljenje za izvoz moke deželnemu sodišču v Ljubljani.³²

Od septembra 1915 je v Ljubljani vse bolj primanjkovalo moke, mestni magistrat pa je dobival številne pritožbe in grožnje. Podžupan dr. Karel Triller je interveniral na Dunaju, kjer je ugotovil, da niti naročila za september niso izpolnjena. Mestni magistrat je prebivalcem obljubil, da bo storil vse, da dobi mesto potrebno moko.

²⁵ r.t., listi 745-746, 798-799, 806-807.

²⁶ ZAL, Reg. I./1628-1629, lista 646-647.

²⁷ ZAL, Cod. III./76, listi 2-10.

²⁸ ZAL, Reg. I./1628-1629, list 667.

²⁹ r.t., list 662.

³⁰ r.t., listi 650-651, 653-658.

³¹ ZAL, Reg. I./1628-1629, lista 667-668.

³² ZAL, Cod. III./76, listi 2-10.

Za izboljšavo preskrbe prebivalstva je APOD sklenil v mestu ustanoviti več vojnih prodajaln in lastno aprovizacijsko pekarno. Namen vojnih prodajaln je bil oskrbovanje siromašnejših slojev ljubljanskega prebivalstva. V vojnih prodajalnah naj bi se tako oskrbovale revne družine z majhnimi zaslužki, z veliko otroki ali pa takšne brez zaslužkov. Prva vojna prodajalna je bila odprta 1. maja 1915, aprovizacijska pekarna pa je pričela delovati 10.1. 1916 (v zapisniku seje mestnega občinskega sveta 15. februarja 1915 piše sicer 10.1. 1921, kar je verjetno napaka zapisnikarja).³³

Mestni aprovizaciji je v decembru 1915 uspelo priskrbeti 20 vagonov moke (okoli 160.000 kg), ki jo je prodajala le v vojnih prodajalnah, in sicer samo po 1/4 kg na osebo.³⁴

Pomembno vlogo pri oskrbi delavstva je imelo tudi 1. ljubljansko delavsko konzumno društvo, ki je štelo 1200 članov oziroma z družinskimi člani vključenih delavcev 10000 ljudi. V Sp. Šiški je delovalo še drugo konzumno društvo, to je Konzumno društvo za Ljubljano in okolico.

Prvo ljubljansko delavsko konzumno društvo je oskrbovalo svoje člane, od teh jih je polovica pripadala tobačnemu delavstvu, z najpomembnejšimi življenjskimi potrebščinami, kot so moka, sladkor, mast, petrolej itd., po nižjih tovarniških cenah. Za svoje člane je mesečno potrebovalo 4 vagona žita, kar je ok. 8000 kg tedensko oziroma 1143 kg dnevno. Društvo se je v letu 1915 večkrat pritožilo na APOD. Dne 23.8. 1915 so dobili od mestne aprovizacije le 16 vreč moke, ki je glede na to, da je bilo mesto od 15. do 23.8. brez moke, pošla v enem dnevu. Vsaka od 1200 družin konzumnega društva, ki je štela od 7 do 12 družinskih članov, je dobila od teh 1600 kg le po 1 1/3 kg moke, iz česar je razvidno, da se je lakota vse bolj širila. V konzumnem društvu je bilo tudi veliko članov iz ljubljanske okolice (Moste, Štepanja vas, Šmartno, Črnuče, Zg. Šiška ...), ki so se oskrbovali prek društva, sedaj pa niso mogli dobiti moke ne z mestnimi krušnimi izkaznicami, ker niso bili ljubljanski meščani, domači trgovci pa so jih tudi odganjali, češ da imajo stalne odjemalce.

Mestna aprovizacija je skušala urediti preskrbo tudi tako, da je ljubljanske razpečevalce moke in tudi posestnike dodelila posameznim mlinom. Večina prebivalcev MOL-a je bila vezana na Mesesnelov (Vinčarjev) mlin na Viču. Barjani so bili vezani na mline v Iški vasi, Igu in na Škofljici, Sp. Šiška pa na mline v Tacnu.³⁵

Težave so nastopile tudi v oskrbi z drugim najpomembnejšim živilom – mlekom. Težave so bile še veliko večje, ker MOL ni imel lastne mestne mlekarne in je bil vezan na dovažanje mleka iz ljubljanske okolice, kjer je večino mleka rekvirirala vojaška oblast. MOL je potreboval več sto litrov mleka na dan v glavnem za siromake, bolnike, matere in otroke. Zaradi pomanjkanja pa je mestni magistrat aprila 1915 na okoliške mlekarske zadruge naslovil prošnjo za dobavo mleka, a so prihajali sami odklonilni odgovori zaradi vojaških rekvizicij.³⁶

³³ ZAL, Cod. III./73, lista 39, 75 in Cod. III./79, lista 37–38.

³⁴ ZAL, Cod. III./73, list 189 in Reg. I./1629–1630, list 740.

³⁵ ZAL, Reg. I./1629–1630, listi 736–740 in Reg. I./1628–1629, list 493.

³⁶ ZAL, Reg. I./1628–1629, listi 325–333.

Ljubljano je preskrbovala z mlekom tudi Mlekarska zveza iz Ljubljane, ki je ustanovila centralno mlekarno v javnem skladišču Krišper & Tomažič. Mestni magistrat ji je dovolil uporabo elektrike in vode po znižanih cenah. Vendar se ta Mlekarska zveza v času vojne ni spremenila v mestno mlekarno, čeprav si je zastavila za cilj, kot je sporočila 17.4. 1915 mestnemu magistratu, ustanoviti poseben kemično-bakteriološki laboratorij, pripravo otroškega mleka ter ustanavljanje zbiralnic mleka v ljubljanski okolici, s čimer bi preprečili, da bi posamezne kmečke žene in preprodajalke z manjšo količino mleka hodile v Ljubljano in bile zavedene »k zapeljivosti, da se mleko ponareja«.³⁷ Glavno opravilo Mlekarske zveze v tem času je ostalo še naprej hlajenje in pasteriziranje mleka, mestni občinski svet pa ji je na seji 16.7. 1915 dovolil postaviti na tržnici na Vodnikovem trgu stojnico za prodajo mleka s pogojem, da cena mleka ne sme preseči 24 vinarjev za 1 liter in da prodaja mleko, ki prihaja iz krajev, iz katerih se MOL do sedaj še ni oskrboval, skratka, da ne ovira prodajalk mleka iz ljubljanske okolice.³⁸ Namen Mlekarske zveze je bil namreč izriniti prodajalke mleka, ki so prihajale iz ljubljanske okolice, MOL pa se tem ni hotel zameriti, saj je večji del potreb po mleku kril prav iz te okolice. Pod to ljubljansko okolico so spadale vasi, ki jih je Ida Guštin v svojem članku o Preskrbi Ljubljane z mlekom, razdelila v tri pasove. Prvi pas predstavljajo vasi na Ljubljanskem polju in Barju, drugi pas vasi na Skaručenskem polju, okolici Medvod, Domžal in na južnem delu Barja (predvsem izanske vasi), v tretji pas pa spadajo vasi iz Sorškega polja, Kranjskega polja vse do Tržiča ter iz Cerkljanske in Kamniške ravnine.³⁹

Dnevna poraba mleka v Ljubljani bi leta 1915 v normalnih okoliščinah znašala okoli 15.000 litrov. Ob upoštevanju vojnih razmer, zlasti pa vojaških rekvizicij mleka v ljubljanski okolici, ter znižanja števila civilnega prebivalstva zaradi mobilizacije je bila poraba mleka v Ljubljani močno zmanjšana. Mestni magistrat je le s težavo zagotavljal potrebne količine mleka vsaj za otroke, bolnike ter noseče in doječe matere.⁴⁰

Ljubljano je oskrbovala z mlekom tudi mlekarna na Svetjah pri Medvodah, ki se je sicer imenovala Prva ljubljanska higienski mlekarna. Ta je imela v Ljubljani pred izbruhom vojne pet t.i. mlečnih pivnic ter eno prodajalno. Z mlekom pa je oskrbovala tudi hotele v Trstu, na Reki, v Puli in Opatiji, kjer je imela tudi mlečno pivnico. Na jadransko obalo je prodala 4/5 svoje proizvodnje mleka in mlečnih izdelkov. Z izbruhom vojne je morala zapreti mlečno pivnico v Opatiji, pa tudi štiri mlečne pivnice v Ljubljani. Mlekarna iz Svetij je pasterizirala in predelovala mleko iz okoliških vasi, kot so: Dol, Sora, Vaše, Goričane, Preska, Medvode, Verje in Pirniče. Dnevna predelava mleka pred vojno je znašala 3000 l, avgusta 1915 pa le še 540 l. Kot vzrok za takšen upad predelave mleka navaja mlekarna, da so kmetje zaradi splošne druginje druga živila raje prodali in mleko sami porabili, veliko krav-molznic so prodali zaradi visokih

³⁷ r.t., list 676.

³⁸ r.t., list 673.

³⁹ Ida Guštin. Preskrba Ljubljane z mlekom. Kronika slovenskih mest VI/1939 str. 254. V tem prispevku avtorica obravnava sicer razmere v 30. letih, vendar sem upoštevala, da se nanašajo tudi na tradicijo dovažanja mleka v Ljubljano, kar potrjuje tudi omemba teh krajev v pregledanih dokumentih.

⁴⁰ Ta podatek sem izračunala na podlagi dveh predpostavk, da je bila l. 1906 povprečna dnevna poraba mleka 10000 l (Marjan Drnovšek. Oris..., str. 230), l. 1939 pa 26276 l (Ida Guštin. Preskrba..., str. 254).

odkupnih cen, ali pa je krave rekvirirala vojska, ker je ostalega goveda že primanjkovalo. Mestni magistrat je s posredovanjem deželene vlade Mlekarni iz Svetij dovolil prodajati mleko po 32 vinarjev za 1 liter, ker bi morala sicer Mlekarna ob nižji ceni in ob velikih režijskih stroških prenehati obratovati, nakar bi bila Ljubljana z mlekom še slabše oskrbovana.⁴¹

Maja 1915 je deželna vlada na željo 5. etapnega armadnega poveljstva prepovedala izvoz živine in živil iz Kranjske, da bi tako zagotovila preskrbo armade. V juniju in juliju so za prehrano vojaštva na Kranjskem porabili 100 prašičev, za vojaštvo v Slavoniji 130 prašičev in za vojaštvo v Zagrebu okoli 70 prašičev, ki jih je vojaška oblast rekvirirala na Kranjskem.⁴²

Glede razmer na ljubljanskem sejmu z živino se je maja 1915 pritožila v imenu Mesarske zadruge Trgovska in obrtniška zbornica za Kranjsko. Pritožba se je nanašala na prekupčevalce in mešetarje, ki so živino pokupili, že preden je ta na sejem sploh prišla, ter jo nato sami na sejmišču še dražje prodajali in dvigovali cene. Ljubljanski mesarji so lahko tako na sejmu kupili živino šele iz »tretje roke«. Mestni tržni nadzornik Ribnikar je, da bi ugotovil dejanske razmere na sejmu, dne 20.6. 1915 sam nadziral potek sejma in zalotil več prekupčevalcev, ki jih je ovadil obrtnemu referatu mestnega magistrata. Sejmišče pa je poslej nadzorovala državna policija.⁴³

Poleg tega, da je bil že sam nakup goveje živine drag in meso v mesnicah še dražje, je govejo živino napadla še kuga na parkljih in gobcih in obseg čred močno zmanjšala. Kuga pa ni bila samo posledica vojnih razmer, saj je izbruhnila že tudi leta 1911, ko je bil zato prepovedan uvoz govedi iz Ogrske in Hrvaške. Veliko okuženih krajev pa je bilo tedaj tudi na Kranjskem, deželna vlada pa je prepovedala živinske sejme, med drugim tudi v Ljubljani.⁴⁴

K visokim cenam mesa je torej prispevalo večje povpraševanje od ponudbe, ki je bila okrnjena zaradi goveje kuge in vojaških prisilnih odkupov. Deželna vlada je zaradi goveje kuge tudi v drugi polovici leta 1915 prepovedala živinske sejme in kupovanje živine od hiše do hiše. Če so hoteli ljubljanski mesarji kupiti govejo živino, so morali na mestnem magistratu vložiti prošnjo za dovoljenje nakupa na deželno vlado. Od oktobra 1915 do januarja 1916 so ohranjene štiri takšne prošnje, v katerih je deželna vlada dovolila ljubljanskim mesarjem nakup goveje živine v političnih okrajih Kamnik, Kranj, Kočevje, Litija in Ljubljana-okolica, ki niso bila okužena s kugo.⁴⁵

Mestni magistrat je popisoval tudi zaloge živil zaradi morebitnih prisilnih odkupov. Decembra 1915 se je mestni občinski svet zahvalil magistratnemu komisarju Franu Šviglju in okrajnemu načelniku na Barju Franu Črnagoju za popisovanje zalog žita, krómpirja in sena na Barju.⁴⁶

Iz ohranjenih dokumentov je razvidno, da je MOL dopolnjeval svoje zaloge živil v letu 1915 tudi z rekvizicijami. Tako je na predlog mestnega magistrata deželna vlada

⁴¹ ZAL, Reg. I./1629–1630, lista 746–747.

⁴² ZAL, Reg. I./1628–1629, list 726.

⁴³ r.t., lista 681–682.

⁴⁴ r.t., list 267.

⁴⁵ ZAL, Reg. I./1629–1630, listi 766, 786–790, 801, 809.

⁴⁶ ZAL, Reg. I./1628–1629, list 442.

rekvirirala za MOL pri štirih tvrdkah (imena niso navedena) večje količine fižola.⁴⁷ Na prošnjo MOL-a pa je okrajni glavar Franc Schitnik opravil prisilni odkup krompirja v kranjskem okraju, za kar se mu je v imenu mestnega občinskega sveta in ljubljanskega prebivalstva zahvalil dr. I. Tavčar.⁴⁸ Krompirja je mestu primanjkovalo zaradi vojaških rekvizicij v ljubljanski okolici, kjer se je oskrboval tudi MOL. Na leto pa je MOL potreboval 800 vagonov krompirja.⁴⁹

Mestu je že v avgustu 1915 primanjkovalo tudi petroleja,⁵⁰ v juniju in juliju pa tudi sladkorja, ki ga je mestni aprovizaciji dobavljala Jadranska banka.⁵¹

Ljubljani je poleg tega primanjkovalo v decembru še drv. MOL je potreboval letno 30.000 m³ trdih in 7.000 m³ mehkih drv. Zasebniki in MOL so se sicer z drvni pravčasno oskrbeli, vendar je veliko teh drv zasegla vojaška oblast, še preden so jih uspeli prepeljati v mesto, npr. v sodnem okraju Ilirska Bistrica. MOL je imel nakupljeno večjo množino drv pri Polhovem Gradcu in pri Grosupljem, lahko pa bi jih dobil tudi pri graščini Turjak in v kočevskem okraju. Zaradi pomanjkanja delavcev in voz pa teh drv ni bilo mogoče spraviti v mesto. Delavce bi MOL sicer lahko dobil, če bi jim preskrbel vojaško privoljenje, da jim ni treba iti v vojsko, za kamor so bili potrjeni, kar pa je bilo nemogoče. Podobne težave z oskrbo z drvni je župan predvideval tudi za leto 1916.⁵²

Da bi vsaj delno ublažili pomanjkanje hrane, je mestni občinski svet na predlog APOD-a na seji 30.3. 1915 sklenil oddati vse razpoložljive mestne njive v obdelavo revnim družinam. Takšne parcele so bile v Sp. Šiški, za Bežigradom in za državnim kolodvorom v skupni izmeri 7 ha 45 a in 44 m², dobile pa naj bi jih revne družine v obliki brezplačnega zakupa v izmeri od 200 do 1000 m² na eno družino. Pridelek bi postal svobodna last družine. Če pa kakšna družina ne bi obdelala dodeljene parcele, bi mestni magistrat takoj in brez odpovedi le-to odvezel in izročil drugemu prosilcu, tudi bi se prepovedalo odkazane parcele dajati v podzakup. Župan dr. I. Tavčar je že na seji 20.4. 1915 poročal, da je oddal vse razpoložljive parcele v obdelavo in da se je na mestnem magistratu zglasilo veliko prosilcev.⁵³

Tako je mestni magistrat do maja povečal skupni obseg njiv, ki so jih obdelovale revne družine, na ok. 106.953 m². Njive so bile oddane za dve leti v brezplačen najem.

Mestni magistrat je vplival tudi na posamezne stranke, da so tisto zemljišče, ki ga niso mogle same obdelati, oddale v najem.⁵⁴ V tem smislu so bili napisani tudi dvojezični slovensko-nemški lepaki, ki jih je izdalo poljedelsko ministrstvo 14. februarja 1915. Poljedelski minister je pozival kmetovalce, naj niti košček zemlje ne ostane neobdelan, in priporočal, kaj naj kmetovalci sejejo in sadijo. Jaro pšenico in jaro rž je priporočal le tam, kjer so ugodne geografske razmere, kjer pa teh ni, naj bi sejali ječ-

⁴⁷ ZAL, Cod. III./73, lista 60-61.

⁴⁸ ZAL, Reg. I./1629-1630, list 803.

⁴⁹ r.t., list 738.

⁵⁰ ZAL, Reg. I./1629-1630, list 738.

⁵¹ ZAL, Reg. I./1628-1629, list 733.

⁵² ZAL, Reg. I./1629-1630, lista 849-850.

⁵³ ZAL, Cod. III./73, listi 63-65, 67-68.

⁵⁴ ZAL, Reg. I./2060, list 417.

men in oves ter fižol in grah. Za južne dele A-O je priporočal gojenje zgodnjega krompirja in zelenjave. Priporočal je varčevanje s semeni na tak način, da naj bi sejali s sejalnimi stroji. Priporočil je nadalje preoravanje travnikov v njive oziroma čim večjo omejitev pridelave živalske krme na račun pridelkov, pomembnih za človekovo prehrano. Ker je bil dovoz tujega olja prekinjen, je priporočil setev oljnih rastlin, kjer je bila primerna geografska lega, zlasti jaro ogrščico in jaro repico, za industrijske namene pa lan in konopljo, predvsem v Panonski nižini.⁵⁵ Lepake s takšno vsebino je mestni magistrat izobesil zlasti v tistih predelih MOL-a, kjer je bilo največ kmečkih posestnikov, to je v Sp. Šiški, na Barju in v Trnovskem predmestju.

Pri spomladanski setvi 1915 je primanjkovalo semenskega žita in semenskega krompirja. Poljedelsko ministrstvo je celo prepovedalo krmiti z žitom kokoši. Semenski krompir je žetvena komisija preskrbela ljubljanskim kmetom preko APOD-a, glede semenskega žita pa je MOL pozval deželni odbor in Kranjsko kmetijsko družbo, naj le-tega priskrbita tudi mestu.⁵⁶ Setev je bila kljub težavam uspešna. Dozorevajočo letino so čuvali poljski čuvaji. Pri žetvi in košnji je 5. armadno etapno poveljstvo ponudilo MOL-u prosto vojaštvo. Vojake so lahko najeli ljubljanski kmetovalci na mestnem magistratu vsak dan do 11^h dopoldne, že naslednji dan pa so jim prišli pomagat. Dnevno je bilo na razpolago le 30 mož in 6 konj brez opreme. Najetim vojakom in konjem je moral kmetovalce preskrbeti hrano. Za ljubljansko okolico, ki ni spadala v okvir MOL-a je vojske posredovalo okrajno glavarstvo v Ljubljani.⁵⁷ V septembru so ljubljanski kmetovalci uspešno spravljali krompir, želi ajdo in sejali ozimno žito.⁵⁸

Po spravi letine sta Urad za vojno pomoč pri ministrstvu za notranje zadeve in Poljedelska družba na Dunaju priporočala prirejanje velikih agrarnih zborovanj po državi, ki so se lahko pokrivale z žetvenimi slavnostmi in drugimi šegami in navadami prebivalcev A-O ob spravi letine. Tako naj bi vojaškim nasprotnikom A-O predstavili moč in uspeh poljedelske produkcije in neuspeh nasprotnikovega izstradalnega načrta, ki ga je hotel uresničiti z blokadami.

Na Dunaju je agrarno zborovanje priredila Poljedelska družba 4. sept. 1915. Na zborovanjih naj bi prodajali znak zlatega klasa, ki je imel na listu izpisan verz pesnika Kernstocka »Zlati klas, reši nas! 1915«. Znake z napisi v nemškem, češkem, poljskem, slovenskem, hrvaškem, romunskem, rutenskem (rusinskem) in italijanskem jeziku so prodajali po 30 vinarjev. Čisti dobiček od prodaje je bil namenjen vojni oskrbi in pospeševanju poljedelstva v posameznih deželah; podeljevali so stipendije sinovom padlih vojakov in kmetovalcev, ki so postali vojni invalidi, za izobraževanje v kmetijskih srednjih šolah. Ljubljancane je o akciji zlatega klasa obvestil po naročilu deželne vlade mestni magistrat preko časopisov Slovenski narod in Slovenec ter s pozivom župnikom, naj pri mašah pozivajo ljudi h kupovanju zlatega klasa. Kranjska kmetijska družba pa je v decembru pripravljala takšno zborovanje v Ljubljani.⁵⁹

⁵⁵ ZAL, Reg. I./2063, list 534.

⁵⁶ ZAL, Reg. I./2060, lista 322-323.

⁵⁷ r.t., list 469.

⁵⁸ ZAL, Reg. I./1628-1629, list 438.

⁵⁹ ZAL, Reg. I./2060, listi 697-699.

Preskrba Ljubljane z živili v letu 1916

Nadaljevanje pozicijske vojne in posledice blokade se se kazale tudi v gospodarstvu in s tem tudi v prehrabnenih razmerah v A-O. Nadaljevalo se je strogo varčevanje s hrano, kar se je odražalo v kontingentnih pošiljkah hrane po državi. Pomanjkajna živil ni odpravila tudi osvojitev Romunije v novembru in decembru 1916, ko sta Nemčija in A-O nekoliko izboljšali preskrbo z romunskim žitom in nafto. Varčevanje, pomanjkanje in draginja s hrano je vse več ljudi silila v lakoto, ki se je v naslednjih letih vojne in nekaj mesecev po njej še stopnjevala.

V okviru ministrstva za prehrano je deloval na Dunaju poseben Urad za ljudsko prehrano, ki je po kontingentnem ključu delil važnejša živila po deželah. To pomeni, da so za Ljubljano glede na število prebivalcev vnaprej določili količino določenega živila, ki ga je nato mesto prejelo. Že leta 1915 so razdeljevanje moke, mesa in sladkorja nadzorovali državni uradi oziroma t.i. vojne centrale (Kriegszentralen), ki so bile institucije z državnopravnim statusom.

Leta 1916 je država pomembnejše življenske potrebščine rekvirirala (zasegla) in prevzela njihovo razdeljevanje. S tem ukrepom je bilo za državo in vojsko pomembno blago izročeno »pod nadzor« ali »pod zaporo«, kar pomeni, da je bilo vzeto iz svobodne trgovine in je bilo prepovedano oz. tihotapsko blago. Tihotapcem, ki so hoteli takšno blago na ljubljanski tržnici še naprej prodajati, ga je zaplenila mestna tržna straža ali pa policija. Policijsko ravnateljstvo s policijskimi stražnicami pa je bilo med drugim zadolženo tudi za nadzor železniških postaj, kjer je lahko zaplenilo veliko blaga, izročnega »pod zaporo« tako branjevcem, ki niso upoštevali državnih ukrepov, kot tudi takim, ki so hoteli blago (ki je bilo izročeno »pod zaporo« ali pa tudi ne) odpeljati iz Ljubljane brez ustreznih transportnih dovoljenj mestnega magistrata. Transportna dovoljenja so izdajala tudi okrajna glavarstva. Svobodna trgovina je torej povsem zamrla, saj so lahko mestne in policijske oblasti zasegle tudi živila, ki niso bila »pod zaporo«, kot npr. kava, ter hotele tako obvarovati domače prebivalstvo pred lakoto.

V okviru Urada za ljudsko prehrano je v letu 1916 nastalo še nekaj novih vojnih central, ki so bile zadolžene za izvajanje razdeljevanja živil po kontingentnem ključu po posameznih deželah. Tako so delovale na Dunaju npr.:

- Centrala za sladkor
- Centrala za maščobo
- Centrala za petrolej
- Centrala z krmo (za živali)
- Zavod za promet z žitom v času vojne
- Zavod za preskrbo s sočivjem in sadjem itd.

Ministrstvo za javna dela pa je urejalo preskrbo z drvini in premogom. Po navodilih kranjske deželne vlade so načrte za prodajo življenskih potrebščin na drobno izdelala okrajna glavarstva, v Ljubljani pa mestni magistrat. Določil je še posebno vestne in zanesljive trgovce, ki so prodajali življenske potrebščine (ki jih je primanjkovalo), na drobno strankam le na živilske izkaznice, na posebne nakaznice pa kasneje tudi

premog in petrolej. V Ljubljani je delovala tudi Podružnica vojnožitnega prometnega zavoda za vojvodino Kranjsko, prek katere je dobila mestna aprovizacija večino moke in žita, manjše količine pa tudi od Vojne zveze, Gospodarske zveze in Kranjske aprovizacijske družbe. Podružnica vojnožitnega prometnega zavoda je razpečevala tudi krompir in fižol, potem ko sta ti dve živili prišli »pod zaporo«. Sladkorna centrala je nakazovala Ljubljani pripadajoče kontingente sladkorja Jadranski banki kot neke vrste grosističnemu trgovinskemu podjetju, ki je nato sladkor odmerila za prodajo na drobno ljubljanskim trgovcem in obrtnikom po načrtih mestnega magistrata. Monopol za nakup in prodajo živine je imelo Kranjsko deželno mesto za dobavo klavne živine, imenovano tudi Vnovčevalnica za živino in mast. Potrebe po mesu je MOL kril v glavnem s pomočjo zasebnih mesarjev in Vnovčevalnice za živino in mast, ki je imela svoje mesnice. Zasebni mesarji in Vnovčevalnica pa so živino kupovali na Kranjskem. Poleg tega je imela Kranjska v živinoreji tudi viške, saj je morala državi oddati določeno število govedi in zlasti prašičev iz Dolenjske.

V okviru Kranjske aprovizacijske družbe pa je delovalo tudi Deželno mesto za sočivje in sadje kot podružnica Poslovalnice za sočivje in sadje na Dunaju (GEOS), ki je imala v Lipah na Ljubljanskem barju v najemu posestvo.

Na seji mestnega občinskega sveta 2. maja je podžupan in obenem načelnik APOD-a dr. Karel Triller poročal, da se je mestna aprovizacija iz neznatnih začetkov razvila v največje tovrstno podjetje cele Kranjske. Tudi materialni uspeh aprovizacije je bil ugoden. Za pomoč mestni aprovizaciji je izrekel zahvalo tudi deželni vladi in dodal, da mestna aprovizacija predstavlja področje, kjer so vse štiri stranke, zastopane v mestnem občinskem svetu (SLS, NNS, JSDS in Nemška stranka), složno sodelovale.⁶⁰

Strogi varčevalni ukrepi in pomanjkanje živil so zlasti najrevnejše sloje ljubljanskega prebivalstva silili v lakoto. Poleg tega, da je živil primanjkovalo, so bila tudi tako draga, da si jih marsikdo ni mogel več privoščiti. Zato sta župan dr. I. Tavčar in APOD v marcu tega leta zasnovala posebno akcijo za prehrano revnih slojev ljubljanskega prebivalstva po zgledu Innsbrucka, ki je prvo zasnovalo takšno akcijo. Najrevnejšim Ljubljančanom mestna aprovizacija od začetka vojne pa do marca 1916 ni dala nobene izredne pomoči. Župan se je za takšno akcijo odločil iz spoznanja, da je pri delu ljubljanskega prebivalstva pomanjkanje tako veliko, da od aprila do avgusta, to je do nove žetve, ne bodo mogli živeti brez izdatne pomoči. Takšne podpore naj bi bili v prvi vrsti deležni brezposelni, družine z majhnimi dohodki in veliko otroki in družine z bolniki. S plačo 100 kron mesečno se namreč ni dalo preživeti. Na županov predlog so pošiljali sezname pomoči potrebnih družin šolska vodstva, mestni župniki, vodstvi obeh konzumnih društev, oskrbniki ubogih v ljubljanskih župnijah in vodstvo Vincencijeve družbe dnevnih zavetišč. Kataster revnih družin, ki naj bi bile deležne izredne pomoči mestne aprovizacije, pa je izdelala komisija, sestavljena iz dveh občinskih svetnikov iz treh strank, in sicer:

1. iz NNS - dr. Karel Triller in Anton Likozar,

⁶⁰ ZAL, Cod. III./74, lista 62-63 in Pirre Renouvin. Evropska kriza..., str. 300-313.

2. iz SLS – Janko Kregar in Ivan Kregar ter

3. iz Nemške stanke – Kamilo Pammer in Ferdinand Staudacher.

Brez zastopstva je torej ostala JSDS, ki bi kot zastopnica delavcev, med katerimi je bilo največ revnih in brezposelnih, vsekakor morala biti.

Na podlagi županovega predloga je APOD ustanovil pri mestnem knjigovodstvu poseben fond, imenovan »Prehrana revnih slojev«. V ta fond je APOD prispeval iz aprovizacijskega sklada 30.000 kron, mesto samo pa še nadaljnjih 20.000 kron. Ker bi za prehrano revnih slojev potrebovali za pet mesecev vsaj 100.000 kron, je župan apeliral na deželno vlado, deželni odbor, na banke in tudi na premožnejše Ljubljancane, naj prispevajo v ta fond. S privoljenjem deželne vlade je mestna aprovizacija uvedla tudi prostovoljni davek na krušne karte, ki je znašal 10 vinarjev. V juniju in juliju je ta prostovoljni davek, ki so ga zbirale krušne komisije ob izdajanju krušnih izkaznic, prinesel 2700 kron. Do julija se je v fond za prehrano revnih slojev steklo že 70.000 kron, in sicer je MOL skupno daroval 50.000 kron, dežela Kranjska 5000 kron ter banke, javna združenja in posamezni dobrotniki 15.000 kron. Mesečno so znašali stroški akcije od 16.000 do 20.000 kron, v letu 1916 pa 100.000 kron.

Akcija je v juliju zajela okoli 800 družin, poleg tega pa je mestna aprovizacija ustanovila v ta namen še t.i. vojno kuhinjo. Pomoč revnim družinam je potekala v obliki prodaje živil po znižanih cenah v posebni vojni prodajalni. Od vsakega živila, ki ga je dobila mestna aprovizacija, naj bi del prodali revnim družinam po znižanih cenah. Akcija torej ni bila organizirana na širši podlagi in ni obsegala vseh revnejših ljubljanskih rodbin, ker bi MOL v tem primeru za pokritje stroškov potreboval pol milijona kron.⁶¹

Načelnik APOD-a dr. Karel Triller si je prizadeval povečati kontingent moke in doseči redno dobavo živil za Ljubljano. Pri svojih prizadevanjih pa je na Dunaju dosegel le delne uspehe, saj se mu je za januar posrečilo dobiti le nekaj krmil za živali.⁶² Prebivalstvo je tako še vedno dobivalo skopo odmerjene količine moke in kruha s krušnimi izkaznicami. Da bi preprečili večjo porabo moke in kruha, kot je bilo dovoljeno, so morali vsi ljubljanski hišni posestniki sestaviti t.i. hišne pole, kamor so vpi-sovali najemnike stanovanj v svojih hišah. Na podlagi teh seznamov je mestni magistrat izdelal centralni kataster krušnih izkaznic, ki so jih razdeljevale krušne komisije.⁶³

Na področju MOL-a je delovalo deset krušnih komisij. V vsakem ljubljanskem okraju (po l. 1914 sta nastala še dva nova okraja (VIII. in IX.), tako da so bili po podatkih za leto 1923 okraji Barje, Sp. Šiška, Vodmat, Št. Jakob, Trnovo, notranje mesto, Poljane in Kolizejski ter Šentpeterski okraj) je poslovala po ena komisija s posebnim načelnikom.⁶⁴

⁶¹ ZAL, Reg. I./1629–1630, listi 148–158, 203.

⁶² ZAL, Cod. III./74, list 19.

⁶³ ZAL, Reg. I./1631, listi 154, 571–572.

⁶⁴ ZAL, Reg. I./1629–1630, listi 542–543, 557, 598, Kronika slovenskih mest II/1935, str. 247 in ZAL, Reg. I./1633, LIST 777. Kot V. je npr. delovala krušna komisija v gostilni Gorše pri Novem svetu na Gosposvetski cesti, VII. je bila v Sp. Šiški, IX. je poslovala vsak drugi petek v Češnovarjevem gostilniškem paviljonu na Dolenjski cesti, kot X. pa je delovala osrednja krušna komisija pri mestnem magistratu. Podatek z dne 3.1. 1920 pa omenja delovanje X. krušne komisije na Viču. Občina Vič v tem času še ni spadala v okvir MOL-a, saj se je inkorporacija primestnih občin Zg. Šiške, Viča, Ježice–Stožic, Most, Dobrunja, Vodmata in

Poleg že omenjenega vojaštva mestna aprovizacija tudi ni oskrbovala železničarjev, za katere je skrbela železniška uprava.⁶⁵

Zaradi pomanjkanja moke deželna vlada v letu 1916 ni več dovoljevala izjem glede prejetanja bele pšenične moke. Prošnje za prejetanje take moke so morali namreč prosilci prek mestnega magistrata vlagati na deželno vlado. O rešenih prošnjah pa je mestni magistrat obveščal prosilce, tako je v obvestilu na zavrjeno prošnjo železniškega vratarja z dne 14.7. magistratni svetnik Evgen Lah zapisal, da naj »vsaka stranka gleda na to, da v svojem gospodinjstvu shaja s tem, kar se ji sme in mora nuditi«.⁶⁶

Zaradi pomanjkanja kruha je deželna vlada oktobra prepovedala prodajo oziroma strežbo kruha v kavarnah in gostilnah. Prošnje, da bi posamezni gostilničarji in kavararji smeli še nadalje streči kruh gostom, pa je zavrnila.⁶⁷

Mestna aprovizacija je dopolnjevala svoje zaloge tudi iz zaplemb tihotapcem. Policijski nadzornik je tako 19. julija na južnem kolodvoru zaplenil neki Primorki iz sežanskega okraja 300 kg moke, in to 100 kg bele in 200 kg koruzne. Moko je ta Primorka kupila s krušnimi izkaznicami mestne aprovizacije, ki jih je dobila v zameno za kavo in pri kmetih. Zaplenjeno moko je prevzela mestna aprovizacija, ki jo je tej Primorki plačala po maksimalni ceni, to je 66 vinarjev za 1 kg bele moke in 54 vinarjev za 1 kg koruzne. Branjevko, pri kateri je Primorka shranila moko, pa je mestni magistrat, v čigar pristojnost so spadali tudi prestopki tržnega reda, obsodil na globo 20 kron, ki jo je branjevaka tudi plačala.⁶⁸

Strogo varčevanje je bilo leta 1916 uvedeno tudi v preskrbi z mesom, saj se v tem letu omenjajo t.i. brezmesni dnevi, ko so morale biti mesnice zaprte in se mesa ni dalo kupiti.⁶⁹ Tudi za meso na brezmesne dneve so lahko prosilci vlagali prošnje pri mestnem magistratu na deželno vlado. Seveda so morali navesti tehten razlog in priložiti zdravniško spričevalo. Izjeme so dovoljevali le pri bolnikih, ki so preživeli hude bolezni ali pa bili težki bolniki kot npr. bolniki s poapnenjem žil, srčnimi hibami, po možganski krvavitvi, s trebušnim legarjem, s kroničnim črevesnim in trebušnim katarjem itd.⁷⁰

Kljub tolikšnemu pomanjkanju mesa pa so lahko okrajna glavarstva glede na odlok deželne vlade z dne 21.5. 1916 izdajala v posameznih primerih živinske potne liste za izvoz klavne živine prek meja Kranjske. S Kranjske so v tem času v ostale avstrijske kronovine izvažali predvsem prašiče.⁷¹

Ljubljana je potrebovala za preskrbo civilnega prebivalstva tedensko 60 glav goveda in 120 telet. Število v mestni klavnici zaklane živine v letu 1916 pa je znašalo:

Štepanje vasi izvršila šele 1. 1935. Viški občinski odborniki pa so se na seji 9. novembra 1921 odločili, naj viški župan zaradi kritičnih razmer pri aprovizaciji občine Vič, stopi v zvezo z mestno aprovizacijo in če je mogoče, viško aprovizacijo inkorporira v mestno.

⁶⁵ ZAL, LJU, občina Vič/17 Sejni zapisniki občinskega odbora 1905–1935, str. 74 in Reg. I./1631, list 669.

⁶⁶ ZAL, Reg. I./1629–1630, lista 146, 517.

⁶⁷ r.t., list 622.

⁶⁸ r.t., list 551.

⁶⁹ Kateri dnevi so bili poleg petka brezmesni, se iz pregledanih dokumentov ni dalo ugotoviti.

⁷⁰ ZAL, Reg. I./1629–1630, lista 565–566.

⁷¹ r.t., lista 522–523.

1. v prvi polovici 1916 so v mestni klavnici zaklali:

A. za vojaštvo:	1683 govedi
	7186 prašičev
	16 telet
B. za civilno prebivalstvo:	1713 govedi
	2919 prašičev
	1777 telet

2. v drugi polovici 1916 pa za:

A. vojaštvo:	2166 govedi	
	4240 prašičev	
	1230 koštrunov	
B. civilno prebivalstvo:	1004 govedi	1536 koštrunov
	5668 prašičev	57 kozličev
	3551 telet	248 konj. ⁷²

V prvi polovici 1916 so torej za MOL zaklali na teden okoli 66 govedi, 68 telet in 112 prašičev, v drugi polovici tega leta pa le okoli 39 govedi, 137 telet, 218 prašičev, 59 koštrunov, 2 kozliča in 10 konj. Pri konjih gre za ranjene vojaške konje, ker v poročilih mestne klavnice za čas v letu 1914 pred izbruhom vojne ni navedb o količini zaklanih konj. Preskrba z govejim mesom je bila v prvi polovici 1916 v primerjavi z drugo polovico tega leta boljša, vendar pa moramo v drugi polovici leta 1916 upoštevati tudi večjo količino prašičjega, ovčjega, kozjega in konjskega mesa, ki naj bi delno pokrili potrebe po govejem mesu.

Direktorij mestne klavnice pa je kljub velikim potrebam po mesu odklonil prošnjo Mesarske zadruge iz Ljubljane za dovoljenje, da bi se lahko klalo tudi ob nedeljah in praznikih.⁷³ Poleg tega je klavnična ledarna komaj še zmogla kriti potrebe klavnice same, zasebnih mesarjev, ki so klali v mestni klavnici, drugih obrtnikov, ki so najemali ledeniške prostore in še vojaštva glede na to, da se je gradnja nove ledarne v letu 1916 ustavila. Veliki pa so bili tudi stroški za led, ki ga je ledarna dobivala vsak drugi dan iz Trsta, in sicer en vagon ledu po 4 K za 100 kg od tvrdke baron Ritter.⁷⁴ Mestna klavnica je vojaštvu nudila tudi ugodnosti, saj mu je od 1. novembra znižala klavniške pristojbine pri govedu na 3 K in pri prašičih na 1 K.⁷⁵

Tudi za leto 1916 lahko trdimo enako kot za leto 1915, da je namreč preskrba Ljubljane trpela predvsem zaradi vojaških rekvizicij.

Sladkor je mestna aprovizacija prodajala le na sladkorne izkaznice. Deželna vlada je 3. februarja 1916 izdala na podlagi razpisa ministrstva za trgovino z dne 26. februarja 1916 (to pa je bilo izdano na podlagi cesarske naredbe z dne 7.8. 1915) razglas o popisovanju zalog sladkorja po stanju 25. februarja 1916 zaradi morebitnih rekvizicij. V roku treh dni po 25. februarju so morali naznaniti zaloge sladkorja občinskim predstojništvom (v Ljubljani mestnemu magistratu) vsi industrijski in obrtni obrati,

⁷² r.t., listi 514, 53–54.

⁷³ ZAL, Cod. III./74, lista 103–104.

⁷⁴ r.t., list 77.

⁷⁵ r.t., list 164.

ki so potrebovali pri svoji proizvodnji sladkor – to so bili izdelovalci slaščic, bonbov, kandijev, čokolade, sadnih konzerv, marmelade, sadnih sokov ter kavinih in čajnih surogatov. Sladkor so morale naznaniti še trgovine na debelo in drobno ter z mešanim blagom, nadalje konzumna društva, železniška, pristaniška in špedicijska skladišča. Iz popisovanja so bila izvzeta le gospodinjstva. Vsak, ki bi zaloge sladkorja zatajil, bi bil kaznovan s strogim zaporom od enega meseca do enega leta ali na globo 20.000 K. Kdor pa ne bi oddal popisnice pravočasno ali navedel napačne odgovore, bi bil lahko kaznovan z zaporom do treh mesecev ali z globo 2.000 K. Z izrekom obsodbe bi lahko storilčeve zaloge sladkorja zasegli v korist države, ali pa bi mu celo odvzeli obrtno pravico.

Do 21. marca mestnemu magistratu še 28 strank ni naznanilo zalog. Pri tem je šlo za 19 gostiln, 1 žganjekuho, 7 trgovin z mešanim blagom in 1 špecerijo. Po ohranjenih podatkih je mestni magistrat kazensko postopal proti trem gostilničarjem, ki niso naznanili zalog sladkorja in pri tem izrekel globe, ki so znašale 2 ter 30 in 50 K, ki so jih kršilci brez ugovorov plačali mestni blagajni.⁷⁶

Pri prodaji sladkorja pa so se dogajale tudi razne nepravilnosti, kot npr. prodaja sladkorja brez sladkornih izkaznic, s čimer so trgovci kršili varčevalne ukrepe. Zato je mestni magistrat 14.4. 1916, ponovno opozoril, da se bo prodaja sladkorja brez izkaznic strogo kaznovala, kaznovana pa bosta kupec in prodajalec. Vsi prodajalci sladkorja pa so morali v svojih lokalih izobesiti napis »Prodaja sladkorja dovoljena le proti sladkornim kartam.« Kazen je pretila tudi trgovcem, ki takšnega napisa ne bi izobesili.⁷⁷

Sladkor je dežela Kranjska dobivala po kontingentnem ključu, dobavljala pa ga je Sladkorna centrala z Dunaja. Mestni magistrat v Ljubljani in okrajna glavarstva so za posamezne pošiljke sladkorja izdajala posameznim trgovcem t.i. prejemnice za sladkor. Ti trgovci pa so sladkor razprodali na drobno strankam. Novembra je Sladkorna centrala opozorila deželno vlado, da posamezni župani na Kranjskem izdajajo prejemnice za sladkor, kar »in bianco«, tako da lahko vsak trgovec napiše ustrezno količino sladkorja. Pri tem je Sladkorna centrala omenila Ilirsko Bistrico. Posledica takšnega poslovanja je bila, da je imela Sladkorna centrala že novembra nakazanega po prejemnicah 50 do 60 vagonov več sladkorja, kot je znašal letoletni kontingent sladkorja za celo Kranjsko. Sladkorna centrala je tudi omenila, da so na Kranjskem glede izdajanja prejemnic za sladkor trgovcem, pravilno poslovali le mestni magistrat v Ljubljani in okrajni glavarstvi v Kranju in Ljubljani.⁷⁸

Zaradi pomanjkanja maščobe so uvedli tudi izkaznice za maščobe. V državnem merilu je za preskrbo z mastjo skrbela Maščobna centrala na Dunaju. Pomanjkanje maščobe je spodbudilo k nečednim poslom tudi razne špekulante. V Slovencu so npr. objavili 12. oktobra 1916 oglas Razpošiljalnice Ivana Ureka z Mestnega trga 13, ki priporoča nakup »morskega mahu«, iz katerega si lahko vsak posameznik izdela olje, ki se od pravega prav v ničemer ne razlikuje. Kupilo pa se je lahko po najmanj šest

⁷⁶ ZAL, Reg. I/1629–1630, listi 85–105.

⁷⁷ ZAL, Reg. I/1629–1630, list 495.

⁷⁸ r.t., listi 560–562.

zavitkov morskega prahu, in sicer 1 zavitek po 1 krono. Mestni magistrat je bil prepričan, da gre za goljufijo, ker v nasprotnem primeru ne bi bilo nikakršnega pomanjkanja olja, zato je primer »olja iz morskega mahu« izročil policijskemu ravnateljstvu, v čigar pristojnost so spadali tudi prestopki, kot so goljufije oz. ponarejanje živil.⁷⁹

Mestni magistrat je 16.8. 1916 glede na odredbo poljedelskega in vojnega ministrstva izdal razglas, da naj kmetje takoj prično nabirati kokoljevo seme za izdelavo olja. Med žitom raste namreč kot plevel tudi kokolj, ogrščica (*sinapis nigra*) in gorščica (*raphanus raphanistrum*). To plevelno seme naj bi kmetje pobrali in očistili žito ter ga prodali Vojnožitnemu prometnemu zavodu, ki bi ga takoj posredovalo vojnemu ministrstvu.⁸⁰ Ta nadomestek za olje je le eden številnih nadomestkov v času vojne. Leta 1918 so delali namreč tudi obleko iz kopriv in papirja.⁸¹

V letu 1916 je prišel »pod zaporo« tudi fižol. Tako je 22.6. zaplenil tržni nadzornik na tržnici 120 kg fižola, ki ga je hotel prodati neki branjevec iz Ribč v kamniškem okraju. Kljub prepovedi svodobne trgovine pa je kupčija cvetela, in sicer na ljubljanskih ulicah, kjer jo mestno tržno nadzorstvo ni moglo povsem zatreti, ker je imelo premalo tržnih stražnikov. V decembru je mestno tržno nadzorstvo poostrilo nadzor, saj se je balo, da bi iz Ljubljane izvažali tudi fižol, ki ga je mestna aprovizacija dobila po kontingentnem ključu prek Podružnice vojnožitnega prometnega zavoda v Ljubljani.⁸²

Svobodna trgovina med posameznimi deli A–O je skoraj povsem zamrla. Ljubljanski trgovec Avgust Tomažič je za Tvrdko Iv. A. Hartmann v Ljubljani kupil 9.3. 20 vreč kave v Gradcu in 29.3. še 25 vreč kave v Welsu, in sicer za preskrbo ljubljanskega prebivalstva. Kave je namreč v Ljubljani močno primanjkovalo, saj so bili na mestne zaloge vezani tudi primestni prebivalci. Zaradi ministrske naredbe z dne 8.3. 1916 pa A. Tomažič ni mogel več prepeljati kupljene kave v Ljubljano brez dovoljenja štajerskega in gornjeavstrijskega namestništva. Vendar sta kljub uradnemu priporočilu mestnega magistrata iz Ljubljane, da je kava za preskrbo Ljubljane in Kranjske nujno potrebna, izvoz kave iz Gradca in Welsa odklonili.⁸³

V skladu z določilom deželne vlade z dne 6.4. 1916 mestni magistrat zaradi pomanjkanja ni dovolil izvoza kave iz Ljubljane.⁸⁴

Podobno se je zgodilo tudi ljubljanski tvrdki Krisper Coloniale, ki je kupila na Reki 100 centov kave za aprovizacijo Kranjske, mestni magistrat na Reki pa ji v skladu z obstoječimi predpisi ni hotel izdati izvoznega dovoljenja kljub posredovanju ljubljanskega mestnega magistrata.⁸⁵

Za spomladansko setev leta 1916 je primanjkovalo semen. Vsega zemljišča za setev in obdelovanje je bilo v MOL-u 25 %, poljska dela pa je nadzirala žetvena komisija. Kmetom na območju MOL-a je primanjkovalo za spomladansko setev do 50 %

⁷⁹ r.t., lista 601–602.

⁸⁰ ZAL, Reg. I./1628–1629, list 454.

⁸¹ Lojze Slanovec, Lj. kronika. Kronika slov. mest I/1934., str.64.

⁸² ZAL, Reg. I./1629–1630, lista 131, 659.

⁸³ r.t., listi 463–472.

⁸⁴ r.t., lista 486–487.

⁸⁵ r.t., list 496.

semenskega krompirja, 80 % semenskega ovsa, 90 % semenskega ječmena, ki je l. 1915 na Barju zelo slabo obrodil, 70 % semenske ajde, ki jo je leta 1915 v Sp. Šiški uničila toča. Koruze in prosa se je na območju MOL-a le malo sejalo, potrebovali pa so še 70 % jare semenske rži in 30 % semenskega fižola. Po izračunih naj bi primanjkovalo še 50 % delovnih moči in od 25 do 30 % vprežne živine. Zaradi pomanjkanja volov in rekvizicij so na Barju za vprego uporabljali krave. MOL-u pa je za poljedelska dela znova ponudilo pomoč 5. etapno armadno poveljstvo, in to vojake ter vprežno živino z vozovi.

Za dobavo semen so se morali ljubljanski posestniki obrniti na Podružnico vojnno-žitnega prometnega zavoda, ki je nato posredovala pri centrali Vojnožitnega prometnega zavoda na Dunaju. Kljub pomanjkanju semen je ljubljanskim posestnikom uspelo setev zadovoljivo opraviti, razen jare pšenice, rži in ječmena, ki jih zaradi deževja niso utegnili posejati v nameravani količini.

Pri košnji, ki se je pričela junija, so se na mestnem magistratu zglasili številni ljubljanski kmečki posestniki za vojaško pomoč. S posredovanjem vojaške uprave in mestnega magistrata je do 10.6. pomagalo pri košnji ljubljanskim posestnikom že 114 vojakov-koscev, za spravilo sena pa je dala vojaška uprava na razpolago tudi več vojaških voz z vprego.

Glede na cesarsko naredbo z dne 11.6. 1916 in po odredbi deželne vlade, je mestni magistrat 31.7. obvestil ljubljanske kmečke posestnike, da v nasprotju z letom 1915, ko so lahko od julija do oktobra žito svobodno prodajali, v letu 1916 takšna določila ne veljajo več. Po preteku 14 dni od končane mlačve so morali brez posebnega poziva predati zaloge žita, ki jih niso potrebovali za domačo uporabo, Podružnici vojnnožitnega prometnega zavoda. Za zamudo ali opustitev prodaje je grozila stroga kazen.⁸⁶

Pridelek ljubljanskih kmečkih posestnikov je bil razmeroma skromen, saj so ves pridelek porabili v glavnem doma, Podružnici vojnnožitnega prometnega zavoda pa so ga oddali le manjše količine. Manjše količine živil »pod zaporo« so verjetno prodali tudi na skrivaj (glede na trgovske stike med ljubljanskimi meščani in kmečkimi posestniki še od prej). MOL je bil torej glede preskrbe z živili v glavnem vezan na kontingente, ki so jih pošiljale dunajske centrale.

Kljub temu da je primanjkovalo vse več živil (mesa, maščobe, olja, sladkorja, kave ...), pa je načelnik APOD-a dr. Karel Triller na seji mestnega občinskega sveta 19. septembra dejal, da bo treba porabo še omejiti, vendar še ni razlogov za razburjanje in da naj občinski svetniki na prebivalstvo delujejo pomirjevalno.⁸⁷ Že na seji 28. novembra pa je izrazil, da je preskrba MOL-a res nezadostna in pomanjkljiva in da je Ljubljana tik pred lakoto. Mesto ni dobilo obljubljenih količin krompirja in fižola, primanjkovalo pa je tudi mleka. Poleg tega je Maščobna centrala na Dunaju zaplenila mestni aprovizaciji loj, ki ga je ta zbrala v mestni klavnici. Kritika je letela v glavnem na dunajske centrale, ki na škodo Ljubljane oskrbujejo Trst. S Kranjske naj bi (namesto v Ljubljano) izvažali v Trst razne pridelke, mleko iz Škofje Loke pa na Reko. Mestni občinski svet je soglasno sprejel županov protest proti zatiranju Ljubljane v korist Tr-

⁸⁶ ZAL, Reg. I./1628-1629, list 450 in Reg. I./2063, listi 561, 567, 579 in 585.

⁸⁷ ZAL, Cod. III./74, list 150.

sta in pooblastil župana, naj se z vsemi sredstvi upre zaplembi loja s stani Maščobne centrale.⁸⁸

Preskrba Ljubljane z živili v letu 1917

Pomanjkanje in varčevanje z živili je bilo tudi v letu 1917. Poleg tega pa so se zastrovali še gospodarski in nacionalni problemi. Na Ogrskem je kmetijstvo kljub vojni še vedno dovolj proizvajalo, tako da je preskrba potekala nemoteno in tudi večje lakote ni bilo. Še vedno pa ni hotela deliti svojih zalog hrane z avstrijskimi deželami oziroma je pošiljala le skopo odmerjene pošiljke, čeprav bi lahko glede na svoje zaloge pošiljala tudi večje kontingente hrane.

Mestna aprovizacija je nadaljevala s preskrbo revnih slojev. Iz aprovizijskega fonda je mestni občinski svet za prehrano revnih v letu 1917 določil nadaljnjih 100.000 kron, župan pa je ponovno poslal pozive bankam in drugim organizacijam za dobrodelne prispevke pri tej akciji.

Mestna aprovizacija ni več dobivala od central za živila na Dunaju niti pripadajočih in obljubljenih kontingentov živil. Mestni občinski svet je za dobo do prihodnjega spravila letine krompirja, z vso odločnostjo zahteval Ljubljani pripadajoči kontingent 800 vagonov krompirja in o tem obvestil tudi ministra za javna dela.⁸⁹

V decembru se je preskrba še poslabšala. APOD je na seji mestnega občinskega sveta 18. decembra poročal, da je takšnega položaja kriv birokratizem, »ki se je tudi to pot, kakor vedno, pokazal v svoji popolni nezmožnosti in – milo rečeno – v svoji naravnost neprekosljivi indolenci.«

Mestni aprovizaciji je primanjkovalo masti, krompirja, mleka in sladkorja. Edino moke je bilo dovolj, ki jo je mestni aprovizaciji dobavila Podružnica vojnožitnega prometnega zavoda. Vendar pa mestna aprovizacija kljub osebni intervenciji načelnika APOD-a dr. Karla Trillerja na Dunaju, ni dobila nič bele moke, ki so jo do tedaj lahko dobivale doječe matere, otroci in bolniki.

Krompirja je imela mestna aprovizacija le še do srede januarja 1918. Pošiljke krompirja je namreč MOL dobival prek rekvizicij, ki so jih izvajala krajevna glavarstva na Kranjskem. Mestni magistrat je za pomanjkanje krompirja krivil okrajna glavarstva, ki niso bila kos svoji nalogi. Viške na Kranjskem pridelanih živil, ki so ostali po odbitku za Kranjsko določenih kontingentov, se je moralo oddati podružnicam central v Ljubljani (Podružnica vojnožitnega prometnega zavoda, Deželno mesto za sočivje in sadje, Deželno mesto za dobavo klavne živine), te pa centralam na Dunaju, ki so jih po kontingentnem ključu nakazovale v druge dežele.

Mestna aprovizacija tudi ni dobila nič riža, ki si ga je obetala kot vojni plen po uspešni ofenzivi, ko je bila prebita soška fronta oktobra pri Kobaridu in so se Italijani umaknili na Piavo.

Primanjkovalo je tudi masti. Za mast je Kranjska aprovizijska družba plačala na Ogrskem milijon kron. Za ta denar pa je dobila vagon pokvarjene masti, pol vagona

⁸⁸ r.t., lista 183–184. O uspehu protesta ni poročil, znano je le, da je mestna aprovizacija v decembru dobila pošiljko fižola.

⁸⁹ ZAL, Cod. III./75, listi 9, 128–130.

pa so ogrske oblasti zaplenile, kljub transportnemu dovoljenju ogrske in avstrijske vlade, češ da je bila kupljena nad maksimalno ceno.

Mestna aprovizacija je imela na zalogi še nekaj ješprenja, ki ga je delila na izkaznice in to le po 1/4 kg na osebo.

Preskrba z mlekom je bila konec leta 1917 povsem v razsulu, saj ga ni bilo niti za dojenčke, doječe in noseče matere ter bolnike.

Primanjkovalo je še sladkorja in mesa. Meso so lahko mesarji prodajali le na t.i. mesne dneve in na mesne izkaznice po največ 18 dkg na osebo. Mesa pa je zmanjkalo v mesnicah tudi na mesne dneve. Zato je mestni magistrat na predlog občinskega svetnika Janka Jegliča in na osnovi veljavnega občinskega reda izdal razglas, naj vsi mesarji v Šolskem drevoredu, kjer je bilo največ mesarskih stojnic, na posebni deski označijo poleg cen mesa tudi če ga imajo. Tako obvestilo je bilo namenjeno ljudem pred stojnicami, da ne bi zaman čakali.⁹⁰ Pomanjkljiva, nepravilna in nezadostna prehrana je povzročila v zadnjih tednih avgusta večje število lažjih črevesnih obolenj, kot je bilo to v prejšnjih letih. K črevesnim obolenjem je prispevala tudi poletna vročina, ki je povzročila hitrejše razkrajanje mesa, sadja in zelenjave. Od infekcijskih bolezni sta prednjačila griža in trebušni tifus. Za grižo je v zadnjih dveh tednih avgusta umrlo kar 8 oseb.⁹¹

Zaradi dolgotrajnega pomanjkanja živil so si ljudje, da bi vsaj delno izboljšali življenjske razmere, pomagali na različne načine. Posamezniki so imeli kljub uradni prepovedi velike zaloge živil, saj je lahko mestno tržno nadzorstvo vse najdene zaloge živil zaplenilo z odškodnino ali pa tudi brez nje. Konfiscirali (zaplenili brez odškodnine) so zlasti živila, ki so bila »pod zaporo« in s tem vzeta iz svobodne trgovine (žito, moka, mast, olje, petrolej, meso, sladkor, fižol ...), živila, ki so bila kupljena nad maksimalno ceno, ali če stranka ni imela ustreznega izvoznega in transportnega dovoljenja. Rekviriralo (prisilno odkupilo, lahko tudi zaseglo brez odškodnine) pa se je lahko vsa živila, pomembna za prehrano vojske in civilnega prebivalstva.

Zaloge živil so si posamezniki ustvarjali z različnimi nameni. Nekateri so tako oskrbovali le svoja lastna gospodinjstva, večina (zlasti trgovci, gostilničarji in tovarnarji) pa je skušala takšna živila v primernem času (večje pomanjkanje) dražje prodati in kovati iz življenjske bede in pomanjkanja pri drugih ljudeh velike dobičke. Mnogi so prejeli tudi več živilskih izkaznic, kot bi jih smeli glede na število družinskih članov, na vsakega člana namreč eno izkaznico. Nepravilnosti so poleg mestnega tržnega nadzorstva odkrivale tudi številne ovadbe, mnogokrat tudi neupravičene. Tako je k neki neupravičeni ovadbi z dne 27. oktobra po predhodnem preverjanju resničnosti obtožb, dopisal magistratni komisar Vladimir Breskvar, da dotični »jako rad tožari in ovaja in je uspeh vedno negativen«.⁹²

V novembru so pri hišni preiskavi pri neki gostilničarki na Tržaški cesti po nalogu magistratnega komisarja Vladimira Breskvarja, v čigar pristojnostih so bile tudi policijske zadeve in prestopki tržnega reda, za mestno aprovizacijo zaplenili 215 kg fižola,

⁹⁰ ZAL, Cod. III./75, listi 192–195 in Reg. I./1631, list 437 ter Reg. I./1632–1633, list 1.

⁹¹ ZAL, Cod. III./75, list 119.

⁹² ZAL, Reg. I./1631, list 669.

92 kg bele moke, 96 kg pšenice in 112 kg rži. Za zaplenjeno blago je dobila gostilničarka odškodnino, ki jo je izplačala mestna blagajna šele leta 1919, po takrat veljavnih cenah, v znesku 689,40 kron.⁹³

Veliko je bilo tudi zlorab živilskih izkaznic. Po ovadbi članice VII. krušne komisije je mestni tržni nadzornik Adolf Ribnikar strogo posvaril neko stranko iz Sp. Šiške, ki je prejemale 4 krušne izkaznice namesto dveh, ker sta bila njena brata vpoklicana v vojsko, sestra pa jih pri krušni komisiji ni odjavila. Krušne izkaznice bi namreč lahko prejemale le zase in za svojo služkinjo.⁹⁴

Dogajalo pa se je tudi, da so že uporabljene in pri mestnem magistratu oddane izkaznice znova prišle v uporabo. Julija so se tako znova pojavile v trgovinah sladkorne izkaznice. Po poizvedovanjih je mestni magistrat dognal, da so že oddane izkaznice pri mestnem magistratu lahko znova vzele snažilke ali pa delavci v mestni plinarni, ki so že uporabljene izkaznice sežigali.⁹⁵

Avgusta so se v trgovinah pojavile ponarejene krušne izkaznice. Poizvedovanja magistratnega komisarja Breskvarja so bila neuspešna, domneval pa je, da so si izkaznice na nezakonit način pridobivali delavci v Kleinmayerjevi tiskarni, ki je tiskala vse krušne izkaznice. Med drugimi so zalotili v trgovini s takšno izkaznico tudi ženo nekoga delavca v Kleinmayerjevi tiskarni. Ponarejene krušne izkaznice se je dalo prepoznati po številki v krogu in po pečatu mestnega magistrata, ki ju je ponarejevalec izdelal ročno s tintnikom.⁹⁶

Vse več je bilo tudi tihotapstva živil. Pri tem so bili pred drugimi zlasti tržaški begunci in železničarji, ki so živila »pod zaporo« tihotapili zlasti na Primorsko, pa tudi na Koroško in na Štajersko. Največ konfiskacij je bilo na račun živil, ki so bila »pod zaporo« in kupci niso mogli dobiti transportnih dovoljenj, lahko pa so se konfiscirala tudi živila, kupljena prek maksimalne cene. Največkrat je seveda šlo za prepletanje vseh treh dejavnikov.

Na podlagi pregledanih dokumentov je razvidno, da sta mestna tržna straža (MTS) in policija samo v februarju leta 1917 konfiscirali naslednja živila:

- 10.2. je MTS na južnem kolodvoru zaplenila 113 kg prekajene svinjine in slanine, namenjene v Postojno.
- 14.2. je MTS zaplenila okoli 120 kg mesa, slanine, masti, fižola, masla in svinjskih jeter. Meso, ki ga je tržaška branjevka kupila pri nekem mesarju na Poljanski cesti, ji je MTS vrnila. Ostala živila pa je MTS razprodala in denar izročila aprovizacijskemu knjigovodstvu. Branjevko pa je mestni magistrat obsodil na globo 10 K.
- 21.2. je MTS zaplenila 40 kg fižola in 6 kg masla.
- 23.2. je po anonimni ovadbi MTS konfiscirala 27 kg mesa in slanine, ki pa ju je vrnila tržaškemu beguncu zaradi revnih družinskih razmer in ker blago ni bilo kupljeno v Ljubljani.
- 23.2. je MTS v hotelu Slon zaplenila tržaški branjevki 31 kg nasoljene slanine,

⁹³ r.t., listi 720–726.

⁹⁴ r.t., list 76.

⁹⁵ r.t., lista 141–142.

⁹⁶ r.t., lista 545, 548.

18 kg 45 dkg svinjske masti, 13 kg 40 dkg surovega in 3 kg 60 dkg kuhanega masla v skupni vrednosti 636,70 kron. Slanino in mast je prevzela mestna aprovizacija, maslo pa je bilo prodano za 318 kron. Branjevka je bila obsojena na globo 20 K, zaradi siromašnosti pa ji je mestni magistrat vrnil 298 K od prodajnega zneska.

Vsa zaplenjena živila je dobila mestna aprovizacija ali pa so bila prodana, denar pa je dobilo aprovizacijsko knjigovodstvo.⁹⁷

Vse zaplembe v prid državi so bile zakonsko utemeljene z ministrsko naredbo z dne 26.5. 1917.⁹⁸ Mestno tržno nadzorstvo je tihotapstvo preganjalo predvsem iz dveh razlogov, in sicer, ker so se na tak način odvažala iz mesta in bližnje okolice še tista živila, ki bi jih lahko dobil MOL z rekvizicijami in v manjši meri s prostim nakupom, saj so se na ljubljanski tržnici še vedno lahko svobodno prodajala živila, ki niso bila »pod zaporo«, in ker so prekupčevalci ponujali ob nakupih za živila visoke odkupne cene, da so živila sploh dobili in s tem dvigovali draginjo, kljub maksimiranim cenam živil. Maksimirane cene živil je določal Urad za ljudsko prehrano na Dunaju. Tudi med tihotapci so prevladovali predvsem trgovci in trgovke, ki so si s prekupčevanjem obetali lepe dobičke in le v manjši meri so bili prisotni ljudje, ki sta jih revščina in pomanjkanje silila k tihotapljenju.

Cen pa niso dvigovali samo tržaški prekupčevalci, ampak tudi domači branjevci, saj so skušali ob pomanjkanju vseh vrst živil svoje izdelke čim dražje prodati. Mestna tržna straža je lahko vsem, ki so prodajali nad maksimirano ceno živila zaplenila. V januarju je npr. zaplenila 9 jajc branjevki na tržnici, ker je za eno jajce zahtevala 40 vinarjev namesto maksimirane tržne cene 32 vinarjev. Jajca so bila nato prodana po 32 vinarjev, izkupiček od prodaje pa je bil namenjen za akcijo »Prehrana revnih slojev«. V istem mesecu je mestna tržna straža zaplenila tudi 10 kokoši, ki jih je hotela neka branjevka prodati nad maksimirano ceno – po 10 K za kokoš. Kokoši je nato mestno tržno nadzorstvo branjevki vrnilo, kaznovana pa je bila s 14-dnevno prepovedjo prodaje na tržnici. Seveda je bilo t.i. »navijalcev cen« še več, vse odkrite primere pa je mestni magistrat kaznoval s konfiskacijo živil in nalaganjem glob, saj so bili prestopki tržnega reda v pristojnosti mestnega magistrata. Denar od prodaje konfisciranih živil in glob pa je šel v aprovizacijski fond.

Omejena pa je bila tudi poraba petroleja, ki ga je v času prve svetovne vojne uporabljala za razsvetljavo večina ljubljanskega prebivalstva, tako v zasebnih stanovanjih kot tudi številni obrtniki v obrtnih delavnicah. Petrolej so v nekaterih gospodinjstvih uporabljali tudi za kuho. Električni tok so uporabljali za razsvetljavo le dobro situirani posamezniki in industrijski obrati.⁹⁹

Petrolej je zagotavljala Centrala za petrolej z Dunaja za ves avstrijski del države v rafinerijah, ki so delovale v glavnem na Ogrskem in Hrvaškem. Petrolej so nato delili po veljavnih delitvenih ključih po političnih okrajih. Po navodilih deželne vlade so namreč izdelali načrte delitve okrajna glavarstva, v Ljubljani pa mestni magistrat, ki so določili trgovce za prodajo na drobno.¹⁰⁰

⁹⁷ r.t., list 558.

⁹⁸ r.t., list 435.

⁹⁹ ZAL, Cod. III./73, list 197.

¹⁰⁰ ZAL, Reg. I./1631, list 24.

Za celo Kranjsko je Centrala za petrolej dovolila v marcu 65.500 kg, v aprilu pa 43.500 kg petroleja. Od količine za marec je dobil MOL 5.800 kg, za april pa 4.000 kg in še dodatnih 260 kg petroleja za urade.¹⁰¹ Od marčevske količine 65.500 kg petroleja je 35.085 kg petroleja dobavila šestim ljubljanskim trgovcem (Ivan Jelačin, C. C. Holzer, Johan Perdan, Anton Stacul, Franz Terdina in A. Šarabon) in veletrgovcu Ottu Homannu v Radovljici, ogrska delniška rafinerija z Reke.¹⁰²

Ljubljani pripadajoče količine petroleja so potem veletrgovci po navodilih deželne vlade in mestnega magistrata razdelili manjšim trgovcem za prodajo na drobno, lahko pa so petrolej razprodali na drobno tudi veletrgovci sami. V juliju in avgustu je veletrgovec A. Šarabon oddal manjšim trgovcem naslednje količine petroleja:

	julij	avgust	
F. Babiču	749 kg	1.219 kg	
C. C. Holzerju	448 kg	1.090 kg	
T. Mencingerju	908 kg	1.474 kg	
	sk. 2.105 kg	sk. 3.783 kg	sk. 5.888 kg ¹⁰³

Petrolej je bil v prvi vrsti namenjen stanovanjski razsvetljavi, obrtnikom in javnim uradom. Kljub temu je bilo pomanjkanje petroleja v marcu in aprilu tolikšno, da je bilo na tisoče ljubljanskih družin brez najpotrebnejše stanovanjske razsvetljave. Mestni magistrat je zato sporočil deželni vladi, da bo treba pri prihodnjih pošiljkah petroleja v Ljubljano upoštevati, da je število prebivalstva po zadnjem ljudskem štetju leta 1910 (to je bila osnova za določanje kontingentov) naraslo. Leta 1910 je bilo v Ljubljani 41.727 prebivalcev, od tega 38.661 civilnih prebivalcev in 3.066 oseb v garnizijah. Z inkorporacijo Sp. Šiške leta 1914 se je število prebivalcev povečalo za 6.000 oseb, upoštevati pa je bilo treba še naravni prirastek prebivalstva in povečane garnizije zaradi vojne. Tako je mestni magistrat leta 1917 ocenil, da v Ljubljani biva okoli 55.000 civilnih in vojaških oseb. Število je vsekakor malce precenil, saj se prebivalstvo glede na poročilo mestnega fizikata za leto 1916 ni moglo povečati na račun naravnega prirastka, ker tega še za enostavno reprodukcijo prebivalstva ni bilo dovolj. Število 55.000 prebivalcev pa naj bi centrale upoštevale tudi pri prihodnjih odmerah kontingentov.¹⁰⁴

Petrolej se je dobil samo na izkaznice. Posebne izkaznice so uvedli tudi za 581 ljubljanskih obrtnikov – rokodelcev, za katere je mestni magistrat ob upoštevanju varčevalnih ukrepov, ki jih je razglasil 12.5. 1917, določil količino od 3 do 7 l petroleja, izhajajoč iz predpostavke, da potrebuje petrolejska svetilka št. 5 na uro 0,016 litra in št. 8 0,02 litra petroleja. Vsak obrtnik je moral pri posebnem pododdelku obrtnega referata pri mestnem magistratu vložiti prošnjo, na podlagi katere so posameznim obrt-

¹⁰¹ r.t., list 34.

¹⁰² r.t., lista 27–28.

¹⁰³ ZAL, Reg. I./1631, list 51.

¹⁰⁴ r.t., lista 49–50.

nikom določili količino petroleja. Mestni magistrat je pri izdelavi proračuna za petrolej v prvem polletju 1917, glede na razpis deželne vlade z dne 3.5. 1917, upošteval urade, sledili pa so poljedelci in ostali odjemalci, kamor so spadali tudi obrtniki.¹⁰⁵

Glede dobave premoga sta župan in APOD večkrat intervenirala na Dunaju pri ministrstvu za javna dela, ki je bilo zadolženo za tovrstno preskrbo. Ministrstvo na vloge mestnega magistrata do 11. septembra sploh ni odgovarjalo. Za Ljubljano je bilo določenih 140 ton premoga dnevno in bi ga moralo do 18. decembra prispeti vsaj 800 vagonov, dobili pa so ga le 174 vagonov.¹⁰⁶ Zato je mestna aprovizacija uredila prodajo premoga za kuhanje na izkaznice. Da bi preprečili zlorabe, je morala vsaka stranka napisati na izkaznico ime in priimek.¹⁰⁷

Mestna aprovizacija je imela na zalogi le manjše količine drv, ki jih je prodajala samo najrevnejšim slojem. Zato je mestni magistrat poslal septembra v časopise Slovenec, Slovenski narod, Naprej in Laibacher Zeitung obvestilo, naj si vsak, ki mu to dopuščajo razmere, sam preskrbi kurjavo, ker mestni aprovizaciji zaradi pomanjkanja delavcev in prevoznih sredstev ni uspelo pripeljati v Ljubljano dovolj drv. Da bi mestni magistrat vsaj delno ublažil pomanjkanje drv, je ukazal oktobra posekati 180 jelš v bližini kopališča Kolezija. Te jelše so potem žgali in cepili v drva italijanski vojni ujetniki v skladišču na Poljanski cesti. V decembru je dobila mestna aprovizacija 11 vagonov drv, ki jih je deželna vlada določila MOL-u rekvirirati v okrajnem glavarstvu Kočevje. Za celo sezono kurjenja bi MOL potreboval vsaj 4.000 vagonov drv. Načelnik APOD-a dr. Karel Triller pa je izjavil, da bodo veseli, če jih bodo dobili vsaj 1.000 vagonov. Pomanjkanje delavcev pri sečnji so ponekod reševali tudi z delom ruskih vojnih ujetnikov.

Januarja 1918 je dobila mestna aprovizacija med drugim tudi 224 m³ drv iz gozdov v Dobropoljah, ki so jih nasekali begunci. Za vsak m³ drv so dobili plačilo 4 K in hrano za katero so stroške odšteli od teh 4 kron.

Januarja 1918 je prodala mestna aprovizacija najrevnejšim slojem 50 m³ drv, pri čemer je stal m³ 20 kron.

Februarja 1918 je dobila mestna aprovizacija glede na pregledane dokumente 15 vagonov drv, kar je zneslo nad 328 m³. Za ta drva je plačala 11.134 kron. Februarja in marca 1918 so sekali drva za mestno aprovizacijo v gozdovih nad Čušperkom primorski begunci. Skupaj so nasekali 358 m³ drv, okoli 10 m³ dolgih nerazklatih štorov in okoli 2.500 butar.

Zaloge drv v štirih skladiščih mestne aprovizacije so 24.4.1918 znašale:

1. V mestni jami ob Cesti na Kodeljevo	236.26 m ³
2. Na Souvanovem vrtu na Poljanski cesti	384.65 m ³
3. V Streliški ulici	795.68 m ³
4. Na Poljanski cesti	467.65 m ³

Skupaj je to zneslo 1884.24 m³ ali 67 vagonov. Natančne ocene, kakšna je bila oskrba z drvmi, ni mogoče podati, ker niso ohranjeni vsi dokumenti o posameznih

¹⁰⁵ r.t., listi 198-200.

¹⁰⁶ r.t., listi 128-130, 195.

¹⁰⁷ r.t., list 418.

pošiljkah.¹⁰⁸ Vendar se kljub temu lahko povzame, da so se verjetno uresničile napovedi dr. Karla Trillerja, glede pomanjkanja delavcev, ki so jih nadomeščali begunci ter italijanski in ruski vojni ujetniki in tudi glede na pomanjkanje vprežnih voz, da bi drva lahko pripeljali v mesto. Mestna aprovizacija je predvsem skrbela za revnejše sloje, ostali pa so bili pri preskrbi s kurjavo vezani na lastno iznajdljivost.

Pri spomladanski setvi leta 1917 je primanjkovalo semenskega žita in krompirja, ki so ga ljubljanski kmečki posestniki dobivali s potrdilom mestnega magistrata, ki je vse prosilce vpisal v priglasnico pri Podružnici vojnorožnega prometnega zavoda. Do junija so posejali in posadili vse razpoložljive obdelovalne površine in v ta namen preorali tudi malo travniških površin.¹⁰⁹

Mestni magistrat je moral izdelati tudi setveno statistiko, na katero je zabeležil obseg površin s posameznimi kulturnimi rastlinami posejanih zemljišč in jo poslati Centralnemu odboru Kranjske kmetijske družbe.¹¹⁰

Do 25.8. so ljubljanski posestniki že omlatili rž, pšenico in ječmen, ponekod pa tudi oves. Na Barju so oves mlatili v prvi polovici septembra. Na območju MOL-a tudi ni bilo nobenega večjega posestnika, ki bi pridelal tako velike zaloge ovsa, da bi jih moral naznaniti Podružnici vojnorožnega prometnega zavoda.¹¹¹

Ljubljanski kmečki posestniki so pridelali leta 1917 malo žita, ki ga še za kritje lastnih potreb ni bilo dovolj. Žito so pridelovali le v Sp. Šiški, Trnovem, Črni vasi in na Ilovici. Glavni pridelek ljubljanskih kmetovalcev je bilo sočivje in krompir. Tako v letu 1917 ni nobeden od ljubljanskih kmetovalcev pridelal toliko žita, da bi ga moral po nalogu prodati Podružnici vojnorožnega prometnega zavoda.¹¹²

Preskrba Ljubljane z živili v letu 1918

Od januarja je dobivala mestna aprovizacija samo po 29 vagonov žita mesečno, kar pomeni skrčenje kontingenta za celih 9 vagonov. Mesto ni dobilo nič fižola in zelo malo krompirja in masti. Na dveh shodih januarja v Mestnem domu je socialna demokracija kritizirala mestno aprovizacijo, ker je prodajala olje po 47 K za 1 liter in ga delavci zato sploh niso mogli kupiti ter da imajo posamezniki pri delitvi živil privilegije.

Na seji mestnega občinskega sveta 22. januarja je župan vse te očitke zavrnil, za krivca pa imenoval deželno vlado, ki je bila pod deželnim predsednikom grofom Henrikom Attemsom (od 1916) manj učinkovita kot v času deželnega predsednika barona Schwarza. Počasnost deželne vlade je bila po županovem mnenju kriva, da niso uspele akcije za dobavo mleka, krompirja in prašičev mestni aprovizaciji. Dr. I. Tavčar je tudi kritiziral Centralo za sočivje in sadje na Dunaju, ki je mestni aprovizaciji zaplenila vagon suhega sadja, ki ga je kupila v Šentjanžu in je potem Centralo prosila za transportno dovoljenje. Župan je zavračal očitke, češ da mestna aprovizacija živila oddaja

¹⁰⁸ r.t., listi 277, 279, 281, 287–289, 291–292, 295, 298, 305, 384–385.

¹⁰⁹ ZAL, Reg. I./2063, list 592 in Reg. I./1628–1629, list 506.

¹¹⁰ ZAL, Reg. I./2063, list 600.

¹¹¹ ZAL, Reg. I./1628–1629, list 507.

¹¹² r.t., lista 488–489.

neenakomerno in pri tem zanemarja delavce. Omenil je, da je akcija za prehrano revnih slojev obsegala tedaj že 20.000 ljudi, kar je predstavljalo 1/3 vsega mestnega prebivalstva. Od vsakega živila, ki ga je dobila mestna aprovizacija, so določeno količino še naprej prodajali po znižanih cenah v vojnih prodajalnah mestne aprovizacije revnejšim družinam. Ta količina je morala biti takšna, da je MOL še lahko pokril razliko med nabavno ceno in nižjo ceno, po kateri so prodajali živila revnejšim slojem. V letu 1918 je razlika v teh cenah znašala 1 milijon kron. Pri tem naj omenim, da je imel mestni proračun ves čas vojne primanjkljaj in je moral MOL poleg sredstev, ki jih je dobival z davki in dobrodelnimi akcijami, najemati še posojila (med drugim tudi za nakupe živil, za podeljevanje draginjskih dokladov mestnim uslužbencem in upoko-jencem in za podpise vojnih posojil). S tem se je zadolženost MOL-a vse bolj večala, finančni položaj pa slabšal.

V zimski sezoni 1917/18 je mestna aprovizacija v akciji prehrane revnih slojev oddajala repo, zelje, testenine, sadje, marmelado ter drva. V tej akciji je prodala tudi manjši del olja, ki so ga po kritiki socialne demokracije januarja v Mestnem domu revnejši lahko kupili po 10 kron za 1 liter, v normalni prodaji pa je še nadalje dosegal ceno 48 K za 1 liter.

Zaradi naraščajoče lakote se je večalo nezadovoljstvo med ljudmi, ki so bili bolj lačni kot siti. Župan pa je dobival tudi grozilna pisma z grožnjami, da mu bodo razbili hišo (stanoval je na Bregu 22) in da se lahko tudi njemu kaj pripeti.¹¹³

Mestna aprovizacija se je vrtela v začaranem krogu. Finančno je bila v veliki meri odvisna od posojil in darov, ki jih je dobila z dobrodelnimi akcijami, zlasti za preskrbo revnih slojev. Količine živil pa so bile omejene s kontingenti, proti koncu vojne pa je dobivala mestna aprovizacija še celo okrnjene kontingente. Če je poskušala nastali položaj rešiti z nakupom živil v lastni režiji, pa so ji centrale živila zaplenile, češ da so kupljena nad maksimalno ceno, po maksimalni ceni pa jih je bilo zaradi splošnega pomanjkanja nemogoče kupiti, saj so kupci ponujali veliko višje cene od uradno določenih, samo da bi prišli do živil. Sestradani ljudje pa so seveda glavnega krivca videli v mestni aprovizaciji.

Celo leto 1918 je primanjkovalo mesa. Monopol za nakup živine je imelo Kranjsko deželno mesto za nabavo klavne živine, imenovano tudi Vnovčevalnica za živino in mast. Mestni magistrat pa je posameznim strankam lahko izdajal potrdila za nakup živine, vendar le za rejo. Seveda so stranke kupovale živino pod pretvezo, da jo bodo redile, potem pa so jo zaklale in se izgovarjale, da živali niso hotele jesti. Take izgovore so imeli zlasti mesarji in gostilničarji. Ob takšnih nakupih živine, so cene segale daleč nad maksimalno odkupno ceno, npr. maksimalna odkupna cena za 231 kg težkega prašiča je znašala 1417,80 kron, »na črno« pa je dosegala tudi 1570,80 kron. Klavno živino so kupovali »na zlato vago«, kakor je prekoračitve cen imenovala Vnovčevalnica za živino in mast.

Ta se je januarja večkrat pritožila mestnemu magistratu, da neopravičeno izdaja strankam potrdila za nakup rejne živine, ker stranke v resnici živali takoj zakoljejo.

¹¹³ ZAL, Cod. III./76, listi 2-10.

Maksimalne odkupne cene živine so bile določene z ministrsko naredbo 15.2. 1917. Vnovčevalnica za živino in mast je zato zahtevala od mestnega magistrata, da poostri nadzor nad izdajanjem potrdil za nakup rejne živine, ker rejci drugače živine sploh nočejo prodati Vnovčevalnici, ko pa jo lahko prodajo »na zlato vago«. Zahtevala pa je tudi, naj mestni magistrat kaznuje vse kršilce, ki so živino za rejo zaklali. V nekem primeru je zahtevala celo kazen »za poskus zakola dveh volov in dveh krav«. ¹¹⁴

Meso se je še nadalje dobivalo na izkaznice, in sicer le po 18 dkg na osebo, noseče in doječe matere pa so imele posebne izkaznice, saj jim je bilo meso odmerjeno v malce večji količini. ¹¹⁵

Prodajo mesa pri zasebnih mesarjih so nadzirali posebni revizorji. Na podlagi ovadbe revizorja in prič je mestni magistrat 28. februarja kaznoval nekega ljubljanskega mesarja z enomesečno prepovedjo prodaje, ker je v klavnici prejel 85 kg govedine, s katero pa je postregel le 30 od 180 čakajočih strank. Če računamo, da je vsaka stranka prejela 18 dkg mesa, ga je prodal le 54 kg. Mestni magistrat je kazen utemeljil, da je mesar ostalo meso prodal »pod roko« in nad maksimalno ceno. ¹¹⁶

Februarja je bila zadovoljivo organizirana preskrba s sladkorjem, za kar je šla zasluga dunajski Centrali za sladkor, pa tudi moke in žita je bilo dovolj po zaslugi Podružnice vojnootrobnega prometnega zavoda v Ljubljani. Podružnica je priskrbela tudi vagon testenin za otroke, doječe in noseče matere ter bolnike. Po zaslugi deželne vlade pa tudi drv ni primanjkovalo. Mestna aprovizacija je imela na zalogi še manjše količine krompirja, riža in premoga. Primanjkovalo pa je mesa, mleka in maščobe, prav tako se ni dalo dobiti fižola in petroleja (ker je Centrala za petrolej povsem odpovedala). ¹¹⁷ Živila, petrolej in sladkor so vedno dobivali le z izkaznicami, najhujše pa je bilo, da kljub izkaznicam in denarju ni bilo živil. Mestni magistrat je opravičeval Vnovčevalnico za živino in mast, na katero je letelo največ pritožb za pomanjkanje mesa, da mora oskrbovati tudi ostala mesta in vojaštvo. ¹¹⁸

Posledice slabe oskrbe so se pokazale aprila, ko je prišlo do t.i. »izbruhov stradajočih«. Že dne 21. in 22. aprila je prišlo na mestni magistrat več revnih žena, ki so od župana zahtevale več živil. Župan je zato 23. aprila zahteval od deželne vlade, naj posreduje pri dunajskih centralah za nekaj vagonov prepotrebnihih živil, zlasti fižola in marmelade. Obenem je župan odločno zavračal krivdo, da sta on in mestna aprovizacija kriva bednih razmer pri preskrbi mesta z živili in dal zapreti stranska vhoda na mestni magistrat. Dne 24. aprila pa so izbruhnile v Ljubljani še večje demonstracije, ki so se jih udeležile zlasti matere z lačnimi otroki. Šele po teh demonstracijah si je mestna aprovizacija bolj odločno prizadevala dobiti nekaj živil zunaj kontingenta, ki so bili preskopo odmerjeni. Mestna aprovizacija s 30 vagoni žita ni več uspela preskrbeti vsega mestnega prebivalstva. Pri tem je 27 vagonov žita odpadlo za peko kruha, 3 vagoni pa so bili namenjeni raznim zavodom. Po demonstracijah je s posredovanjem deželne vlade uspelo dobiti mestni aprovizaciji vagon ješprenja, vagon kaše in dva va-

¹¹⁴ ZAL, Reg. I./1632-1633, listi 11, 15, 23, 33.

¹¹⁵ r.t., list 90.

¹¹⁶ r.t., list 83.

¹¹⁷ r.t., listi 39-41.

¹¹⁸ r.t., listi 39-41.

gona marmelade kot izredni prispevek. Mestni aprovizaciji je bilo dodeljenih tudi pet vagonov krompirja in mast, ki so jo po ukazu deželne vlade odkazale Vnovčevalnica za živino in mast, ki je poslala 4000 kg čiste svinjske masti in Vojna zveza, ki je poslala 1000 kg loja, 680 kg kostne in črevesne maščobe, 200 kg z lojem mešane masti in 1000 kg čiste svinjske masti. To je bila tudi večina živil, s katerimi je bilo mesto oskrbovano v mesecu maju. Mestna aprovizacija si je prizadevala dobiti nekaj živil zunaj kontingenta tudi za junij in julij in je v tej zadevi prosila za pomoč Urad za ljudsko prehrano na Dunaju.

Na izredni seji mestnega občinskega sveta 25. aprila, ki je bila sklicana zaradi demonstracij, je mestni občinski svet soglasno sprejel šest resolucij, v katerih je:

1. Obsodil izgrede in pozval tiste, ki jim je bila v izgredih povzročena škoda, naj se s prošnjami obrnejo na mestni magistrat za povrnitev škode.

2. Poudaril, da demonstracije niso imele političnega ozadja, saj so bila poškodovana tako poslopja kavarne Union kot tudi kavarne Kazina (v tej so se zbirali Nemci in nemškutarji). Poškodovano pa je bilo tudi poslopje mestne aprovizacije na Poljanski cesti in uničenih del zalog živil v centralnem skladišču mestne aprovizacije v cerkvi sv. Jožefa. Za boljšo preskrbo v maju, juniju in juliju je mestna aprovizacija znova posredovala pri deželni vladi in pri Uradu za ljudsko prehrano.

3. Pozval prebivalstvo naj preneha demonstrirati, ker bo mestna aprovizacija preskrbela priboljške. Pozval je begunske družine, ki so se demonstracij udeležile v velikem številu, naj upoštevajo, koliko časa jim MOL že nudi gostoljubje.

4. Izrekel zahvalo posredovanju vojaških in civilnih oblasti, ki so zastražile zaloge živil v cerkvi sv. Jožefa.

5. Apeliral na časopise, naj o demonstracijah ne pišejo, ker bi s tem spodbudili nove nemire.

6. Naročil APOD-u naj maja iz razpoložljivih zalog poveča količino živil za akcijo prehrane revnih slojev.¹¹⁹

Demonstracije so pokazale, da bi morda mestna aprovizacija z večjo učinkovitostjo ter spretnejšimi in pogostejšimi posredovanji pri deželni vladi in pri Uradu za ljudsko prehrano, dosegla boljšo preskrbljenost mesta. Potrebne so bile demonstracije, da sta župan in APOD posredovala pri raznih institucijah in tudi uspela preskrbeti mestu nekoliko več živil.

V juniju so potekale številne rekvizicije živine. Zato je Vnovčevalnica za živino in mast po ukazu deželne vlade z dne 15. maja poslala vsem okrajnim glavarstvom in mestnemu magistratu v Ljubljani t.i. zvezke s Pozivi, ki so jih okrajna glavarstva in mestni magistrat v Ljubljani »in bianco« žigosali in podpisali ter jih potem razdelili zaupnikom Vnovčevalnice za živino in mast, ki so obiskovali kmečke posestnike in v Pozive vpisovali živino, primerno za rekvizicijo. Izpolnjene Pozive so zaupniki znova oddali okrajnim glavarstvom ali pa mestnemu magistratu v Ljubljani. Na podlagi teh Pozivov je uradni živinozdravnik ugotavljal, kdo je oddal živino ob prvi prostovoljni oddaji in dobil živino plačano s t.i. vojno nagrado, ki je znašala 1 K za 1 kg žive teže.

¹¹⁹ r.t., listi 66, 80-87.

Kmetom, ki niso oddali živine ob prostovoljni oddaji, so smela okrajna glavarstva in ljubljanski mestni magistrat sama brez zaupnikov Vnovčevalnice za živino in mast, prisilno rekvirirati živino, in to brez vojne nagrade, razen, če so kmetje dokazali, da živine niso mogli oddati pri prvi oddaji zaradi slabega vremena ali zaradi bolezni.¹²⁰

Junija je deželna vlada postavila »pod zaporo« tudi krompir, s katerim je lahko od tedaj razpolagala le Podružnica vojnožitnega prometnega zavoda. Policija je tako 4.7. konfiscirala 197 kg krompirja Stanislavu Kvašnjaku, ki ga je kupil pri ljubljanski trgovki Mariji Banovec po 2 K za 1 kg in ga po naročilu Podružnice vojnožitnega prometnega zavoda izročila mestni aprovizaciji. Istega dne je policija rekvizirala Mariji Banovec v njeni shrambi v Šolskem drevoredu še 2020 kg krompirja in ga izročila mestni aprovizaciji, ki je plačala Banovčevi za zaplenjen krompir avgusta 1919 odškodnino v znesku 2020 K.¹²¹

Dne 5.7. je policija zaplenila vojakom na glavnem kolodvoru 428 kg krompirja in 100 kg fižola ter ga izročila mestni aprovizaciji.¹²² Ti vojaki so napravili kar večkratni prekršek. Kupili so blago »na črno«, ki je bilo »pod zaporo«, namenjeno za oskrbo civilnega prebivalstva in še transportnega dovoljenja niso imeli. Zaradi številnih zaplemb, ki so sledile izročitvi krompirja »pod zaporo«, ga prodajalci na tržnici niso več prodajali.¹²³

Živil je primanjkovalo tudi v septembru. Pred trgovinami in vojnimi prodajalnami mestne aprovizacije so se pričeli ljudje zbirati že kmalu po polnoči, da so najosnovnejša živila sploh dobili, ker je velikokrat živil zmanjkalo, preden so stranke sploh prišle na vrsto.¹²⁴ Glede preskrbe z mlekom so imele prednost noseče in doječe matere, saj so imele posebne izkaznice mestne aprovizacije, ki so jim rekli »rdeče karte« (živilske izkaznice so bile namreč različnih barv, da se jih je lažje razlikovalo), s katerimi so dobile mleko, ne da bi jim bilo treba čakati v vrsti.¹²⁵

Še vedno pa so posamezniki neopravičeno prejeli živilske izkaznice, npr. celo žena nekega občinskega svetnika in železniškega nadrevidenta, ki je dobila živila že pri železniški upravi, ki je skrbela za preskrbo železničarjev, prejela pa je še živilske nakaznice mestne aprovizacije za pet podnajemnikov, ki so se odselili, vendar jih ni odjavila pri mestnem magistratu.¹²⁶

Zaradi pomanjkanja živil je cvetelo prekupčevanje in ponarejanje živil. V moko so prekupčevalci mešali graščico, plevel in celo mavec, da je več tehtala oziroma da so ob čim manjši količini prodane moke čim več zaslužili.

Mnogim so z najnujnejšimi živili pomagali sorodniki in prijatelji na vasi. Takšno oskrbo mestnih prebivalcev so imenovali »romanje z nahrbtnikom«, ker so v nahrbtnikih prenašali iz vasi v mesto živila.¹²⁷

¹²⁰ r.t., lista 291–292.

¹²¹ r.t., listi 371–380.

¹²² r.t., list 406.

¹²³ r.t., list 457.

¹²⁴ Lojze Slanovec, Lj. kronika. Kronika slov. mest I./1934, str. 62.

¹²⁵ ZAL, Reg. I/1632–1633, list 169.

¹²⁶ r.t., list 140.

¹²⁷ Lojze Slanovec, Lj. kronika. Kronika slov. mest I./1934, str. 62.

Po končani žetvi je minister Paul prepovedal nakupovanje žita in vseh ostalih živil v prosti trgovini. Vsa živila naj bi se odslej dobila samo prek javne aprovizacije. S tem je bil prepovedan tudi »promet z živili v nahrbtnikih«. Protesti proti takšnemu odloku ministra Paula so se vrstili z vseh strani, protestom pa sta se pridružila tudi APOD in MOL. Minister Paul je potem znova dovolil »promet z živili v nahrbtnikih«, vendar le do teže 20 kg, in to za sočivje, krompir, jajca in maslo. Kupovanje vseh ostalih živil, zlasti pa moke, pa je bilo v svobodni trgovini še naprej prepovedano. Vsi, ki so hoteli potovati iz Ljubljane, pa so morali imeti posebno propustnico.¹²⁸

S posredovanjem deželne vlade in Podružnice vojnižitnega prometnega zavoda je dobila mestna aprovizacija v septembru krompir, fižol, ješprenj in kašo. APOD pa je tudi predvideval, da bo v prihodnje preskrba z mesom in mastjo še slabša.¹²⁹ Meso so prodajali po 10 dkg na osebo za 2,80 krone 1 kg. Cene »na črno« so bile štirikrat in celo desetkrat večje. Tudi peki so lahko pekli in prodajali kruh v največji teži do 60 dkg in po ceni 64 vinarjev za takšen 60–dekagramski hlebček. Mestna aprovizacija je prodajala krompir po 3 kg na osebo in po 60 vinarjev za 1 kg. Otroci do tretjega leta starosti so imeli pravico do 1 kg pšeničnega zdroba mesečno, in to na izkaznice in po 2 K za 1 kg. Marmelado so zaradi pomanjkanja sadja pripravljali z večjo količino repe, mestna aprovizacija pa jo je prodajala po pol kilograma na osebo in po ceni od 2 do 4 krone za 1 kg. Deželna vlada je dovolila mestni aprovizaciji nakup zelja v ljubljanski okolici, zato je najela vse razpoložljive kisarne v Ljubljani za pripravo kislega zelja. V septembru pa je morala Kranjska za prehrano vojaštva in civilnega prebivalstva prek revkizicij prispevati še 6.700 glav živine.¹³⁰

Pomanjkanje je bilo vse večje. V bolnicah je primanjkovalo zdravil in sanitetnega materiala, saj so uporabljali papirnate obveze, na Dunaju pa so ustanovili Centralo za delitev zdravil.¹³¹

Preskrba z obleko je bila vse slabša, civilno prebivalstvo pa vse bolj razcapano. Obleke so izdelovali celo iz kopriv in papirja.¹³²

Kadilcem so se obetale izkaznice za tobak in nadomestne cigare. Mesečno je dobil kadilec izkaznico za osem enot, pri tem je ena enota predstavljala 6 cigar, ali 18 cigaret, ali pol zavoja cigaretnega tobaka po 25 g, ali en zavoj tobaka za pipo, ali 25 g klobas za čikanje, ali pa pol šibike.¹³³

Vojna se je bližala h koncu. Od septembra do srede novembra so postopoma kapitulirale Bolgarija, Turčija, A–O in Nemčija. V noči z 10. na 11. november je Nemčija v gozdu pri Compiègnu kot zadnja podpisala premirje.¹³⁴ Dne 29. oktobra je bila razglašena država SHS, istega dne pa se je na seji sestal tudi ljubljanski mestni občinski svet. Na njej je podžupan dr. Karel Triller predlagal ustanovitev osrednjega prehranjevalnega urada za vse slovenske dežele, ter da naj Narodno veče ustanovi posebno

¹²⁸ Lojze Slanovec. Lj. kronika. Kronika sov. mest I./1934, STR. 63, 65 ter ZAL, Cod. III./76, list 151.

¹²⁹ ZAL, Cod. III./76, lista 150–151.

¹³⁰ Lojze Slanovec. Lj. kronika. Kronika slov. mest I./1934, str. 63–67.

¹³¹ r.t., str. 64.

¹³² r.t., str. 64.

¹³³ r.t., str. 67.

¹³⁴ Pierre Renouvin. Evropska kriza..., str 460–538.

aprovizacijsko organizacijo za vse jugoslovanske pokrajine. Pri tem so jih dogodki že prehiteli, saj so v Zagrebu že ustanovili Jugoslovanski prehranjevalni urad. Mestni občinski svet pa je sklenil, da bo treba sedanji APOD razširiti v centralno organizacijo za aprovizacijo Ljubljane pod imenom Jugoslovansko srce, s tem da bo imel 6 članov iz JDS, 6 članov iz SLS in 4 člane iz JSDS (do tedaj le po 2 člana iz NNS, SLS in Nemške stranke ter enega iz JSDS), v decembru so namreč nemški občinski svetniki izstopili iz mestnega občinskega sveta. Predsednik Jugoslovanskega srca je postal župan, podpredsednik pa podžupan in po en zastopnik iz SLS in JSDS. Jugoslovansko srce naj bi agitiralo za akcijo prehrane revnih slojev, ki so ji rekli tudi »ubožna akcija«. Agitacija naj bi se izvajala po celi Sloveniji s pomočjo občin in župnih uradov, ki bi pozivali ljudi k darovanju živil, ki naj bi bila izvzeta iz vsakršnih zaplemb. Agitacija za darovanje živil, zlasti žita, masti in mesa, naj bi segala tudi v ZDA, Veliko Britanijo in Argentino. Ta živila naj bi naštete države poslale brezplačno ali pa po znižanih cenah. Če bi bila akcija prehrane revnih slojev neuspešna, bi ljudje v februarju, marcu in aprilu 1919 v Ljubljani od lakote umirali.¹³⁵ Iz pregledanih dokumentov je razvidno, da je mestna aprovizacija kasneje večkrat dobila uvoženo žito, meso in slanino iz ZDA.

Oktober je mestna aprovizacija prodajala zabelo, sestavljeno iz 10 dkg čiste masti in 10 dkg jedilnega olja na izkaznice (zelene karte) po 4 krone. Količina masti, ki jo je dobil posameznik na pripadajočo izkaznico, pa se je s 4 znižala na 2 dkg tedensko. Namesto sladkorja je mestna aprovizacija uspela preskrbeti le saharin, telečje meso pa se je lahko kupilo le za težke bolnike na zdravniško spričevalo. Narodni svet je tudi apeliral na kmetovalce, naj živeža ne prodajajo tujcem, ampak naj ga raje prodajajo domačim ljudem.¹³⁶ Pri tem so imeli begunce za tujece.

Življenje se je počasi normaliziralo, novembra pa se je pričel na ljubljanskih ljudskih šolah spet redni pouk.

Mestna aprovizacija je v novembru oddajala po 15 dkg mesa na osebo. Za nabavo masti je sklenil mestni občinski svet najeti 1 milijon kron posojila, kar pa je morala odobriti še Narodna vlada.

V prometu je bil različen denar, poleg kron, vinarjev in avstrijskega okupacijskega denarja še italijanske lire, zaradi pomanjkanja drobiža pa tudi denar, ki ga je izdal mestni magistrat in so ga ljudje imenovali »tavčarčki«.¹³⁷

V decembru je mestna aprovizacija mesto nekoliko boljje oskrbovala, ker so živila prihajala v mesto redneje, odkar so bile ukinjene meje med pokrajinami. Na voljo je bila že bela moka, ki jo je ves čas vojne nadomeščala mešanica koruzne in pšenične moke, krompir, jabolka, zelje, klobase ter slanina. Slanine se je dobilo le po 30 dkg na osebo.¹³⁸

V političnem okraju Ljubljana-mesto je bilo leta 1918 deset katastrskih občin (KO). Brez obdelovalne zemlje so bile le KO mesto Ljubljana, Gradišče in Krakovsko

¹³⁵ ZAL, Cod. III./76, listi 157-159.

¹³⁶ Lojze Slanovec. Lj. kronika. Kronika slov. mest I/1934, str. 67-69.

¹³⁷ Lojze Slanovec. Lj. kronika. Kronika slov. mest. I/1934, STR. 70-72 in ZAL, Cod. III./76, lista 161-162.

¹³⁸ Lojze Slanovec. Lj. kronika. Kronika slov. mest I/1934, str. 72-74.

predmestje. Struktura posestnikov v teh davčnih oziroma katastrskih občinah pa je bila naslednja:

katastrska občina	posestniki nad 10 ha	najemniki nad 10 ha	posestniki pod 10 ha	najemniki pod 10 ha
Trnovsko predmestje	818	151	348	58
Sp. Šiška	176	26	160	25
Kapucinsko predmestje	126	19	105	
Karlovško predmestje	605	32	50	—
Krakovsko predmestje in Gradišče	141	7	110	—
Št. Petersko predmestje I. in II. del	274	61	207	—
Mesto Ljubljana				
Poljansko predmestje	144	23	302	24
skupaj	2284	319	1017	107

V KO Ljubljana–mesto, Gradišče in Krakovsko predmestje so živeli zemljiški posestniki in najemniki. Vsi ti zemljiški posestniki in najemniki pa niso spadali med kmečko prebivalstvo, saj so bili lahko lastniki zemlje npr. tudi zdravniki in pripadniki drugih poklicev. Prevladovali so lastniki z zemljo nad 10 ha, sledili pa posestniki z zemljo pod 10 ha, najemniki z zemljo nad 10 ha in najemniki z zemljo pod 10 ha. Zemljiški posestniki, ki so živeli v KO Ljubljana–mesto, Gradišče in Krakovsko predmestje, so imeli zemljo v drugih mestnih katastrskih občinah.

Posebni komisionarji so julija v vseh mestnih KO ocenjevali žitni donos, da se je potem določilo, koliko žita mora posameznik glede na pridelek nujno prodati Podružnici vojnožitnega prometnega zavoda. Tako so v vseh sedmih KO, kjer je bila še obdelovalna zemlja, ocenili pridelek pšenice na 31.058,75 m³ na 44,73 ha posejanih obdelovalnih površin, ječmena na 26.910 m³ na 28,37 ha, ovsa na 26.828,80 m³ na 41,92 ha in rži na 24.583,75 m³ na 34,40 ha površin. Največji pridelek vseh štirih vrst žita so predvidevali za Št. Petersko predmestje I. del, sledili pa sta Sp. Šiška in Trnovsko predmestje, najmanjšega pa za Poljansko predmestje in Št. Petersko predmestje II. del. Mestni magistrat je obvestil tudi deželno vlado, ki je dodeljevala zasege žita na podlagi cenitev žetvenih donosov, da na območju MOL-a ni nobenega zemljiškega posestnika, ki bi imel 20 ali nad 20 ha obdelovalne zelje in bo zato rekvizicija malenkostna ali pa celo nična.¹³⁹

Dne 1. decembra 1918 se je Država SHS združila s kraljevino Srbijo v Kraljevino SHS. Skupna vlada je bila ustanovljena 20. decembra 1918 v Beogradu, dne 18. januarja 1919 pa je bila imenovana nova deželna vlada v Ljubljani, katere predsednik je postal dr. Janko Brejc, podpredsednik pa dr. Gregor Žerjav. V Beogradu je bilo ustanov-

¹³⁹ ZAL, Rêg. I./1628–1629, listi 560–564, 593–599 in 605.

ljeno ministrstvo za prehrano in obnovo dežel, v okviru deželne vlade v Ljubljani pa je deloval Oddelek za prehrano, ki ga je vodil dr. Senekovič.

Župan dr. I. Tavčar je predlagal imenovanje ljudi, ki bi za mestno aprovizacijo kupovali po Banatu in drugih deželah živila. Zato je mestni občinski svet na seji 4.3. 1919 razširil APOD tako, da je vsaka stranka, zastopana v mestnem občinskem svetu, izvolila po tri člane. Tako so bili iz JDS izvoljeni Fran Planinšek, Anton Likozar in dr. Karel Triller, iz SLS Jernej Ložar, Jernej Šerjak in Josip Marinko ter iz JSDS Ivan Kocmur, Ignacij Mihevc in Ivan Tokan. Predsednik novega APOD-a je postal župan sam.¹⁴⁰

Prva svetovna vojna je bila sicer končana, razmere na področju preskrbe mesta z živili in tudi na drugih področjih življenja pa so se v prvih letih po njej le počasi umirjale. Živila so se še vedno dobivala le na živilske izkaznice, vse večja pa je bila tudi draginja, zlasti po uvedbi prostega prometa z živili in živino v februarju 1919, kar pomeni, da živila niso bila več »pod zaporo«. Transportna dovoljenja znotraj meja kraljevine SHS pa so bila odpravljena šele 5. novembra 1919 za vsa živila, razen za sladkor, sol, petrolej in olje. Za izvoz živil in živine zunaj meja kraljevine SHS pa je bilo treba imeti izvoznice.¹⁴¹

V letih 1919 in 1920 se je preskrba Ljubljane z živili postopoma normalizirala. V letu 1919 je bilo sicer še več občasnih pomanjkanj živil, kot npr. sladkorja, petroleja, maščobe, moke itd. V letu 1920 je primanjkovalo sladkorja in mleka, v letih 1921 in 1922 pa zaradi izvoza tudi mesa.¹⁴²

Dne 30. maja 1919 je mestna aprovizacija ukinila krušne izkaznice in izkaznice za moko, na katere je bilo prebivalstvo vezano dobra štiri leta. Mestna aprovizacija pa je v akciji prehrane revnih slojev še vedno oskrbovala revnejše prebivalstvo s kruhom iz svoje vojne pekarnе prek vojnih prodajaln. Še vedno so delovale krušne komisije, ki so izdajale izkaznice za cenejša živila revnim slojem, ki so jih lahko kupili v vojnih prodajalnah. Vojna pekarna in vojne prodajalne mestne aprovizacije so prenehale delovati šele 9.1. 1921.¹⁴³ Z uvedbo svobodne trgovine z blagom 16.4. 1920 je namreč mestna aprovizacija izgubljala svoj pomen in je tako prenehala s krušno aprovizacijo.

Kljub razglasitvi svobodne trgovine z živili in živino v februarju 1919, pa je bilo treba še vedno imeti odpredne izkaznice oziroma transportna dovoljenja za promet z živili znotraj meja kraljevine SHS. Šele 5. novembra 1919 so bila ukinjena ta transportna dovoljenja oziroma odpredne izkaznice za vsa živila znotraj meja kraljevine SHS, razen za sladkor, sol, olje in petrolej. Za izvoz živil iz kraljevine SHS pa so morali še vedno imeti izvoznice, ki jih je za manjše količine do 30 kg izdajal mestni magistrat (drugod okrajna glavarstva), za večje količine pa Oddelek za prehrano pri deželni vladi ali pa ministrstvo za prehrano in obnovo dežel v Beogradu. Svobodna trgovina znotraj države je bila razglašena šele 16.4. 1920, ko je ukrep iz 5. novembra 1919 prenehal veljati.

¹⁴⁰ ZAL, Cod. III./77, listi 47–48 in Lojze Slanovec. Lj. kronika. Kronika slov. mest I/1934, str. 73, 76.

¹⁴¹ ZAL, Reg. I./1633, listi 440–442.

¹⁴² ZAL, Cod. III./79, list 75.

¹⁴³ Lojze Slanovec. Lj. kronika. Kronika slov. mest I/1934, STR. 148. Lojze Slanovec. Lj. kronika. Kronika slov. mest II./1935, STR. 79.

Na seji mestnega občinskega sveta 4.2. 1920 je mestno knjigovodstvo predstavilo računski sklep mestne aprovizacije v času od 1.8. 1914 do 31.12. 1919 ter bilanco dne 31.12. 1919. Skupnega denarnega prometa je ustvarila mestna aprovizacija v tem času za 141.286.715,98 kron. Od tega je bilo:

skupnih dohodkov	70.893.563,35 K
skupnih stroškov	70.393.152,63 K
prebitek	500.410,72 K ¹⁴⁴

Finančni vir mestne aprovizacije so bili prispevki MOL-a, prispevki, zbrani z dobrodelnimi akcijami in številna posojila. Prebitek 500.410,72 kron kaže varčno razpolaganje s finančnimi sredstvi, ki bi jih lahko mestna aprovizacija porabila za prehrano revnih slojev. Iz zapisnikov sej mestnega občinskega sveta je tudi razvidno, da so iz aprovizacijskega fonda večkrat vzeli sredstva za izplačilo draginjskih dokladov mestnim uslužbencem, upokojencem in delavcem in celo za obnovo kopaljšča na Koleziji, skratka v namene, ki s preskrbo niso imeli nič skupnega.

V okviru magistratovih odsekov je še vedno obstajal tudi APOD. Dne 27. oktobra 1921 je bil izmed 17 novoizvoljenih odsekov, izvoljen tudi APOD. Ta se je ukvarjal z ustanovitvijo mestne mlekarne, s problemom oskrbe z mesom, ki ga je zaradi izvoza primanjkovalo in zlasti z omejevanjem draginje ob pomoči mestnega tržnega nadzorstva, državne policije, Urada zoper verižnike, tihotapce in navijalce cen ter Občinskega sodišča za pobijanje draginje.¹⁴⁵

Na seji mestnega občinskega sveta 22.3. 1923 pa med novoizvoljenimi odseki niso več izvolili APOD-a.¹⁴⁶

Ljubljana je dobila nov prehranjevalni odbor leta 1935, poleg njega pa 25. septembra 1940 (zaradi bližajoče vojne nevarnosti), ko so se naloge v zvezi s preskrbo prebivalstva povečale in specializirale, še poseben oddelek za aprovizacijo in pobijanje draginje.¹⁴⁷

Draginja

Primerjava cen¹⁴⁸ nam pokaže, da se je bela moka od julija 1917 in do januarja 1921 podražila za 14,3-krat ali za 1328,6 % (od 0,98 do 14 K). Pri tem se je samo od februarja do decembra 1919 podražila za 42,9% (od 3,50 do 5 K). Največja podražitev je bila od decembra 1919 do maja 1920, in sicer kar za 190 % (od 5 K do 14,50 K). Krušna moka se je podražila od junija 1915 in do decembra za 1712,5 % (0,80 K – 14,50 K). Največja podražitev krušne moke je bila od novembra 1918 do maja 1920, in to za 800 % (1 K – 9 K) ter od maja do decembra 1920 za 61 % (9 K – 14,50 K). Nekoliko manj se je podražila koruzna moka, in sicer od junija 1915 in do januarja

¹⁴⁴ ZAL, Cod. III./78, list 12.

¹⁴⁵ ZAL, Cod. III./79, listi 106–112, 116–118.

¹⁴⁶ Boris Wider. Lj. kronika. Kronika slov. mest II/1935, str. 247 in ZAL, Cod. III./79, list 422.

¹⁴⁷ Pet let dela za Ljubljano. Lj. 1940, izd. tiskovni referat mestne občine v Ljubljani, str. 24–61.

¹⁴⁸ ZAL, Reg. I./1628–1629, list 705. ZAL, Reg. I./1631, listi 1, 436, 591, 720–726. Lojze Slanovec. Lj. kronika. Kronika slov. mest I/1934, str. 61–76, 142–156, 240–255, 331–339. Lojze Slanovec. Lj. kronika. Kronika slov. mest II/1935, str. 79–92, 171–180.

1921 za 775 % (0,80 K – 7 K). Tudi tu je bila največja podražitev v času od maja 1919 in do maja 1920, in sicer za 333 % (1,50 K – 6,50 K).

Tudi kruh je bil vse dražji, npr. 70 dkg težak hlebec iz mešane nebele moke se je od septembra 1918 do aprila 1919 podražil za 84 % (0,76 K – 1,40 K). Kilogram belega kruha pa se je od februarja do decembra 1920 podražil za 50 % (10 K – 15 K), čeprav zasledimo od maja do junija tega leta že padec cene za 2 kroni, to je za 14,3 % (14 – 12 K), a je bila cena že decembra 1920 znova višja, in sicer 15 K. Od februarja do maja 1920 pa se je kilogram črnega kruha podražil za 66,6 % (6 – 10 K). Tudi tu opazimo od maja do decembra 1920 padec cene za 20 % (10 – 8 K).

Kilogram krompirja se je podražil od junija 1915 in do maja 1920 za 1316,7 % (0,12 – 1,70 K).

Draginja je bila tudi pri cenah mesa. Slanina se je podražila od junija 1915 in do marca 1919 za 421,7 % (4,60 – 24 K). Po podatkih za april, maj in september 1919 so prodajali tudi cenejšo slanino, ki je bila uvožena iz ZDA. Od marca 1921 in do junija 1922 pa so cene slanine poskočile za 4,3 % pri slabši (46 – 48 K) in za 6,9 % pri boljši slanini (116 – 124 K).

Govedina se je podražila od junija 1915 in do julija 1920 za 622,2 % (3,60 – 26 K). Od julija do decembra 1920 je opazen upad cen govedine II. vrste za 16,7 % (24 – 20 K) in govedine I. vrste za 15,4 % (26 – 22 K). Od decembra 1920 do marca 1921 so cene za kilogram govedine znova narastle, in sicer govedine I. vrste za 36,4 % (22 – 30 K) in govedine II. vrste za 40 % (20 – 28 K). Od marca do julija 1921 se je kilogram govedine I. vrste pocenil za 20 % (30 – 24 K), II. vrste pa za 28,6 % (28 – 20 K) ter se nato do junija 1922 znova dvignil pri govedini I. vrste za 120 % (24 – 70 K) in govedini II. vrste za 191,7 % (20 – 44 K).

Nihanja cen so zaznavna tudi pri cenah kilograma teletine, in sicer je cena od decembra 1918 in do marca 1921 narastla za 165,3 % (9,80 – 26 K). Od marca do septembra 1921 je upadla za 30,8 % (26 – 18 K) ter se do junija 1922 znova dvignila za 233,3 %.

Kilogram svinine se je podražil od junija 1915 in do marca 1920 za 650 % (4 – 30 K). Od marca do avgusta 1920 pa so se tudi cene svinine znižale za 6,7 % svinine I. vrste (30 – 28 K) in za 14,3 % svinine II. vrste (28 – 24 K), nato so cene znova naraščale.

Podražili so se tudi piščanci, in sicer od maja 1917 in do decembra 1920 za 183,3 % pri manj kvalitetni perutnini (7 – 12 K) in za 185,7 % pri kvalitetnejši perutnini (20 – 34 K).

Kilogram fižola se je podražil od junija 1915 in do decembra 1920 za 718,2 %. Kilogram sladkorja pa se je v enakem obdobju podražil za 6639,1 % (0,92 – 62 K).

Liter namiznega olja se je podražil od junija 1915 in do decembra 1920 za 2733,3 % (2,40 – 68 K), kilogram svinjske masti pa od junija 1915 in do aprila 1920 za 800 % (5 – 45 K).

Velik strošek v družinskem proračunu je predstavljal tudi nakup pšeničnega zdroba kot pomembne otroške hrane, saj se je od septembra 1918 in do decembra 1920 podražil kar za 800 % (2 – 18 K).

Podobno je bilo tudi z mlekom in jajci, in sicer se je mleko v obdobju od junija 1915 do decembra 1920 podražilo za 2400 % (0,24 – 6 K) in jajca za 3233,3 % (0,12 – 4 K).

Cene za petrolej pa so od junija 1919 in do decembra 1920 narastle za 344 % (5,40 – 24 K) in se potem do februarja 1922 znižale za 16,7 % (24 – 20 K)

Opazen je velik skok cen od konca leta 1919 in začetka leta 1920, zaradi uvedbe svobodne trgovine dne 5. novembra 1919 (odpremnice le še za sladkor, sol, olje in petrolej) in z uvedbo popolnoma svobodne trgovine z blagom dne 16.4. 1920. Zlasti so se podražili bela, krušna in koruzna moka, govedina, teletina, svinina in piščanci, sladkor, olje, mast in pšenični zdrob. V letu 1920 je pri cenah mesa, moke, kruha in mleka opazna bolj umirjena rast cen in celo zniževanje cen, kar je posledica delovanja Odbora za določanje cen. Vendar pa so cene živilom v letih 1921 in 1922 znova rastle. Vzrok takšnemu ponovnemu naraščanju cen je velik nekontroliran izvoz živine in žita, na kar so občinski svetniki na sejah mestnega občinskega sveta v tem času stalno opozarjali. Seveda je bila posledica velikega izvoza živine tudi pomanjkanje in visoke cene mesa in mleka ter mlečnih izdelkov.

Začetek odborov za določanje cen sega v november 1919, ko je izšla 19. novembra 1919 v Službenih novinah naredba ministrstva za prehrano in obnovo dežel o preskrbi prebivalstva z ljudsko in mesno hrano o tem, da naj za brzdanje draginje v vseh občinah ustanovijo posebne odbore za določanje cen.¹⁴⁹ Tako je tudi mestni magistrat ljubljanski imenoval Odbor za določanje cen z načelnikom Miljutinom Zarnikom, ki se je sestel na prvi seji 20. decembra 1919.¹⁵⁰ Delovanje Odbora za določanje cen ni bilo najboljše, saj se predpisanih cen ni nihče držal ali pa so obrtniki in trgovci umaknili živila iz prodaje ter s takšnim umetnim pomanjkanjem skušali izsiliti višje cene.¹⁵¹

Oddelek za prehrano pri deželni vladi je 18.1. 1920 poslal vsem okrajnim glavarstvom in civilnemu komisarju za Prekmurje posebno okrožnico, v kateri je naročil, naj ustanovijo posebne posvetovalne komisije za presojanje cen. Od tedaj so okrajna glavarstva nadzirala delovanje odborov za določanje cen in vplivala na oblikovanje enotnih cen v vseh krajih s podobnimi gospodarskimi razmerami. S tem je bilo omejeno oblikovanje cen, ki je imelo za posledico v vsaki občini drugačne cene.¹⁵²

V prvih povojnih letih je bila pozornost usmerjena ne toliko v odpravljanje pomanjkanja živil kot v omejevanje prekupčevanja in draginje. S tem so se poleg Odbora za določanje cen ukvarjali še mestno tržno nadzorstvo, državna policija, Urad zoper verižnike, navijalce cen in tihotapce ter Občinsko sodišče za pobijanje draginje.

Na rastočo draginjno pa je vplivala tudi menjava t.i. jugokron (obstajale so še avstrijske krone, oboje pa izhajajo iz enotne krone kot denarnega sredstva bivše A-O države) za dinarje v razmerju 1 dinar 4 jugokrone. Takšno razvrednotenje jugokrone pa ni toliko povezano z delovanjem tržnih mehanizmov, pač pa bolj s politično odločitvijo beogradske vlade oz. z uradno razglasitvijo Narodne banke kraljevine Srbije za Na-

¹⁴⁹ ZAL, Reg. I./1633, list 475.

¹⁵⁰ ZAL, Reg. I./1633, list 510.

¹⁵¹ r.t., list 901.

¹⁵² r.t., listi 522–523, 816.

rodno banko kraljevine SHS dne 26. januarja 1920 in od tedaj z uradno določeno menjavo po tečaju 4 jugokrone za 1 dinar. Poenotenje valute je bilo izvedeno do konca leta 1921. Tržne posledice tako razvrednotene jugokrone pa so bile višje cene blaga, in sicer v obratnem sorazmerju, namreč za kolikor se je znižala vrednost jugokrone, za toliko so se dvignile cene blaga.¹⁵³

Povzetek

Prva svetovna vojna je povzročila v vojskujočih se državah številne gospodarske spremembe, saj je bil dotedanji sistem liberalnega kapitalizma s posegi državnih vlad močno omejen.

Nemčija in A-O sta morali uvesti državni nadzor nad proizvodnjo že takoj po izbruhu vojne, saj je bil gospodarski položaj v teh dveh državah zaradi blokade še težavnejši.¹⁵⁴

V A-O je vlada že pozimi v letih 1914/15 maksimirala cene, da bi zaustavila naraščajočo draginjo. Leta 1916 so bile podržavljene življenske potrebščine, katerih delitev je bila centralizirana. Državno varovani obrati so bili določeni že leta 1914, industrialci pa so se morali združevati v posebnih vojnih združenjih (Kriegsverbände). Za urejanje gospodarstva v času vojne je bilo na državni ravni ustanovljenih 91 različnih ustanov, ki so bile do marca 1917 postavljene pod upravo Generalnega komisariata vojnega gospodarstva.¹⁵⁵

Na Dunaju je bil ustanovljen poseben Urad za ljudsko prehrano (Amt für Volksernährung), ki je določal maksimirane cene in prek številnih central izvrševal razdeljevanje prehrabnih izdelkov po vseh avstrijskih deželah. Najpomembnejša živila so bila izročena »pod zaporo« oziroma jih je država rekvirirala in se z njimi ni smelo več svobodno trgovati. Transportna dovoljenja, ki so jih lahko izdajali mestni magistrati in okrajna glavarstva za prevoze živil znotraj posameznih dežel ali pa tudi zunaj dežel, so bila izdana le redkokdaj, saj je bilo izrazito pomanjkanje živil. Živila, ki so bila izročena »pod zaporo«, so se obravnavala kot tihotapsko blago, ki so ga lahko pristojne oblasti (v Ljubljani mestna tržna straža in policija) tihotapcem konfiscirale za preskrbo domačega prebivalstva brez odškodnine, v povojnih letih pa že tudi rekvirirale proti izplačilu manjše odškodnine. Trgovina med posameznimi deželami je skoraj povsem zamrla, saj so domače oblasti onemogočale izvoz živil pod pretvezo, da jih potrebujejo za preskrbo domačega prebivalstva.

Ogrska, ki ves čas vojne ni trpela večje lakote, saj je bila izrazito kmetijska država, ki je tudi v vojni proizvajala toliko žita, da so ji ostajale zaloge, pa je avstrijskemu delu pošiljala skopo odmerjene kontingente, ki niso ublažili lakote.

V težkih gospodarskih razmerah, ko je bilo gospodarstvo in kmetijstvo podrejeno vojski, je mestna aprovizacija le s težavo skrbela za redno preskrbo ljubljanskega civilnega prebivalstva. Mestna aprovizacija ni skrbela za preskrbo vojaštva (razen v ob-

¹⁵³ Jože Šorn. Trgovske zveze Slovenije z Republiko Avstrijo od novembra 1918 do novembra 1919. Kronika št. 3/1982, str. 226–235 in Lojze Slanovec. Lj. kronika. Kronika slov. mest I/1934, str. 240–255.

¹⁵⁴ Pierre Renouvin. Evropska kriza..., str. 555–556.

¹⁵⁵ r.t., str. 557.

dobju takoj po izbruhu vojne julija 1914 in v začetku leta 1915), ki ga je oskrbovala vojaška uprava, in železniških delavcev, ki jih je oskrbovala železniška uprava, zato niso bili upravičeni dobivati živilskih izkaznic mestne aprovizacije. Pri vojaštvu so bili izjeme le častniki, ki so si hrano plačevali sami in so zato lahko dobivali živilske izkaznice mestne aprovizacije.

Živilske izkaznice so bile uvedene zaradi varčevanja in pomanjkanja najnujnejših živil, za moko v Ljubljani že pred marcem 1915. Obenem naj bi živilske izkaznice preprečevale tudi večjo porabo živil, kot jih je za posamezne dežele določil Urad za ljudsko prehrano v obliki kontingentov, ko je glede na število prebivalstva določil najvišjo možno porabo živil. Ljubljana je tako ves čas vojne dobivala kontingente živil za 41727 prebivalcev, kot jih je bilo v Ljubljani ob zadnjem ljudskem štetju leta 1910. Tako ni bil upoštevan prirastek 6000 prebivalcev, ki ga je dobil MOL z inkorporacijo Sp. Šiške dne 26.6. 1914. Naravnega prirastka ne moremo upoštevati, ker je število rojstev tako upadlo, da se prebivalstvo še v obliki enostavne reprodukcije ni več obnavljalo. Mestni magistrat je ocenil, da je bilo leta 1917 v Ljubljani okoli 55000 civilnega in vojaškega prebivalstva. Od mestnega prebivalstva se je lahko preživljalo s hrano, ki so jo sami pridelali na lastnih ali najetih zemljiščih, le okoli 4000 oseb.¹⁵⁶ Večina ljubljanskega prebivalstva je bila torej vezanega na kontingentne pošiljke hrane, ki so jo na živilske izkaznice prodajali ljubljanski trgovci, po znižanih cenah pa revnejšim slojem tudi t.i. vojne prodajalne mestne aprovizacije (prva je bila ustanovljena 1.5. 1915). Živila po znižanih cenah je subvencioniral MOL. Prodaja živil po znižanih cenah v okviru akcije za prehrano revnih slojev, ki sta jo marca 1916 po vzoru podobne akcije, ki so jo prvič uvedle mestne oblasti v Innsbrucku, organizirala APOD in župan dr. Ivan Tavčar, je obsegala julija 1916 800 družin, leta 1918 pa že 20000 ljudi ali 1/3 vsega mestnega prebivalstva. Na takšen način je mestna aprovizacija skrbela predvsem za prehrano brezposelnih delavskih družin in družin z nizkimi osebnimi dohodki, saj leta 1916 s 100 kronami mesečne plače ni bilo moč preživljati družine.

Na območju MOL-a so med prvo svetovno vojno delovale tri aprovizijske organizacije: mestna aprovizacija, I. ljubljansko delavsko konzumno društvo, ki je dobivalo živila od mestne aprovizacije in železniška uprava za železniške uslužbenke in delavce.

Stalni aprovizijski odsek, ki je deloval od 3.8. 1914 pod načelstvom podžupana dr. Karla Trillerja, je deloval pod močnim vplivom župana dr. Ivana Tavčarja, če že ne kar v njegovi senci, saj je župan prevzel vse organizacijske niti aprovizacije v svoje roke. APOD je s finančnimi sredstvi, namenjenimi za aprovizacijo, lahko razpolagal le s predhodno odobritvijo župana. Drugače je bilo delovanje APOD-a samostojno, vendar je vse pomembnejše akcije, kot npr. akcijo za prehrano revnih slojev ter razdeljevanje mestnih njiv v obdelavo revnejšim družinam, načrtoval in organiziral s sodelovanjem župana. Organizacijske sposobnosti in zasluge župana dr. I. Tavčarja so bile nedvomno velike, na kar kaže tudi njegovo imenovanje za poverjenika za prehrano v Narodni vladi za Slovenijo, imenovani 1.11. 1918, dne 4.3. 1919 pa je postal predsednik APOD-a ljubljanskega mestnega magistrata. Za izvrševanje sklepov APOD-a je

¹⁵⁶ ZAL, Reg. I/1628-1629, listi 593-599.

skrbelo mestno tržno nadzorstvo z mestnim tržnim nadzornikom Adolfom Ribnikarjem.

Delovanje mestne aprovizacije pa ni potekalo brez napak, za katere pa ni bila vedno kriva sama. Njeno delovanje je bilo omejeno predvsem s kontingentnimi pošiljkami živil, ki jih je centralistično urejala in razdeljevala država in s finančnimi možnostmi MOL-a. Finančni položaj mesta je bil slab, saj je proračunsko leto skozi vsa leta vojne zaključilo s primanjkljajem. Zato so bile tudi dobrodelne akcije, ki sta jih zasnovala APOD in župan, omejene glede finančnih sredstev delno na prispevke mestne blagajne, ki se je polnila z davki, v večji meri pa na številna posojila, ki jih je v ta namen najel mestni občinski svet ter tudi na dobrodelne akcije, ki so obsegale darovanje denarnih prispevkov in darov v živilih ipd. Zato so akcije za prehrano revnih slojev in podeljevanje mestnih njiv v obdelavo revnim družinam obsegale le najnujnejše primere, ki jih je določila posebna komisija mestnega magistrata.

Zaradi pomanjkanja in varčevanja s hrano se je od leta 1915 vse bolj širila lakota. Od leta 1917 mestna aprovizacija ni več dobivala niti celih pripadajočih kontingentov. V letu 1917 in 1918 je bilo pomanjkanje živil tolikšno, da se jih niti na živilske izkaznice ni več dalo zagotoviti za vse prebivalce. Premožnejši so lahko kupovali živila daleč nad maksimalno določenimi cenami »na črno« pri posameznih obrtnikih, trgovcih ter kmetih v Ljubljani, njeni okolici in drugih krajih.

Nezadovoljstvo glede mestne aprovizacije se je širilo med revnejšimi sloji in begunci s Primorske, ki so bili vezani zgolj na živila iz pičlih zalog mestne aprovizacije. Dne 24.4. 1918 so tako izbruhnile demonstracije stradajočih, ki so pokazale, da bi lahko APOD in župan odločneje posredovala pri deželni vladi in Uradu za ljudsko prehrano že prej in zagotovila mestu vsaj neokrnjene in pripadajoče kontingente živil, saj sta po demonstracijah dosegla, da je mestna aprovizacija dobila celo nekaj priboljškov v živilih.

Mestna aprovizacija je bila torej vezana na odmerjene kontingente živil in na stalne prošnje in posredovanja APOD-a in župana pri deželni vladi, pri Uradu za ljudsko prehrano in pri centralah vsaj za redno dobavo kontingentov ter na lastno iznajdljivost posameznikov, kjer so imeli več možnosti premožnejši, ki so živila preplačevali pri nakupih »na črno«, saj je bila svobodna trgovina s pomembnejšimi živili ukinjena, ter tisti, ki so imeli sorodnike in znance na vasi. V takšnih razmerah sta APOD in župan v okviru danih možnosti nedvomno zadovoljivo skrbela za aprovizacijo vsega mestnega prebivalstva in uvedla za boljšo preskrbo revnejših slojev tudi posebni akciji za prehrano revnih slojev in oddajo mestnih njiv v brezplačen najem.

Kratice:

- A-O (Avsto-Ogrska)
- APOD (aprovizijski odsek)
- MOL (mestna občina ljubljanska)
- MTS (mestna tržna straža)
- ZAL (Zgodovinski arhiv Ljubljana)

DIE VERSORGLAGE IN LJUBLJANA WÄHREND DES 1. WELTKRIEGES

Zusammenfassung

Die wirtschaftliche Lage in Österreich-Ungarn wurde mit Kriegsausbruch ziemlich schwierig, so daß die Zentralregierung bereits im Winter 1914/15 einen Preisstopp verfügte, um der Inflation Herr zu werden. In Wien wurde das »Amt für Volksernährung« gegründet, zuständig für Preisfestsetzung sowie für die Festsetzung von Nahrungsmittelkontingenten für die einzelnen Kronländer. Die wichtigsten Nahrungsmittel wurden aus dem freien Handel gezogen. Transportbewilligungen erteilten die städtischen Magistrate bzw. die Bezirkshauptmannschaften. Gesetzswidrige Lagerbestände an Lebensmitteln wurden als Schmuggelware betrachtet und von den zuständigen Stellen (in Ljubljana war es die Städtische Marktüberwachung und die Polizei) entschädigungslos konfisziert und für die Versorgung der heimischen Bevölkerung verwendet. Der Handel zwischen den Ländern kam fast zum Erliegen.

Die schwierigen wirtschaftlichen Verhältnisse, gekennzeichnet durch die Unterordnung der gesamten Wirtschaft unter die Bedürfnisse des Heeres, erlaubten es der städtischen Versorgungsstelle mehr schlecht als recht, die Zivilbevölkerung von Ljubljana zu beliefern. Das Heer wurde mit Ausnahme der Zeit unmittelbar nach Kriegsausbruch – also Juli 1914 – und Anfang 1915 direkt von der Heeresverwaltung mit Lebensmitteln versorgt. Für die Eisenbahnbediensteten war die Eisenbahnverwaltung zuständig. Aus diesem Grunde waren sie nicht berechtigt, Lebensmittelkarten der städtischen Versorgungsstelle in Anspruch zu nehmen. Eine Ausnahme bildeten lediglich die Offiziere, da sie für ihre Verköstigung selbst aufkommen mußten und folglich Anspruch auf Lebensmittelkarten hatten.

Eingeführt werden mußten die Lebensmittelkarten aus Mangel an wichtigsten Nahrungsmitteln, für Mehl in Ljubljana bereits vor dem März 1915. Mit Hilfe der Lebensmittelkarten sollte zu großer Verbrauch verhindert werden, insbesondere die Überschreitung der vom Amt für Volksernährung festgesetzten Kontingente für die einzelnen Länder (nach der Bevölkerungszahl errechnete Obergrenzen). Ljubljana bekam z.B. den ganzen Krieg hindurch ein Nahrungsmittelkontingent für 41.727 Personen (Volkszählungsergebnis des Jahres 1910). Der Einwohnerzuwachs von 6.000 Personen durch die Eingemeindung von Sp. Siska (26.6. 1914) wurde nicht berücksichtigt. Nach Schätzungen des städtischen Magistrats lebten im Jahre 1917 in Ljubljana ca. 55.000 Personen (Zivilbevölkerung + Militär). Nur ca. 4.000 Personen konnten ihren Nahrungsmittelbedarf auf eigenen bzw. gepachteten Grundstücken selbst erwirtschaften. Der Großteil der Bevölkerung von Ljubljana war also auf die Nahrungsmittel aus dem zentralen Kontingent angewiesen, erhältlich auf Bezugskarten bei den örtlichen Kaufleuten; die ärmeren Schichten erhielten Nahrungsmittel zu niedrigeren Preisen in den sog. Kriegsläden der städtischen Behörde (der erste solcher Läden wurde am 1.5. 1915 eröffnet). Die verbilligten Lebensmittel wurden von der Stadt subventioniert. Die Aktion verbilligte Lebensmittel für ärmere Bevölkerungsschichten wurde im März 1916 nach dem Vorbild von Innsbruck ins Leben gerufen; sie umfaßte im Juli 1916 800 Familien, im Jahre 1918 aber bereits 20.000 Personen bzw. 1/3 der städtischen Gesamtbevölkerung. Auf diese Weise betreute die städtische Verwaltung in erster Linie Familien von Arbeitslosen bzw. von Arbeitern mit niedrigem Einkommen. In Jahre 1916 aber war mit 100 Kronen Monatslohn keine Familie mehr zu ernähren.

Auf dem Territorium der Stadtgemeinde von Ljubljana wirkten drei Versorgungsorganisationen: die bereits erwähnte städtische, der Erste Arbeiterkonsumverein von Ljubljana (dieser bezog die Lebensmittel auch von der Stadt) und die Eisenbahnverwaltung, die für ihre Angestellten und Arbeiter zuständig war.

Am 3.8. 1914 wurde ein ständiger Versorgungsrat nominiert. Den Vorsitz übernahm der Vizebürgermeister Dr. Karl Triller, aber der Bürgermeister Dr. Ivan Tavčar hatte großen Einfluß auf die Tätigkeit dieses Gremiums.

Die Arbeit der städtischen Versorgungsstelle verlief nicht ohne Fehler; die Verantwortung dafür ist aber nicht immer ihr anzulasten. Ihrem Einsatz waren Grenzen gesetzt: einerseits die zentralistisch festgesetzten Kontingente und andererseits die finanziellen Möglichkeiten der Stadtverwaltung. Die finanzielle Lage der Gemeinde war schlecht; die ganzen Kriegsjahre hindurch wurde budgetmäßig mit Defizit abgeschlossen. Aus diesem Grunde stützten sich die vom Versorgungsrat und dem Bürgermeister initiierten Aktionen nur teilweise auf die Beiträge aus der Stadtkassa, die mit Steuergeldern gefüllt wurde; in viel größeren Ausmaß wurden sie durch Darlehen finanziert, die vom Gemeinderat zu diesem Zwecke aufgenommen wurden, aber auch mit Geldern und Sachspenden aus Wohltätigkeitsveranstaltungen. Aus den angeführten Gründen erfaßte sowohl die direkte Lebensmittelabgabe als auch die Vergabe von städtischen Boden zur Bewirtschaftung für den Eigenbedarf nur die dringendsten Fälle, die von einer eigenen Kommission bestimmt wurden.

Nahrungsmittelmangel und extreme Sparmaßnahmen hatten zur Folge, daß sich bereits ab 1915 der Hunger ausbreitete. Ab 1917 erhielt die städtische Versorgungsstelle nicht mehr die ihr zustehenden Kontingente. In den Jahren 1917 und 1918 war der Mangel bereits so groß, daß auch über die Lebensmittelkarten die Versorgung der Bevölkerung nicht mehr organisiert werden konnte. Die Reichen allerdings konnten sich auf dem Schwarzmarkt zu weit überhöhten Preisen eindecken, sei es nun bei Gewerbetreibenden, Kaufleuten oder Bauern, in Ljubljana, in ihrer Umgebung oder anderswo.

 Ervin Dolenc

Komunistične kulturno-prosvetne organizacije v dvajsetih letih

Prosvetna dejavnost je imela pomembno vlogo že pri samem konstituiranju komunističnega gibanja na Slovenskem. Od jeseni 1919 do pomladi 1920 so na sedežu socialnodemokratske stranke v Mahrovi hiši na Krekovem trgu v Ljubljani potekala predavanja in diskusije, ki so po spominih Franceta Klopčiča premlevala teme od utopičnega socializma, prek klasikov marksizma do pariške komune. Vmes naj bi vedno našli priložnost tudi za aktualne probleme. »Predavali so Ivan Kitek, Rudolf Golouh, Milan Lemež in drugi. V debato so posegali največ ročni delavci Jaka in Marcel Žorga, Ivan Makuc, Franc Perdan, Rajko Osterc, Josip Petrič, Viktor Koleša, ki so odkrito izražali težnje h komunizmu. Diskusija je bila vroča, zanimiva, toda nikoli nestrpna.«¹

Po zgledu levo usmerjenih študentov na Dunaju in v Zagrebu je prišlo do ustanovitve Društva študentov-komunistov 7. marca 1920 tudi na novoustanovljeni ljubljanski univerzi.² Na ustanovnem občnem zboru je 40 vpisanih študentov oz. dijakov (po poročilu v Crveni zastavi) redno obiskovalo že omenjene diskusijske večere v Mahrovi hiši.³

Kot zatrjuje Klopčič, se je v predavanjih in diskusijah ves čas izražal odpor proti reformistični politiki socialnodemokratskega vodstva, ki je ostal močno prisoten tudi po formalni ločitvi od nje. Prvo komunistično opredelitev kulturno-prosvetnega dela, posebej nasproti socialdemokratskemu, je ob dnevu socialnodemokratske Svobode 15. avgusta 1920 objavil Rdeči prapor. »Ogromna večina članov »Svobode« je politično zavedna, komunistična. Nam komunistom ne gre za to, da osvojimo odbore »Svobode«, temveč mi smo dolžni med članstvom uveljavljati svoja komunistična načela o kulturi in kulturnih nalogah proletariata in tako širiti med delavstvom kulturno-proletarsko zavednost. Naloge kulturnih proletarskih organizacij v sedanji dobi so v prvi vrsti:

1. Pripravljati in usposabljamati proletariat za velike kulturne naloge, ki ga čakajo po razrušenju kapitalizma.
2. Proučevati in razkrinkavati kulturno sužnost v katero ga obsoja kapitalizem.

¹ France Klopčič: Desetletja preizkušenj – spomini, Ljubljana 1980, str. 46 (Klopčič).

² Slavko Kremenšek, Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941. Ljubljana 1972, str. 65 (Kremenšek).

³ Crvena zastava 1. IV. 1920.

3. Nuditi mu vsaj v skromni meri kulturna uživanja, ki so sicer dostopna samo bogatemu razredu.

Naši nazori se torej bistveno razlikujejo od morebitnih nazorov socialpatriotov.« Te »bistvene razlike« pa je člankar utemeljeval na obtožbah socialdemokratske meščanske ideologije, ki da ima kulturne organizacije le za nepomemben okras politični stranki, da s svojim približevanjem malomeščanstvu uspava delavstvo in pozablja na razredno sužnost, celo da hoče razbiti vse delavske organizacije, jih oropati inventarja in iz njih napraviti štabe in odbore za posluš in oboževanje socialdemokratskih voditeljev. Zaradi vseh teh nekoliko nesmiselnih vzrokov članek na koncu poziva: »Naši somišljeniki, člani Svobode, ki se udeležijo nedeljske prireditve so dolžni jasno in odločno ter vsepovsod protestirati, če se hoče nepolitična organizacija Svoboda, kjer je večina članstva zavedna, komunistična, a centralni odbor slučajno socialpatriotičen, zlorabiti kot stafaža in reklama za propadajoče socialpatriotske generale.

Mi pozdravljamo dan »Svobode«, če bo on razširil razredno zavest proletariata z ozirom na kulturno suženjstvo.«⁴

Poleti 1920 so imeli šele pred kratkim strankarsko organizirani slovenski komunisti Svodobo še skoraj povsem za svojo kulturno organizacijo in torej niso čutili potrebe po lastni, ločeni od tako zmerjanih socialdemokratov. Nekoliko drugače je bilo z mladino, ki se je politično oblikovala neposredno ob idejah oktobrske revolucije in ni bila obremenjena s socialdemokratsko tradicijo. Ta se je konec aprila 1920 iz nekaterih članov Društva študentov komunistov in članov mladinskega odseka ljubljanske Svobode organizirala v prvo krajevno organizacijo Zveze komunistične mladine Jugoslavije (SKOJ) v Sloveniji.

Na svojem prvem rednem kongresu od 10. do 12. junija 1920 v Beogradu je komunistična mladina sprejela resolucijo o svojem akcijskem programu, ki obsega poleg neposrednih nalog celotnega proletariata glede metod in sredstev pri uvajanju komunizma tudi posebne naloge mladine. Program med drugim poudarja vzgojo zavednih proletarskih borcev. Komunistična zavest in borbena pripravljenost se pridobiva ne le v političnem boju, pač pa s teoretsko in praktično komunistično izobrazbo, ki je prav tako ostro orožje v boju proti buržoazni ideologiji. Za nalogo so si postavili široko izobrazbo mladine v marksističnem duhu, s katero bi dvignili njeno kulturno in intelektualno raven. Iz svoje srede naj bi namreč dali čim več znanstvenikov, tehnikov, organizatorjev, ki bodo v določenem trenutku sposobni aktivno sodelovati pri izgradnji nove komunistične družbe. SKOJ mora vzgojiti treznega ter duševno in telesno zdravega človeka, zato bo skrbel za telesno vzgojo mladih proletarcev s prirejanjem športnih iger, izletov v naravo ipd.⁵ Kongres je odločil tudi, da se začne ustanavljati krožke in tečaje esperanta, mednarodnega jezika, ki ga je po sovjetskem zgledu in Kominterni kot pomožni jezik sprejela tudi Komunistična mladinska internacionala.⁶

⁴ Rdeči prapor 14. VIII. 1920.

⁵ Izvori za istoriju SKJ, Kongresi, konferencije i sednice centralnih organa SKOJ-a 1919-1924, Beograd 1984, 23. str. 58-59 (Izvori).

⁶ Izvori 33, str. 91.

Šele v jeseni se je ljubljanska krajevna organizacija SKOJ toliko okrepla, da je ustanovila več sekcij, med njimi tudi dramsko. Zahajali so na predavanja v politični šoli, ki jo je organiziral pokrajinski sekretariat KSJ novembra 1920 v novonajeti stavbi na Novem trgu, preurejeni v Delavski dom. Prvi je tu predaval dr. Milan Lemež.⁷

Prvo septembrsko nedeljo 1920 je po Klopčičevem spominu zborovala zagorska delavska mladina, predvsem rudarji in steklarji najmlajšega rodu, prvič samostojno, ločeno od odraslih. Plod tega zborovanja naj bi bila tudi v Zagorju krajevna organizacija SKOJ, katere odbor je takoj oživel politični krožek, dramski odsek, tamburaški zbor in druge sekcije.⁸

Oktober se je ljubljanska krajevna organizacija SKOJ dogovarjala z akademskim društvom Vstajenje o ustanovitvi delavskega gledališča. V Delavskem domu so se konec novembra že pričele vaje dramske skupine. Decembra je društvo Vstajenje priredilo predavanje Mladina in revolucija.⁹ Vstajenje je bilo nadaljevanje Društva študentov komunistov, katerega pravila, prilagojena načelom študentovskih kulturnih društev, je univerzitetni svet sprejel 16. junija 1920.¹⁰ Njegovo delovanje je policija ustavila po Obznani 4. januarja 1921, nakar je društveni izredni občni zbor spremenil društvena pravila, tako da so črtali točko o zvezah s politično organizacijo in si s tem podaljšali formalni obstoj do t.i. Male obznane 12. julija 1924, dejansko pa ni društvo spomladi 1922 kazalo nobene praktične dejavnost več.¹¹

T.i. Obznana prva reakcija nove države na njej nevarno komunistično propagando je konec leta 1920 pomenila prekinitev in težje pogoje nadaljnega delovanja komunistov, hkrati pa je prinesla tudi dokončno spoznanje o njihovem bistveno drugačnem položaju v novi družbi in zato dokončni ločitvi od socialdemokratov, ki so se vključevali v oblast. Obznana je torej na nek način komuniste postavila »na trdna tla«. Zato je kmalu prišlo do prvega poskusa osamosvojitve tudi na kulturno-prosvetnem področju.

Situacijsko poročilo celjskega okrajnega glavarstva Predsedstvu deželne vlade za Slovenijo o delovanju komunistov v Trbovljah za čas od 6. do 12. februarja 1921 omenja ovadbo orožništva okrajnemu sodišču v Laškem: »Dne 6. februarja je sklical poslanec Koren (komunist) na dvorišču Jakoba Božica v Trbovljah protizakonito javen shod pod milim nebom. Na shodu se je hujskalo proti socialnim demokratom in sklenilo napram njim bojkot. Na shodu so govorili Koren, znani hujskač Albert Hlebec in železničar Jagodič iz Zidanega mostu.« Poročilu je priložen »Poziv! Sodrugom in sodružicam! Glasom sklepa diskusije z dne 6.II.1921 se proglašaja BOJKOT nad vsem podjetjem socialnih demokratov.« Prostorji gostilne in konsumne trgovine v stavbeni zadruzi »delavski dom« ter gostilne na Dobrni naj bi se bojkotirali, ne glede na to, kdo ima v prostorih prireditve, iz najslednjih razlogov:

⁷ France Filipič, Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939, Ljubljana 1981, str. 82 (Filipič); Kremenšek, str. 65; Rdeči prapor 10. VII. 1920.

⁸ Klopčič, str. 58.

⁹ Klopčič, str. 63.

¹⁰ Kremenšek, str. 65.

¹¹ Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921, Ljubljana 1980, št. I. 111, str. 236 (Viri); Kremenšek, str. 66.

»Naša dramatična skupina je pred 14 dnevi zaprosila odbor stavbene zadruga za dvorano, kjer bi uprizorila igro. – Odbor stavbene zadruga na omenjeno prošnjo do danes sploh ni odgovoril. Socijal-patrijotje hote ovirajo izobraževalno delo, ker se dobro zavedajo, da samo neizobraženim delavstvom lahko obstojajo. – Vi rudarji delavci morate na snegu, blatu in mrazu stati na shodih, »Delavski dom« pa stoji prazen. – Kapitalisti okrog delavskega doma se na vse to ne ozirajo. Oni mislijo, da Vi ne morete živeti brez patrijotičnega konzuma, gostilne in dvorane. –

Kjer nam niso hoteli niti proti plačilu prepustiti dvorano za predavanja in shode, zato sodrugi in sodružice pokažite tem izdajalcem, da lahko živite brez patrijotičnih podjetij. –

K d o r j e z n a m i – ne bo prestopil praga »delavskega doma«. ¹²

Poziv je podpisala že imenovana »dramatična skupina«. Dramska ali sploh kulturna dejavnost se je zelo zgodaj pokazala kot najprimernejša oblika kamuflaže prepovedane politične propagande. Od neformalne dramatične skupine je bil do ustanovitve lastnega društva le še korak.

2. marca 1921 je pripravljalni odbor predložil v odobritev pravila izobraževalnega društva »Ledina« za Slovenijo s sedežem v Trbovljah, na podlagi katerih je predsedstvo poverjeništvu za notranje zadeve 10. marca dovolilo ustanovitev društva. ¹³ Društvo se je namreč opredelilo kot nepolitično. Pospesevalo naj bi le splošno izobrazbo svojih članov z ustanavljanjem podružnic, prirejanjem sestankov, predavanj, razgovorov, ustanavljalo naj bi knjižnice in čitalnice ter si skušalo postavljati svoje domove (kar kaže težnjo k polni samostojnosti in materialni neodvisnosti). Vodilo bi vsakovrstne poučne tečaje, razen političnih, izdajalo okrožnice, publikacije ter svojim članom posredovalo časopise. Gojilo naj bi tudi vse športe, telovadbo, petje, zabavne prireditve, izlete, predstave, koncerte, recitacije itd. Zelo indikativna je obljuba moralne podpore in brezplačne pravne obrambe v sporih, ki bi si jih člani nakopali z delovanjem za smotre društva. Članom telovadnih odsekov so bili namenjeni (po splošni navadi) enoten kroj in društveni znaki, vsaki podružnici pa društvena zastava. Vse te dejavnosti bi Ledina, tako kot večina ostalih društev, financirala zgolj z vpisnino in mesečno članarino, pri čemer pridejo v poštev tudi naključni izredni in prostovoljni prispevki, dediščine, podpore ali po potrebi za posebne namene začasni ali trajni, posebni prispevki. Če bi oblast društvo razpustila, bi celotno društveno premoženje dobil Odbor za zaščito dece in mladine v Trbovljah. ¹⁴

Pripravljalni odbor so podpisali Pavel Schönlieb, Anton Cvikl, Maks Rak, Ivan Jazbinšek in Tončka Čeč, pri čemer je policija kmalu ugotovila, da so zadnji trije komunisti. V dopisu poverjeništvu za notranje zadeve v Ljubljani je vladni svetnik celjskega okrajnega glavarstva 10. maja ugotavljal, »da so pretežna večina članov tega društva komunisti in, dasi nimamo trenutno še pozitivnega dokaza v rokah, da se društveni sestanki vrše v druge kot statutarične svrhe, je skoro gotovo, da se je društvo le s tem namenom ustanovilo, da se shajajo komunisti pod oblastveno odobrenim

¹² Viri št. I. 113, str. 238–239.

¹³ A SRS, Društvena pravila 3322.

¹⁴ Isto.

naslovom ... Predlagam, da se društvo, ker obstaja skoro do cela iz komunistov, iz državnih ozirov razpusti.« Priložil je seznam članov, kjer je bilo med 117 članicami in člani rdeče podčrtanih 16; za te je bilo ugotovljeno, da so komunisti.¹⁵

Kot priloga dokumentu je sledila prijava občinskega redarja v Trbovljah, ki je bila verjetno tudi povod za sam predlog razpustitve in iz katere je razviden del društvene dejavnosti.

»V nedeljo, dne 8.5. t.l. je priredilo društvo »Ledina« gledališko igro v dvorani Ane Forte v Lokah. Po igri je bila prosta zabava; za igro so imeli dovoljenje, kakor tudi za prekoračenje polic. ure, a med prosto zabavo so se zabavali s tem, da so predstavljali naslednji prizor:

Konj sestavljen iz štirih mož, pregrnjenih s kocem. Ta konj bi naj predstavljal državnega »šimeljna«, kojega je pobil mesar z okrvaljenim predpasnikom z mesarico.

Po tem prizoru so peli komunistično himno in proletarsko budnico.

To zasmehovanje naše države se naznanja.

Trbovlje, dne 10. maja 1921.«¹⁶

Društvo je bilo dejansko razpuščeno 18. maja 1921.¹⁷ Iz zapisnika seje komunističnih zaupnikov 17. aprila 1921, zaplenjenega aretiranemu Jagodiču, je razviden sklep o organiziranju manifestacijskega sprevoda ob obletnici 23. aprila 1920 v Hrastniku usreljenega rudarja, po potrebi nakazilo 1000 kron pomoči njegovim staršem, ter sklep, »da se podeli izobraževalni instituciji »Ledina« v Trbovljah 1500 kron, ako bode potrebovalo.«¹⁸ Ker je Obznana ustavila tudi ves komunistični tisk, o društvenem, nekaj več kot dvomesečnem delovanju nimamo več poročil, a si, glede na kratek čas, kaj do sti več od predstav, podobnih omenjeni, ne moremo obetati.

Manj kot tri mesece po razpustitvi Ledine, a že po razglasitvi Zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi, so oblasti morale odobriti ustanovitev zelo podobnega društva v Zagorju. Društvena pravila Proletarskega izobraževalnega društva »Vesna« za Slovenijo, ki jih je z odlokom odobril oddelek za notranje zadeve pokrajinske uprave 13. avgusta 1921, so delovanje društva utemeljevala s pospeševanjem »samo izobrazbe«. Členi o namenih in sredstvih delovanja so bili skoraj identični s tistimi za Ledino, le v primeru društvenega razpusta so tokrat predvidevali, da inventar pripade zdruzi »Delavski dom« v Zagorju ob Savi.¹⁹

Prehodu z legalnega na ilegalno delovanje so se po mnenju Filipiča, verjetno lažje kot partijske prilagodile skojevske organizacije.²⁰ Vsekakor se je življenje v njih hitreje obnovilo po drugem udarcu, t.j. Zakonu o zaščiti države, kot po prvem (Obznana), ko sta bili do junija 1921 v Sloveniji obnovljeni le krajevni organizaciji in Ljubljani in Zagorju. Po pritiskih ob sprejetju zakona o zaščiti države sta bili obe organizaciji po-

¹⁵ Viri, št. I. 124, str. 255.

¹⁶ Isto, str. 257.

¹⁷ Isto, str. 255.

¹⁸ Viri, št. I. 126, str. 264–266.

¹⁹ Izvirnik pravil je v Arhivu SRS žal izgubljen, a je datum odobritve razviden iz zavrtnite predloženih pravil za ljubljansko podružnico v A SRS, Pokrajinska uprava za Slovenijo (PUS), Oddelek za notranje zadeve IV. 16–2 1924/7670, društvena pravila za hrastniško pa v A SRS, Društvena pravila 1923/4529.

²⁰ Filipič, str. 89.

novno aktivirani v začetku oktobra, konec istega meseca se je začelo tudi delo v Trbovljah, hrastniška in mariborska organizacija pa sta sledili junija in septembra ali oktobra 1922.²¹ Ilegalno delo SKOJ-a je zaradi stroge konspirativnosti kazalo potrebo po legalnih organizacijah, ki bi pritegovale »širše mase« delavske mladine. Ker zakonodaja ne bi dopuščala kakšne enotne organizacije za celotno državo, je bilo v tem obdobju snovanje takih društev prepuščeno več ali manj spontanim lokalnim akcijam, kjer je bila zaradi razvitosti Slovenija pred drugimi.²² Ob zagorski Vesni je februarja 1922 stekla akcija v Ljubljani. Oddelek za notranje zadeve je 24. februarja predlagateljem zavrnil pravila »Splošnega mladinskega izobraževalnega društva »ISKRA« v Ljubljani« z navodilom, da jih izpopolnijo glede sklepčnosti odborovih sej ter navedejo funkcionarja, ki bi društvo zastopal na zunaj.²³ Premalo jasen 36. paragraf društvenih pravil, da v primeru razpusta pripada društveno premoženje članom (bivšega) odbora, je bil vzrok za zavrnitev predloženih pravil 14. marca.²⁴ Končno je izpopolnjena pravila Oddelek za notranje zadeve odobril 1. aprila 1922.²⁵ Ustanovni občni zbor društva je bil 30. aprila.^{25a} Sedež društva, katerega delokrog se je raztezal čez celo Slovenijo, je bila Ljubljana. Z vsemi zakonitimi sredstvi naj bi skrbelo za splošno izobrazbo svojih članov, v ta namen pa naj bi pod svojim okriljem ustanavljalo splošne izobraževalne odseke, dramske, godbene in pevske, športne in igralne odseke, knjižnice, čitalnice ter seveda podružnice.²⁶

France Klopčič, ki je bil med ustanovitelji, razlaga, da so ime Iskra izbrali po vzoru istoimenskega lista ruskih boljševikov, ki ga je od leta 1900 urejal Lenin. Ime lista je razlagal pripis: »Iz iskre bo zagorel plamen. Odgovor dekabristov Puškinu.« Že pripravljali odbor so sestavili iz večinoma oblastem neznanih in še nekompromitiranih ljudi. Tako je njegov predsednik postal pekovski pomočnik Anton Praprotnik, tajnik pa študent kemije Fridi Gerl. Med najaktivnejše člane pa Klopčič poleg sebe z bratom Miletom prišteva še Cirila Štuklja, Toneta Matula, Slavka Klinca, Ludvika Mrzela iz vrst visokošolcev in dijakov ter brivskega vajenca Matijo Gorenca, čevljarkega pomočnika Rudija Vavpotiča, krznarskega vajenca Rudija Furlana idr.

Odbor osrednjega društva so potem tudi dejansko zasedli Anton Praprotnik kot predsednik, Riko (Pazdjek) kot podpredsednik, Friderik Dern (verjetno Gerl) kot tajnik in Anton Matulj kot blagajnik, odbor ljubljanske podružnice pa privatni uradnik Peter Leban kot predsednik, kot tajnik pa njegov brat A. Leban.^{27a} V okviru ljubljanske podružnice so člani hodili na predavanja o delavskem gibanju, prirejali izlete v naravo, se udeleževali strankarskih shodov, prvomajskih proslav, ustanovili so prvo telovadno sekcijo in otroško skupino. Veliko pozornosti so posvetili tudi ne-statutarnim

²¹ Izvori 54, str. 177–178.

²² Izvori 53, str. 171, 54, str. 186.

²³ A SRS PUS, Oddelek za notranje zadeve IV. 16–2 v 28586 akt. št. 7908/1923.

²⁴ Prav tam, akt. št. 9886.

²⁵ Prav tam, akt., št. 12833.

^{25a} Proletarska mladina 23. IX. 1922.

²⁶ A SRS Društvena pravila 4103.

²⁷ Klopčič, str. 74–76.

dejavnostim med tovarniškimi in obrniškimi vajenci, ki so bili takrat najbolj izkoriščana delovna sila.²⁷

Ustanovni občni zbor podružnice SMID Iskra v Hrastniku je bil 28. maja 1922 v gostilni Vida Senice. Izvoljeni odbor (rudar Ferdo Kocen je postal predsednik, kurjač Franjo Kozar tajnik, delavka Elza Utenkar blagajničarka, odbornika pa sta bila rudar Avgust Kurent in delavka Pavla Jerebičnik) je 30. maja poslal predlog ustanovitve Okrajnemu glavarstvu v Celju, Oddelek za notranje zadeve slovenske pokrajinske uprave pa je končno inачico pravil sprejel šele 1. avgusta in jo v treh dneh odobril.²⁸

Ko se je v Trbovljah polegel prah po razpustitvi Ledine, so se interesi določenih mladinskih krogov usmerili v prizadevanje za ustanovitev podružnice Iskre. Vendar je zaradi nekoliko preneglega in verjetno preveč radikalnega pristopa Antona Manfreda k mezdnemu gibanju trboveljskih rudarjev junija 1922 prišlo do konflikta med tamkajšnjima organizacijama SKOJ in KPJ. Po Klopčičevem mnenju je bil tu poglavitni vzrok, da Manfredi ni uspelo organizirati trboveljske podružnice Iskre in da je avgusta 1922 poročal, da »strankini ljudje otežujejo delo in so v Trbovljah razbili ustanovni občni zbor Iskre in skušajo hrastniško Iskro s sveta spraviti.«²⁹ Ni izključeno, da so bila pričujoča lokalna nesoglasja del širših sporov znotraj gibanja, čemur prigovarja poročilo centralnega odbora SKOJ-a tretjemu kongresu Komunistične mladinske internacionale o stanju SKOJ-a od 29. decembra 1920 do 24. oktobra 1922, ki ga je podpisal predstavnik slovenskega pokrajinskega sekretariata Ciril Štukelj. Pri poročilu o delovanju Iskre navaja, da je Pokrajinskemu sekretariatu KPJ uspelo preprečiti ustanovitev podružnice v Trbovljah.³⁰

Na državni konferenci SKOJ-a od 20. do 22. avgusta 1922 v Ljubljani so glede na ugotovitev, da poskušajo razne meščanske organizacije pritegniti čim več delavske mladine, SKOJ-u zadali prvenstvene naloge, da med drugim izgradi legalno prosvetno – borbeno organizacijo, posebej za ročne in intelektualne delavce, ker ilegalna organizacija ne zadostuje za pridobivanje širokih mladinskih delavskih množic, ki jih je treba vzgajati v komunističnem duhu, da bi »organizirali mladinsko obrambo pred ofenzivo kapitala in sodelovali v pripravi protiofenzive proletariata.« Te legalne organizacije morajo biti v vsem podrejene ilegalnemu aparatu SKOJ-a, ki bo v njih vodil svojo politiko prek centraliziranega aparata ilegalnih celic. SKOJ si mora tu zagotoviti vodilno vlogo. Zato morajo biti legalne organizacije centralizirane, kjer pa to preprečujejo razni pokrajinski zakoni, se mora centralizacija dejansko izvrševati podtalno. Za neposredni cilj so si zadali tudi boj proti vsem buržoaznim profesionalnim organizacijam ali vzgojno–športnim mladinskim združenjem, katerih člani so tudi iz vrst proletariata. Sem naj bi prek tajnih celic vnašali socialni razdor, pri čemer je treba preprečiti odhode članov SKOJ-a iz teh organizacij. Najpomembjše je člane iz delavskih vrst iztrgati buržoaznemu vplivu.³¹

^{27a} A SRS PUS, Oddelek za notranje zadeve IV. 16–2 št. 4790 v 46464/1922.

²⁸ A SRS PUS, Oddelek za notranje zadeve IV. 16–2 v 46466 akt. št. 29000.

²⁹ Klopčič, str. 84.

³⁰ Izvori 54, str. 186, 187.

³¹ Izvori 42, str. 131, 132.

Mladinske prosvetne organizacije so imele vlogo tudi v neposrednem gospodarskem boju. Zbirale naj bi statistične podatke o položaju delavske mladine, jih v tisku objavljale in s takim obveščanjem javnosti vzpodbujale razprave o tej temi ter gospodarskemu boju nudile moralno podporo.^{31a}

Glede na to, da se ilegalni tisk med tako široke množice, kot naj bi jih te nove legalne organizacije zajele, ne more uspešno razpečevati, je konferenca sklenila v Sloveniji izdajati mladinsko glasilo »Proletarska mladina«, ki ga je formalno izdajal SMID Iskra, urejal pa ga je pokrajinski komite SKOJ-a.³² Takoj naslednji dan po konferenci je bila 23. avgusta 1922 v Beogradu ustanovljena Zveza delavske mladine Jugoslavije (Savez radničke omladine Jugoslavije = SROJ), ki pa je do I. kongresa delovala le v Srbiji in na Hrvaškem.³³ Nov Centralni odbor SKOJ-a je na svoji prvi seji še na konferenci odločil, da se 3. septembra proslavi Mladinski dan. V Sloveniji so za ta dan načrtovali izlet delavske mladine v Zagorje, kjer bi zborovanje popestrili s koncertom, gledališko predstavo in nastopom otroške skupine zagorske Vesne, v ta namen pa je izšla 1. septembra že 1. številka Proletarske mladine. Vendar je policija zaradi rudarske stavke prepovedala vsako zbiranje in nekaj aktivnih mladincev celo zaprla. Tako naj bi se Mladinski dan v revirjih praznoval skrivaj. Iskra in Pevsko društvo Cankar iz Ljubljane pa sta praznik obeležila s koncertom in zabavo v Zalogu pri Ljubljani, kjer se je kljub dežju zbralo okrog 400 ljudi, kakor zatrjuje že omenjeno poročilo Komunistični mladinski internacionali.³⁴

Pevsko društvo Cankar s sedežem v Ljubljani je bilo ustanovljeno oktobra 1921 (pravila so Oddelku za notranje zadeve predložili 7. oktobra, ta pa jih je odobril 1. novembra 1921). Ustanovitelji so se formalno povsem odrekli politiki, poleg običajnih izletov in veselic pa so nameravali vsestransko gojiti le petje. V primeru razpusta so premoženje namenili fondu za postavitev Cankarjevega spomenika.³⁵ Podružnic niso ustanovljali. Zbirali so se v Delavskem domu na Turjaškem oz. pozneje Marksovem trgu (danes Novi trg) v Ljubljani, kar že govori o njihovi levičarski usmerjenosti. Večinoma naj bi bili to komunisti in t.i. simpatizerji, konec dvajsetih let tu srečamo Edvarda Kardelja, peli so seveda zlasti delavske pesmi, tako stare »socialdemokratske« kot nove (Internacionalo, Varšavjanko ...), razpošiljali naj bi note tudi drugim pevskim društvom po Sloveniji, pevovodja pa se je trudil tudi po drugih delavskih središčih zunaj Ljubljane. Društvo je delovalo tudi v tridesetih letih.³⁶

Poleti 1922 so se rudarji v revirjih razživel. 15. junija so ustanovili gradbeno drugo »Rudarski dom« v Trbovljah, še isti mesec so pričeli z mezdnim gibanjem, konec avgusta izvedli stavko.³⁷ Po ljubljanski konferenci je zlasti SKOJ v Sloveniji svoje delovanje še okrepil. 5. krajevnih organizacij s skupno 82 člani je razpečevalo tržaško komunistično glasilo Delo, v katerega so tudi redno pisali, prodali so 60 primerkov

^{31a} Proletarska mladina 23. IX. 1922.

³² Izvori 48, str. 143.

³³ Izvori 60, str. 203 in Izvori 77, str. 281.

³⁴ Izvori 54, str. 180.

³⁵ A SRS, Društvena pravila 1656.

³⁶ ZA CK ZKS Spomini, partija pred vojno, Tipkopis Slavica Skočir.

³⁷ Klopčič, str. 85.

nemškega Komunističnega koledarja za leto 1922, tiskali letake, izdali dramo Rudar, člani so morali iz Buharinove in Džerdžinskega »ABC komunizma« delati izpit itd.³⁸ Temu pa se je skušala zoperstaviti policija s povečano represijo. 25 avgusta so izvedli hišni preiskavi pri Antonu Manfredi in Albinu Erjavcu, pri prvem so našli obremenilno gradivo, zapiske z ljubljanske konference SKOJ-a, pri drugem pa komunistično literaturo. Oba so so seveda pripravili.³⁹ 28. septembra se je preiskava nadaljevala v društvenih prostorih Iskre in uredništvu Proletarske mladine v Delavskem domu v Ljubljani ter po stanovanjih njenih odbornikov.⁴⁰ Manfredi in Erjavcu sta se v celjskem zaporu pridružila še France Kozar in Franc Bogve. 30. decembra 1922 je bil pred celjskim okrožnim sodiščem obsojen samo Anton Manfreda na dve leti ječe, Erjavec in Kozar sta bila oproščena in takoj izpuščena, Bogve pa zadržan zaradi ničnostne pritožbe državnega pravdnika (tožilca) in potem 12. aprila 1923 pred »stolom sedmoričec« (v Zagrebu) obsojen na 7 mesecev zapora.⁴¹

Že na dan celjskega procesa in v očitni zvezi z njim je Oddelek za notranje zadeve v Ljubljani razpustil tudi SMID Iskra s podružnico v Hrastniku. Razpust je utemeljeval na obtožnici državnega pravdnictva proti članom Iskre v Hrastniku, kjer naj bi bilo razvidno, da se je društvo ukvarjalo s komunistično propagando. V smislu 15. člena Zakona o zaščiti države je bila razpuščena tako hrastniška podružnica kot njena centrala v Ljubljani in morebitna ljubljanska podružnica, »ker je pač očitno, da podružnica Iskra v tem svojem delovanju ni bila osamljena«. »Uradno se je dognalo, da so člani podružnice tega društva v Hrastniku vršili komunistično propagando in širili v društvu komunistične ideje, da je torej društvo izpremenilo svoj namen, dopuščeno z zakonom in da se je pričelo baviti tajno z nedopuščenimi in protizakonitimi agitacijami. Ker je glavno društvo, ki je v ozkih stikih s svojimi podružnicami poklicano, da vodi nadzor nad njihovim delovanjem in daje smernice njihovem delovanju gotovo vedelo za to propagando, pa ni proti temu ničesar ukrenilo, smatra pokrajinska uprava, da se je glavno društvo s tem delovanjem podružnice v Hrastniku identificiralo in je s tem podan tudi razlog za njegov razpust.«⁴²

Pravočasno vloženi pritožbi društva zoper ta odlok (3 dni) deželno sodišče v Ljubljani 7. julija 1923 ni ugodilo iz več razlogov. Pozneje je bil za krivega spoznan tudi Franc Bogve. Tajniku hrastniške Iskre Francu Kozarju, ki je bil sicer zaradi nezadostnih dokazov oproščen, s tem ni bil ovržen tudi sum njegove komunistične propagande. Kozar je bil v tesnih stikih s komunistično kompromitiranimi udeleženci, zlasti z Manfredom, ki je otvoril ustanovni občni zbor hrastniške Iskre ter v društvu tudi predaval. Zaradi prekrščitve društvenih pravil in kompromitiranja s komunistično propagando zlasti v »društvu z nedozorelimi, nazadostno razsodnimi, ne samostojno mislečimi ter zoper zablode v krive struje nezaščitenimi mladinskimi člani v starosti do 25 let, osobito dijaki meščanskih (Salezin 15 let, Kozar 17 let) in srednješolskih

³⁸ Izvori 54, str. 181, 182.

³⁹ Klopčič, str. 85.

⁴⁰ Alenka Nedog, Milica Kacin-Wohinz, Kronološki pregled dogodkov iz zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem 1918–1929. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (PZDG) 1965, str. 200.

⁴¹ A SRS, PUS, Oddelek za notranje zadeve IV., 16–2, št. 46464/1922; Klopčič, str. 88, 89.

⁴² A SRS PUS, Oddelek za notranje zadeve IV., 16–2, št. 46464/1922 in 46466 v 29000/1922.

(Klopčič Franc) šol. Društvena pravila so v odločnem nasprotju dejstva, da se pečajo člani odbora z izdelki komunistične propagande, tiskovinami in govori (Praprotnik), s pravili Črne roke (Leben), programom in statutom komunistične stranke (Habe), posebej pa tem, »da je prav obsojeni Anton Mnfreda po nalogu osrednjega odbora »Iskre« v Ljubljani ustanovil podružnico Iskre v Hrastniku in jo poskušal ustanoviti tudi v Trbovljah.« Tudi 15-letni dijak Karol Salezin je orožnikom priznal, da deluje Iskra v Hrastniku v komunističnem duhu.⁴³ Tako so upi in načrti z Iskro dokončno propadli.

Po razpustu Ledine in ponesrečenem poskusu z Iskro pa v Trbovljah niso spali. Februarja 1922 je začela ponovno delovati neodvisna (pod vplivom komunistov) strokovna organizacija Zveza rudarskih delavcev (ZRD), ki je imela svoj sedež v Trbovljah.⁴⁴ V okrilju tega sindikata je v Trbovljah nastala izobraževalna sekcija, ki je uprizarjala dramske predstave, imela pevski zbor, ženski tamburaški zbor, knjižnico. Z dramsko dejavnostjo se je ukvarjal predvsem mladinski odsek, ki je do decembra 1922 uprizoril 10 predstav v Trbovljah, gostoval pa je tudi v Hrastniku, Zagorju, Rajhenburgu (Senovem) in Grižah. Naštudirali so 8 iger (med drugim Gogoljevega Revizorja, Jurčič – Kesnikove Rokovnjače, Cankarjeve Hlapce,⁴⁵ Kraigherjevo Školjko,⁴⁶ Sad greha⁴⁷) in s predstavami zaslužili prek 43.000 kron.⁴⁸ Pobudnica in gonilna sila vse te dejavnosti v Trbovljah je bila Tončka Čeč, ena prvih komunistk na Slovenskem.

Da bi legalizirali kulturno dejavnost v okviru sindikata, so 13. decembra 1922 vložili prošnjo za ustanovitev »Dramatičnega odseka dijaštva« v Trbovljah. Ljubljanski oddelek za notranje zadeve se je takoj obrnil na Okrajno glavarstvo v Celju, »da ugotovi, če niso ustanovitelji komunisti, ki bi pod okriljem kulturnega društva širili med članstvom komunistično propagando.« Če bi bila njihova ugotovitev pozitivna naj naslovnik pravila nemudoma vrne ljubljanskemu oddelku, če pa sum ni utemeljen, naj jih vrne predlagateljem, ki morajo nekaj členov društvenega pravilnika (pravno) popraviti.^{48a} Društveni fascikel Oddelka za notranje zadeve teh pravil nima, kar bi lahko pomenilo, da komunistična dejavnost ni bila dokazana. Prav tako ni dokumentov o prepovedi ustanovitve Dramatičnega odseka, vendar nimamo niti kakršnegakoli drugega dokaza o njegovem pravnem obstoju. Ostaja še možnost, da pravilnika Trboveljčani niso ustrezno popravili in ga poslali v ponovno odobritev ter delali še naprej formalno pod okriljem ZRD.

Pod okriljem ZRD je leta 1922 začel delati tudi »delavski športni klub Zora«, ki se je v glavnem ukvarjal z nogometom, mogoče obrobno tudi z lahko atletiko. Znano nam je pričevanje, da so pri Zori zaradi pomanjkanja sredstev za športno opremo, na

⁴³ A SRS, PUS, Oddelek za notranje zadeve IV., 16-2, št. 46464/1922.

⁴⁴ Delavske novice 23. II. 1922; Alenka Nedog, Milica Kacin-Wohinz, Kronološki pregled dogodkov iz zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem 1918-1929, PZDG 1965, str. 197, 198.

⁴⁵ Rdeči revirji, zbornik fotografskih dokumentov o življenju in boju delavstva v Trbovljah, Zagorju in Hrastniku 1918-1941, Trbovlje 1970, I., str. 121-134.

⁴⁶ Sportaši na putevima revolucije, Zagreb 1966, str. 29.

⁴⁷ Delavske novice 5. X. 1922.

⁴⁸ Strokovna borba 6. XII. 1922; dr. Miroslav Striplovshek, Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918-1922, Ljubljana 1979, str.625.

^{48a} A SRS, PUS, Oddelek za notranje zadeve IV., 16-2, 5044/1923.

pobudo Tončke Čeč osnovali dramsko sekcijo in z nekaj predstavami zaslužili potrebni denar.⁴⁹ Zora pa se je pozneje od Zveze rudarskih delavcev ločila in do razpustitve leta 1924 delovala samostojno.⁵⁰ Na izziv Proletarske mladine 4. julija 1923, naj se članstvo v Delavskem športnem klubu Zori jasno izrazi glede politične opredelitve, sugerirali so, da zapada pod vpliv radikalne stranke, je Zora v naslednji številki istega časopisa, 20. julija 1923, tudi jasno odgovorila in pojasnila vzroke svoje ločitve: »Strokovna organizacija je bila povsem malomarna do razvoja mladinskih sekcij. Vladal je splošen nered in prepir, hoteli so izključiti nekaj najagilnejših članov iz kluba, kar jim na srečo ni uspelo.« »Ločili smo se tudi zaradi laži na kongresu ZRD v Trbovljah (19. novembra 1922, op. E.D.), da se ločujemo ker nam ZRD ni mogla posoditi 5.000 kron za opremo, saj se je prav takrat nahajala v mezdnem gibanju.« »To in še marsikaj drugega nas je privedlo v odcep, sicer bi šli skupaj s pevskim odsekom v grob. Nam so politični agenti ničle, pa naj bodo črni, beli ali pa rudeči. Kajti mi vidimo v politiki čisto drugo stvar kot pa v izobrazbi in nam ne gre v glavo, kako pride naenkrat na kulturno društvo – politično vprašanje? Če vi gojite, ali kdo drugi mesto izobrazbe v izobraževalnih društvih politiko, potem ni treba misliti, da delamo vsi tako.

Klub je torej nepolitičen, kaj pa posamezniki delajo izven društvenega kroga in kakšnega političnega mišljenja so, to pa društvo popolnoma nič ne briga.«⁵¹ Zora se je torej z izločitvijo iz ZRD v jeseni 1922 partijskemu tutorstvu izmaknila, do poletja 1923 pa je očitno propadel tudi zvezin pevski zbor.

Štukelj je v svojem poročilu Komunistični mladinski internacionali konec oktobra 1922 verjetno, zlasti s številkami, nekoliko pretiraval, če pa upoštevamo, da se ponavadi za dimom skriva tudi ogenj, ga je tu vsekakor vredno navesti. Zagorska Vesna naj bi v tem času štela okrog 200 članov, imela svoje gledališke odre, knjižnico, glasbeno in edina v Jugoslaviji tudi otroško sekcijo. Iskra je prav toliko članov kot Vesna delila na tri podružnice, ljubljansko, hrastniško in jeseniško (zadnja formalno ni obstajala, op. E.D.) V celotni organizaciji se je začelo delati s sistematično vzgojo delavske mladine. V Ljubljanski podružnici je bila nedavno odprta politična in govorniška šola. Knjižnica naj bi imela že prek 400 knjig, delovali pa sta tudi pevska in šahovska sekcija. Na Jesenicah so osnovali zbor »Tamburice«. Medtem ko je bila takrat hrastniška podružnica v krizi (štirje so čakali na proces v celjskih zaporih) je Štukelj poudarjal, da se ustanavljajo še tri podružnice.⁵²

Otroška sekcija v okviru Vesne je v Zagorju začela delovati verjetno v jeseni 1922. Uprizorili so »Pepelko« in deklamirali proletarske pesmi. Naslednjega leta pa je bil tudi formalno ustanovljen »Krožek mladine«, katerega odbor naj bi skliceval redne sestanke in debatne večere, kjer je šolska mladina večinoma poslušala vzgojne pripovedi starejših.⁵³ »Mehka duša in zato močno pripraven za delo s šolskimi otroci v naših skupinah je bil Ludvik Mrzel. Ustanovil je prvo otroško skupino v Trbovljah in vabil

⁴⁹ Sportaši na putevima revolucije, str. 29.

⁵⁰ Delavski športni klub, Zora, A SRS Društvena pravila 4213.

⁵¹ Proletarka mladina št. 11, 20. VII. 1923, str. 127.

⁵² Izvori 54, str. 186, 187.

⁵³ Proletarska mladina 28. V. 1923, št. 8.

z njo enostavno telovadbo, še raje pa jo je vodil v naravo in tam pripovedoval pravljice nove vsebine, s katero se je seznanjal v nemški proletarski literaturi, ki smo jo dobivali iz zamejstva. Takrat so zlasti slovele pravljice pisateljice Herminije zur Mühlen,« se spominja France Klopčič.⁵⁴ Marca 1923 so »Pepelko« ponovili in dodali novo naštudirano »Sneguljčico«. Po svojih močeh pa so otroci sodelovali tudi pri aktivnosti starejših. Pisali in raznašali so lepake, pomagali krasiti prostore ob določenih priložnostih ipd.⁵⁵ 20. januarja, 10. februarja in 8. marca 1923 so uprizorili igro »Voz« O. Mülerja, 29. aprila pa jim je oblast to glavno točko sporeda prepovedala, zato so večer »pomašili« z burko v enem dejanju »Iz devete dežele« in dodali deklamacije.⁵⁶ Konec maja so že pripravljali novo dramsko predstavo, podobne krožke pa so nameravali organizirati tudi v Trbovljah in drugod.⁵⁷

Konec aprila 1923 je Glas svobode vabil na »Delavsko ljudsko visoko šolo« na ljubljanskem vseučilišču. V nedeljo, 29. aprila, je predaval Pertot pod naslovom »Kulturni razvoj – dviganje in padanje narodov«, naslednji teden, 6. maja, je sledilo predavanje o razvoju človeštva in njegovih gibalnih silah, 13. maja spet o razvoju človeštva itd.⁵⁸

3. junija je bil, kljub že obstoječemu pevskemu društvu Cankar, v Ljubljani ustanovni občni zbor »Delavskega glasbenega društva«. Najeli so si prostor na Ahacljevi 10 in dvakrat tedensko začeli z pevskimi vajami. Izleti, kot je bil prvi v Vevče 29. julija, so jim pestrili društveno življenje.⁵⁹

Na telovadni odsek zagorske Vesne in nekdanjih Iskrinih podružnic se je naslonilo formiranje Proletarskih akcijskih čet (PAČ), ki ga je že februarja 1923 pripravil SKOJ. Začetek dvajsetih let je namreč tudi v Jugoslaviji rodil meščanske bojne organizacije, unitaristično »Organizacijo jugoslovanskih nacionalistov« (ORJUNA), v Srbiji in na Hrvaškem pa njej nasprotni »Srbsko nacionalno organizacijo (SRNAO) in »Hrvaško nacionalno organizacijo« (HANA O). V Sloveniji je Orjuna delovala zlasti v nacionalno unitarističnem smislu in proti obstoječim nacionalno nepravičnim državnim mejam, vendar se je prav tako predstavljala kot načelno nasprotna marksizmu in komunizmu ter temu ustrezno javno nastopala. Obrambna reakcija komunistov so bile PAČ. Februarja 1923 je SKOJ izdelal organizacijsko shemo in jo predložil pokrajinskemu sekretariatu KPJ. »Generalni štab« teh protiorjunskih ilegalnih čet so sestavljali predstavnik KPJ (Jaka Žorga), predstanik neodvisnih sindikatov (Alojz Sedej) in predstavnik SKOJ-a (Franjo Vulč), ki je bil hkrati vrhovni komandant. Brigada PAČ v Ljubljani naj bi imela v začetku maja 1923 že dve četi po 60 borcev, brigada v revirjih pa trboveljsko četo s 84 borci in zagorsko četo s 124 borci.⁶⁰ Vrhovni komandant Franjo Vulč-Vlado, star tržaški »sokol«, je k Iskri in v SKOJ pristopil leta 1922 ter tu organiziral telovadne skupine, katerih glavni vaditelj je bil. »Franjo Vulč je prenehal

⁵⁴ Klopčič, str. 78.

⁵⁵ Glej op. 53.

⁵⁶ Proletarska mladina II. št. 3, 8. III. 1923.

⁵⁷ Glej op. 53.

⁵⁸ Glas svobode 28. IV., 3. V., 10. V., 24. V. 1923.

⁵⁹ Glas svobode 7. VI., 26. VII. 1923.

⁶⁰ Filipič na str. 116, 117 citira ZA CK ZKS, fond KI 1923/28.

vaditi v Sokolskem društvu, pustil Narodno obrano in ker je tedaj nastalo društvo »Iskra«, je ves prosti čas posvetil delu z mladino in otroci. Novica o novem sodruhu je kmalu obletela še druga društva in kmalu je Vlado učil delavske telovadce na Jesenicah, v Zagorju, Trbovljah, Hrastniku, Zalogu, Mariboru. Imel je bogate organizatorske sposobnosti«, pravi Klopčič.⁶¹

Poleti 1923, ko je bilo vse bolj jasno, da Iskre ne bo mogoče več obnoviti, se je močno okrepiło delovanje zagorske Vesne. V nedeljo 3. junija se je peš izleta na razvaline gradu Gamberg udeležilo okrog 200 mladincev in kakih 150 odraslih, kjer je v krojih nastopil ženski telovadni odsek, ostali so predstavili kulturni program. Svojo moč so skušali manifestirati s svečanim prihodom pred Delavski dom ob povratku.⁶² 17. junija je bilo v Zagorju svečano razvitje Vesninega praporja. Mladinci so vanj zabili 3 žeblje, enega v imenu »šolske proletarske mladine«, enega pa v imenu obrtniškega pododseka.⁶³ Nastopilo je prek 200 telovadcev: 40 članov, 32 članic, 18 obrtnih naraščajnikov, 50 dečkov, 64 deklic in še 12 telovadcev iz Ljubljane.⁶⁴ Naslednjo nedeljo so organizirali izlet »proletarske mladine« iz Ljubljane, Zagorja in Trbovelj v Kamnik, kjer so se jim priključili Kamničani in skupaj nadaljevali pot v Kamniško Bistrico.⁶⁵ Zelo opazen nastop telovadcev Vesne je bil na mariborskem vsedelavskem zletu 1. julija, sicer v organizaciji socialistov, katerih časopisje je kljub rivalstvu o nastopu Vesne pisalo pohvalno.⁶⁶ Trboveljska »proletarska mladina« se je v soboto 14. julija odpeljala do Jesenic, kjer so jih domačini sprejeli z godbo in govori, naslednji dan so se v spremstvu godbe in jeseniških tamburašev odpravili peš proti Bledu. »Mogočno je donela proletarska pesem po »orjunskega Bledu.« Vesne iz Zagorja ni bilo zraven, ker je imela istočasno nastop v Kisovcu pri Zagorju.⁶⁷ Izletu je 26. julija sledila aretacija petih jeseniških skojevcev in Cirila Štuklja iz Ljubljane pod obtožbo komunistične zarote. Aretaciji se je uspešno izognil Franjo Vulč z odhodom v Sovjetsko zvezo. Septembra so bili vsi oproščeni in izpuščeni.⁶⁸

Na zasedanju pokrajinskega sveta KPJ za Slovenijo 22. julija 1923 je poročilo o delovanju SKOJ-a navajalo, »da deluje v Sloveniji 7 krajevnih organizacij, da poteka legalno delovanje v Zagorju preko »Vesne« (360 članov), v Trbovljah v sindikatu rudarjev, v Mariboru, na Jesenicah, v Ljubljani in v Borovnici po »Svobodah«, za Kamnik pa navaja, da ustanavljajo posebno organizacijo. Podatki o razpečanih izvodih »Proletarske mladine« (v nakladi 1300 izvodov) so nakazovali začetek prodora SKOJ-a med mladinske množice. Poročilo namreč pripominja: »Okoli 'Proletarske mladine' se v pollegalni obliki zbira komunistična mladina v posameznih krajih in tako je 'Proletarska mladina' zveza med posameznimi kraji in pokrajinsko centralo.« Isto poročilo je poudarjalo, da se obenem z ustanavljanjem PAČ širi dejavnost SKOJ-a tudi na telo-

⁶¹ Klopčič str. 77, 78.

⁶² Proletarska mladina št. 9, 16. VI. 1923.

⁶³ Proletarska mladina št. 10, 4. VII. 1923.

⁶⁴ Glas svobode 21. VI. 1923.

⁶⁵ Prav tam.

⁶⁶ Naprej 5. VII. 1923.

⁶⁷ Proletarska mladina št. 11, 20. VII. 1923, str. 127.

⁶⁸ Filipič, str. 143.

vadnem polju, da ima zdaj »Vesna« približno 200 telovadcev in telovadk, od tega 20 v Ljubljani in da so ti telovadci že trikrat uspešno nastopili (v Zagorju, Kamniku in Mariboru), julija pa naj bi nastopili tudi na Bledu; v Zagorju, Trbovljah in Mariboru da so posebne otroške skupine skupno 200 članov in da je med rudarskim mezdnim gibanjem SKOJ organiziral v Zagorju mladinsko zborovanje z 800 udeleženci. Poročilo SKOJ je na koncu poudarjalo, da so zdaj odnosi med partijo in mladino v Sloveniji dobri.

V poročilu o delovanju stranke so bili pomembni podatki o delovanju partijskih političnih šol v Trbovljah in Zagorju, na Jesenicah in v Mariboru ter o tedenskih diskusijskih sestankih članov.⁶⁹

12. avgusta je Vesna nastopila še na veselici Zveze neodvisnih kovinarskih organizacij v ljubljanskem Tivoliju.⁷⁰

Prvo podružnico Vesne so ustanovili v Hrastniku. Pokrajinska uprava je 5 dni prej predložena pravila odobrila 23. avgusta 1923.⁷¹ To je bilo mesec dni po ustanovnem občnem zboru druge hrastniške podružnice socialistične Svobode, ki so ga skušali komunisti brezuspešno razbiti.⁷² Poleg rudarjev, ki so delovali v Svobodi I Hrastnik, so se v Svobodi II združili hrastniški steklarji in delavci kemične tovarne. Sicer je Svoboda kot zveza delavskih kulturnih društev takrat preživljala precejšnjo krizo. Na aprilskem rednem občnem zboru zaradi velike politične razcepljenosti niso mogli ugotoviti niti koliko jih je, padel pa je tudi predlog, da bi poiskali stike s prepovedano Iskro in se z njo mogoče združili.⁷³ Proletarska mladina je 16. junija objavila, da so bila pogajanja revolucionarne mladine s Svobodo uspešna. Na Svobodinem občnem zboru naj bi bilo sklenjeno, da ne sme biti privesek nobene politične stranke ali frakcije, kar je Svobodi dejansko omogočilo preživetje, saj bi naslonitev na eno izmed tolikih frakcij pomenila tako številčno kot lokalno drastično omejitev. Proletarska mladina je to razlagala tako, da so zdaj v Svobodi lahko včlanjeni tako pristaši SSJ kot NDSJ, bodisi organizirani pri Strokovni komisiji ali v Neodvisni strokovni organizaciji. Svoboda se redno ne udeležuje proslav niti ene niti druge stranke. »S tem je prekoračen most, ki nas je od prevrata sem držal narazen, ki je vzbujal nezaupanje napram Svobodi, zlasti v rudarskih revirjih.« Sledili so tudi že konkretni prelogi glede tematske razdelitve med glasilom Kres in Proletarsko mladino ter glede nove tričlanske mladinske sekcije pri centralnem odboru Svobode, ki bi pomagala ustanavljati in oživljati mladinske in telovadne sekcije po Sloveniji.⁷⁴

Tudi poročilo o dejavnosti SKOJ-a od ljubljanske konference (avgust 1922) do 24. junija 1923 II. kongresu SKOJ-a govori o tem, da so po treh neuspešnih poskusih da bi obnovili Zvezo delavske mladine Jugoslavije (SROJ), tudi v Sloveniji ostale še možnosti pollegalnega delovanja (zunaj formalnih organizacij) ali pa vključevanje v socialistično Svobodo, ki pa da nima nikakršne zveze več s SSJ, čeprav so njeni voditelji ne-

⁶⁹ Filipič, str. 131.

⁷⁰ Glas svobode, 16. VIII. 1923.

⁷¹ A SRS, Društvena pravila 4529.

⁷² Naprej 2. VIII. 1923.

⁷³ Kres II/1923, str. 94.

⁷⁴ Proletarska mladina št. 9, 16. VI. 1923.

kdanji »socialpatrioti«. Vendar bodo šli v Svobodo samo v najslabšem primeru, če organizacija SROJ-a v Sloveniji spet ne uspe, in to tam, kjer je Svoboda najmočnejša.⁷⁵

Drugi kongres SKOJ-a od 24. do 26. junija 1923 je med drugim sprejel tudi resolucijo o prosvetnem delu in statut SKOJ-a, ki v zvezi z legalno prosvetno dejavnostjo kar predpisuje izboraževalne odseke, ki naj jih imajo legalne organizacije: splošnoizobraževalni, zabavni, pevski, glasbeni, športni, umetniški, knjižnico in čitalnico. Prvi pa naj vodi tečaje, predavanja in diskusijo o:

- a) razvoju sveta in družbe s komunističnega stališča
- b) znanstvenem socializmu
- c) zgodovini delavskega in mladinskega gibanja
- d) socialni umetnosti in proletarski (delavski) kulturi
- e) eksperimentalnih (naravoslovnih) znanostih
- f) sindikalni in agitatorski šoli
- g) vodi statistiko in zbira argumentacijo.

Z resolucijo so hoteli osnovati Delavsko športno zvezo (Radniško sportski savez), ki bi onemogočala meščanske športne in telovadne organizacije, iz katerih je treba pridobiti delavsko mladino. Izvršni odbor naj zanjo pripravi pravila, ki bodo omogočala najstrožjo komunistično disciplino in organiziranje rdeče garde proti belgardistični Nacionalistični mladini (fašistom), kot ta v Sloveniji že deluje (PAČ).

Statut je določal, da v vsaki legalni organizaciji oz. društvu vsi, ki so tudi člani SKOJ-a osnujejo komunistično skupino, ki bo med člani društva širila komunistične ideje ter odločitve SKOJ-a, zaupnik, potrjen na odboru krajevne organizacije SKOJ-a pa bo med njima vzdrževal vezo.⁷⁶

Že naslednja številka Proletarske mladine je prinesla razočaranje z vestjo, da se zastopniki trboveljske Svobode trdno držijo okrilja Socialistične stranke Jugoslavije, češ da nekateri člani centralnega odbora Svobode mešetarijo na svojo roko in so proti temu protestirale že tri podružnice.⁷⁷ Tudi na konferenci Delavskih telovadnih enot (DTE) dan pred vsedelavskim zletom 30. junija v Mariboru, kljub dobri volji nekaterih na obeh straneh, med predstavniki DTE in Vesne ni prišlo do sestanka, kjer naj bi se pogovarjali o združitvi.⁷⁸ Očitno so na pritisk z leve 10. julija sklicali občni zbor ljubljanske podružnice Svobode, ki je bila takrat sicer neaktivna. Proletarska mladina je poročala, da »se je zbralo 26 socialpatriotov iz Šiške, Vodmata, Viča in Ljubljane ter 16 mladih proletarcev iz Ljubljane. Hoteli smo se prepričati o iskrenosti govorjenja Svetka in centralnega odbora o vstopu delavske mladine v Svobodo. In naša sumnja v iskrenost g. Svetka se je s tem občnim zborom popolnoma potrdila. Nam, ki smo imeli članske izkaznice ljubljanske Svobode niso dali pravice glasovanja.«... »Ali če vi hočete ali ne – do enotne fronte bo prišlo. Ona bo prišla z vami, če jo hočete in brez vas, če boste stali ob strani ali če boste delali proti njej.«⁷⁹

⁷⁵ Izvori 63, str. 203.

⁷⁶ Izvori 63, str. 214, 215; 68, str.231.

⁷⁷ Proletarska mladina št. 10, 4. VII. 1923.

⁷⁸ Naprej 8. VII. 1923.

⁷⁹ Proletarska mladina št. 11, 20. VII. 1923.

Poskus zavzetja Svobode komunistom torej ni uspel, kot ni uspela združitev socialistične Unije slovenskih rudarjev in komunistične Zveze rudarskih delavcev, za katero so si v tem času prizadevali. Socialisti so njeno strankarsko – frakcijsko nevtralnost razumeli po svoje, znotraj skupin, ki so nastale po prvem (komunističnem) razkolu. Komunistom je tako ostala Vesna in nadaljnje rovarjenje proti »socialpatriotom«.

Med veliko rudarsko stavko, ki je trajala od 20. julija do 17. septembra 1923 so po ustanovitvi hrastniške Vesne (18. avgusta) oblasti za nedoločen čas ustavile delovanje Vesne, ji zaplenile knjige, zastavo in ostali inventar ter zapečatile Delavski dom v Zagorju, kjer je imela društvene prostore. Pod to pretvezo pokrajinska uprava ni dovolila tudi nadaljnega ustanavljanja Vesninih podružnic v Trbovljah, Litiji in Zalogu.⁸⁰ Verjetno tudi v Devici Mariji v Polju.^{80a}

Prošnja za ustanovitev podružnic v Litiji, ki je bila Pokrajinski upravi vročena že po tragično zlomljeni stavki, 27. septembra, je bila 15. oktobra zavrnjena, ker je bilo »z odlokom okrajnega glavarstava v Litiji dne 10.9. 1923 ustavljeno vsako delovanje glavnega društva.«⁸¹

Sledila je prepoved Proletarske mladine, društvenega glasila Iskre, ki je bila zaradi komunistične propagande razpuščena že konec prejšnjega leta. Uradni lastnik, izdajatelj in odgovorni urednik Kosi, je namreč 24. oktobra dobil tako utemeljeno prepoved izhajanja od 17. oktobra naprej.⁸² Zadnja številka Proletarske mladine, ki je izhajala enkrat ali dvakrat mesečno je bila datirana s 15. oktobrom in zaporedno številko 15 drugega letnika.

Zapisnik seje Centralne uprave SKOJ-a 18. novembra 1923 o tem času govori kot o najtežjem, tako glede terorja s strani policije kot glede stanja v sami organizaciji. Klopčič je na seji poročal, da je bila zaprta celotna krajevna organizacija SKOJ-a na Jesenicah, v Zagorju, Hrastniku in Trbovljah. Mednarodni mladinski dan so praznovali le v Mariboru. V Ljubljani in Litiji je bil prepovedan, a vseeno obeležen. Po prepovedi Proletarske mladine jim je ostalo 400 dinarjev dolga. Edina legalna organizacija Vesna je bila pred zaprtjem, zaradi preganjanja je utihnila tudi otroška sekcija. Delovala je le šolska organizacija Preporod proti Orjuni.⁸³

Kljub prepovedi delovanja so imeli člani zagorske Vesne v začetku novembra umetniški večer v Hrastniku, kjer je bilo prepovedano recitiranje pesmi Toneta Seliškarka iz ciklusa »Trbovlje«. Večer je popestril pretep vračajočih se Zagorcev s člani hrastniške Svobode II. na železniški postaji.⁸⁴

Prav tako je še vedno delala trboveljska dramska sekcija Zveze rudarskih delavcev, ki je 9. decembra priredila dobro obiskano dramsko predstavo.⁸⁵ V Hrastniku so 13. decembra proslavili obletnico Cankarjeve smrti, ki naj bi bolje uspela kot socialistična

⁸⁰ Glas svobode 29. XI. 1923.

^{80a} A SRS PUS, Oddelek za notranje zadeve IV. indeks 1923/28037.

⁸¹ A SRS PUS, Oddelek za notranje zadeve IV, f. 16–2, 29064/1923.

⁸² Glas svobode 1. XI. 1923.

⁸³ Izvori 72, str. 241–243.

⁸⁴ Glas svobode 8. XI. 1923.

⁸⁵ Glas svobode 13. XII. 1923.

v konzumu.⁸⁶ Cankarjeve proslave je imel SKOJ sicer v štirih krajih po Sloveniji, v Trbovljah pa so protestno zborovali zaradi prepovedi delovanja Vesne.⁸⁷ Ob tej priliki je Glas svobode zapisal notico tudi o stanju v Zagorju: »V Zagorju se mladina pridno giblje. Deluje v stranki in strokovni organizaciji, se udeje v povsod in kljub ustavljenju delovanja Vesne, gre gibanje dalje.⁸⁸

V tem smislu so delovali tudi v Ljubljani. Brez okrilja formalne organizacije si je (skojevska) mladina zgradila oder v Delavskem domu, kjer so na silvestrovo priredili družaben večer z deklamacijami, skeči, petjem «Smolarja» in igrico ob polnoči.⁸⁹

Januarja 1924 je Glas svobode (glasilo NDSJ) objavil strogo načelen članek o komunističnih kulturno-prosvetnih organizacijah in njihovem delu, ki je v bistvu konkretiziral osnovne smernice programa SKOJ-a iz avgusta 1922 in šel še dlje od tistih iz junija 1923, posebej pa poudaril določene naloge, ki same take organizacije presega, ter jih hierarhiziral. »Sa«, kot se je podpisal (mogoče Sadar – France Klopčič), je kulturne organizacije razdelil na tri skupine, ki jih veže razredni boj. Prva in najpomembnejša skupina obsega:

1. »telovadne in športne organizacije«, in naprej
2. »samoizobraževalne organizacije (stenografska, esperantska društva, diskusijski klubi, delavske univerze ipd.)

3. zabavna društva (turistovska, pevska, plesna, kegljaška itd.). Naša glavna naloga je da organiziramo in vodimo razredni boj, ostale naloge so ji podrejene. Vsa stremjenja pri zavzemanju pozicije za pozicijo morajo biti, da se razredni bolj poostri.

Strokovne in telovadne organizacije služijo v razrednem bolju kot sredstva da široke delavske mase vzgojimo za neposreden razredni boj. Z njimi spravimo množice v akcijo.

Izobraževalna in zabavna društva pa igrajo v razrednem boju podrejeno vlogo, stransko vlogo. Izobraževalna društva dajejo delavstvu samo znanja. Znanje je potrebno. Ali danes (in to je tisto!) rabimo več zavesti nego pa znanja. Mi želimo več razredno zavednih proletarcev, ki delajo v stranki, strokovni organizaciji idr., kakor pa proletarcev, ki jim je knjižnica ideal, a pozabljajo na stanko, na shode, štrajke itd.

Nasproti tem »kulturnim organizacijam«, ki seznanjajo delavce z buržoazno kulturo (!) moramo postaviti bojovno mladinsko organizacijo, ki hoče s svojim izobraževalnim delom dati svojim članom splošen vpogled v svet in družbo in jih usposobiti za konkretno dnevno delo v obratu, ter dati podlago, da zmore član samostojno prodirati v stvari, ki ga zanimajo. Temelj tega izobraževalnega dela pa mora biti političen pouk, politična delavnost. Taka mladinska organizacija ima poleg svojih nalog na antimilitarističnem, antifasističnem, ekonomskem polju tudi nalogo, da prireja predavanja in diskusije, šahovske večere in dramske predstave in podobno v svojem okrilju ... Posebnih »kulturnih društev« pa ni treba. Vloga takih kulturnih društev v razrednem boju sploh ne more biti velika.

⁸⁶ Glas svobode 20. XII. 1923

⁸⁷ Izvori 75, str. 254.

⁸⁸ Glas svobode 20. XII. 1923.

⁸⁹ Glas svobode 3. I. 1924.

Take mladinske organizacije pa nam buržoazija ravno ne dovoljuje. Zato si iščemo drugih izhodov. Ustanovljamo tudi izobraževalne organizacije, katerih vloga pa ne more biti taka, kakor pa bi jo igrala bojvena mladinska organizacija kakršna je bila na primer pred Obznanjo Savez komunistične Mladine.«⁹⁰

Tako jasno formulirane opredelitve o primatu telovadnih organizacij, ki naj bi služile vzgoji »za neposreden razredni boj«, pač ne potrebujejo posebnih razlag. Potrebno pa je opozoriti na povsem drugačne cilje in namene, s katerimi naj bi delovale komunistične kulturno-prosvetne organizacije leta 1924, po več usodnih udarcih in šikanah oblasti, od tistih, ki so bili programirani na prvem kongresu SKOJ-a leta 1920, ko je bil ta še legalen (glej str. 325).

Kljub visokim in trdnim besedam se je realnost takrat kazala nekoliko drugače. Delovanje Vesne je bilo še vedno ustavljeno, neformalne skupine so lahko delovale samo na tistem kulturnem področju, ki ga je »Sa« označil, da igra podrejeno, stransko vlogo, področju, ki ni zahtevalo toliko prostora in javnosti kot telovadba. Organizirane in pripravljene so bile še vedno Proletarske akcijske čete, ker so bile v ilegali, a z odrezano glavo. Franjo Vulč je namreč že septembra 1923 emigriral v Sovjetsko zvezo.⁹¹ Na seji Centralne uprave SKOJ-a, tik pred II. kongresom SROJ-a, od 6. do 9. februarja 1924, je Klopčič poročal, da so se v Sloveniji odločili delati v nasprotnih organizacijah, posebej v Svobodi, delajo pa že v Savi.⁹²

Mišljeno je bilo verjetno pevsko društvo Sava na Jesenicah, kjer je prišlo v prvi polovici leta 1924 do notranjega razkola. Komunisti so iz Save izstopili in hoteli na Jesenicah ustanoviti »Delavsko izobraževalno in pevsko društvo Marks«, ki bi delovalo na območju radovljiškega okraja. Ukvarjalo bi se tako s splošnoizobraževalno kot z zabavno dejavnostjo. Predvidevali so redne pevske, godbene, telovadne in dramske vaje, zbiranje knjig in časopisov ter njihovo distribucijo. Zbor, v katerem bi peli delavci z Jesenic, Dobrave in Javornika, je menda že ob ustanavljanju štel 50 pevcev, vendar ga je sresko načelstvo v Radovljici prepovedalo, češ da je med njimi preveč komunistov. Na prepoved iz 26. julija 1924 so se delavci pritožili, a so jo septembra in oktobra potrdili pristojni organi v Ljubljani in Beogradu.⁹³ To je bil v dvajsetih letih na Jesenicah edini poizkus ločitve v delavskem gibanju na kulturno-prosvetnem področju. Krajevni odbor Komunistične partije se je po ločitvi sindikalnih organizacij maja 1923 tu odločil, da z izobraževalnimi organizacijami ne gredo v ločevanje in konkurenco, ampak njeni člani ostanejo v Svobodi.⁹⁴

Po II. kongresu Zveze delavske mladine Jugoslavije (SROJ) 10. februarja 1924 v Beogradu so bili izpolnjeni pogoji za ustanovitev SROJ-a tudi v Sloveniji. Na razširjeni seji izvršnega odbora SROJ-a naslednji dan je France Klopčič predlagal, da začne ta Gorenc in Vergl delati na obnovi mladinskega gibanja v Sloveniji.⁹⁵ Sledila je I.

⁹⁰ Glas svobode 24. I. 1924.

⁹¹ Klopčič, str. 171.

⁹² Izvori 76, str. 258.

⁹³ A SRS, PUS, Oddelek za notranje zadeve IV, f. 16-2, 26542/1924.

⁹⁴ France Škrlič, Zgodovinski razvoj delavskih kulturnih organizacij na Jesenicah in Javorniku, Jeklo in ljudje I., Jesenice 1964, str. 146, 149, 150.

⁹⁵ Izvori, opomba 237, str. 353.

konferenca proletarske mladine Slovenije 16. marca v Ljubljani. Okrog 30 delegatov iz desetih slovenskih krajev je tu tudi uradno odločilo, da se SROJ razširi na Slovenijo. S parolami za šesturni delavnik, za odpravo kapitalističnega izkoriščanja, za socialistično reorganizacijo mladinskega dela ipd. so se predvsem opredelili za razredni boj, in to za najostrejši boj proti fašizmu, neizprosni boj pa so namenili tudi »reformističnim cepiteljem delavskega gibanja, izdajalskim socialpatriotom«,⁹⁶ kar je bilo glede na februarско odločitev o vključevanju v Svobodo nekoliko presenetljivo. Mogoče je bil glavni vzrok ukinitve več kot petmesečne prepovedi Vesne in s tem tudi ponovno odprtje Delavskega doma v Zagorju, o katerem je poročal Glas svobode že 6. marca. Februarja je bila uradniška represija še občutna. Izšel je namreč II. zvezek »Proletarske knjižnice«, odkrito uporniška pesniška zbirka Mileta Klopčiča Plamteči okovi, ki jo je okrajno glavarstvo v Litiji začasno zaplenilo in predalo cenzuri.⁹⁷ S takorekoč ponovno dovolitvijo Vesne so verjetno oživelili že pokopani upi in temu je ustrezal tudi poskus ustanovitve podružnice Vesne v Ljubljani.

Ljubljansko policijsko ravnanje je predlagana pravila prejelo 7. aprila, a jih je moral vladni svetnik dr. Andrejka zaradi pravne nezadostnosti nekaterih členov 19. aprila zavrniti. Tako je pač še na podlagi društvenega zakona iz leta 1867 zavrnitev utemeljil in ji dopustil »priziv na ministrstvo notranjih del, ki bi se moral vložiti tekom 60 dni«, kar pa je bilo po poteku dogodkov očitno še preveč.⁹⁸

Telovadci Vesne so najverjetneje zadnjič nastopili ob koncu predvolilnega shoda NDSJ 18. maja 1924 v Trbovljah.⁹⁹ Zares zadnji, odločilni nastop, brez običajnega programa, pa so imeli v znanem trboveljskem spopadu PAČ z Orjuno 1. junija 1924. Temu je čez dober mesec sledila pričakovana odredba notranjega ministra Srškića o razpustitvi organizacij, za katere so vedeli ali domnevali, da so pod komunističnim vplivom. Tako imenovana »mala Obznana« je 12. julija prepovedala delovanje Neodvisni delavski stranki Jugoslavije, Zvezi delavske mladine Jugoslavije, Neodvisnim sindikatom, Proletarskemu izobraževalnemu društvu Vesni, čez mesec, 12. avgusta 1924, pa še akademskemu društvu »Vstajenje«.¹⁰⁰

Najtrajnejša povsem komunistična kulturno-prosvetna organizacija ni torej živela niti tri leta, pa še to s presledki in lokalno omejena. Po drugi strani nam ta pozitivna dejstva nekoliko zamegljujejo pogled na tovrstno komunistično dejavnost, saj se je ta razvijala tudi zunaj formalnih društev, v kar je bila največkrat primorana, če pomislimo na obvezne težave, ki so jih imeli ob njihovem ustanavljanju. Zelo pomembno je vprašanje vsebine in namenov teh dejavnosti, ki so seveda največkrat narekovali tudi njihovo obliko. Po Obzani in Zakonu o zaščiti države se je postopoma oblikoval koncept, da so kulturno-prosvetna društva pravzaprav samo sredstva za pridobivanje širših množic in njihovo ideološko usmerjanje. In še radikalneje, pa zato kratkovidnejše in siromašnejše, da so najbolj potrebna in prikladna celo samo telovadna in športna

⁹⁶ Glas svobode 20. III., 3. IV. 1924.

⁹⁷ Glas svobode 14. II. 1924.

⁹⁸ A SRS, PUS, Oddelek za notranje zadeve IV. f. 16-2, 7670/1924.

⁹⁹ Filipič, str. 171.

¹⁰⁰ Filipič, str. 179.

društva, ker ustvarjajo tudi konkretno materialno silo, »vojsko«, ki je potrebna za dosego končnih ciljev. Sama ideološka izobrazba, na katero se je celoten izobraževalni program ščasoma skrčil, se je dala izvajati tudi neformalno oziroma po ilegalnih partijskih in zlasti skojevskih celicah. Kolikor pa je bilo prave kulturne dejavnosti in ta za nekatere tudi s »partijskega« vidika ni bila nepomembna (»S prireditvijo dobre proletarske igre dosežemo več nego z deset predavanji in shodi.«)¹⁰¹ jo verjetno najdemo še največ prav v Vesni.

V Zagorju je Vesna imela poleg vzornega telovadnega odseka še najbolj razvito dramsko dejavnost. Ne moremo seveda mimo godbenega tria, pozneje orkestra, pevskega zbora, ki naj bi se naučil vseh starih delavskih pesmi, kot tudi novih ruskih, nemških in italijanskih. Otroška skupina je menda znala pripraviti celovečeren nastop z igrico, petjem, deklamacijami ... Izbor programa je bil, kolikor se je dalo, izrazito socialno tendenčen; prve pesmi Toneta Sliškarja, Mileta Klopčiča in prevode zlasti nemške ekspresionistične in socialne poezije. Dramska dejavnost je slonela na amaterskem, prostovoljnem delu. Najprej v »salonu« trgovca Mihelčiča, kasneje v novozgrajenem Delavskem domu (gradbena zadruga Delavski dom v Zagorju je bila ustanovljena 28. januarja 1923), so režirali France Farčnik, dokler ga ni žandarmerija izgnala iz Zagorja, France Šobar, ključavničar in strojevodja, ki je prišel s Ptuja, ter Mile Klopčič. Šobar, kot zatrjuje France Klopčič, je znal dramski odsek spraviti na visoko raven, tako po igralski plati kot po požrtvovalnosti. Kulise je slikal Ludvik Fajn, Ciril Groznik je bil spreten vodja tehnične ekipe.

»Prvi javni nastop leta 1921, ko so bila potrjena pravila, je potekel v znamenju dveh enodejank: Če študent na rajžo gre in Dolina solz, ki ju je pripravil za oder France Farčnik, razume se, na docela amaterski podlagi. Amatersko je potekala tudi uprizoritev naslednjih del: Finžagarjev Divji lovec, igre Stari in mladi, Zloba in zvestoba, Krivoprisežnik ter Za pravdo in srce, Jurčičev Domen, Meškova Mati, Cankarjeva dela Pohujšanje v dolini šentflorjanski, Za narodov blagor in Hlapci, Nušičeva Gospa ministrica, Čapkovi R. U. R. (Rosumovi univerzalni roboti); večino teh del je režiral France Šobar, ki je tudi sam igral, kakor je v igrah nastopal Farčnik.«¹⁰²

Mile Klopčič je v Vesni predaval, igral, pomagal režirati, bil dramaturg. Za Vesnin oder je prevedel dramo Srdjana Tucića Golgota, pri Otonu Župančiču pa je dobil njegov prevod Galsworthyjeve Borbe.¹⁰³

»Vsega je Vesna v treh letih prikazala sedemnajst dramskih del.«¹⁰⁴

Kljub »mali Obznani« je 14. novembra 1924 na ljubljansko policijsko ravnateljstvo prispela prošnja za ustanovitev »Delavskega pevskega in glasbenega društva DANICA«, katerega ustanovni občni zbor je bil, nekoliko naivno, že sklican za 21. decembra v gostilni Novi svet. Podpisali so ga Jakob Mesojednik, preglednik mestnega dohodkovnega urada, železniški kontrolor Jakob Repanšek in prodajalka Mici Fain. Že na-

¹⁰¹ Proletarska mladina št. 3, 8. III. 1923.

¹⁰² Klopčič, str. 115, 116.

¹⁰³ Franc Zadavec, uvodna beseda k faksimile Klopčičevih Plamtečih okov (1924), Ljubljana 1984, str. 6.

¹⁰⁴ Klopčič, prav tam.

slednji dan je 5 obveznih izvodov društvenih pravil potovalo naprej, proti Velikemu županu ljubljanske oblasti oz. njegovemu Oddelku za notranje zadeve, obogateno s poročilom, da so vsi trije predlagatelji komunisti. Vsi so se udeležili proslave ob smrti Liebknechta in Luxemburgove 19. januarja 1924 v ljubljanskem Delavskem domu, Repanšek je bil član razpuščene »Splošne železničarske organizacije«, Fainova pa članica NDSJ. Tako je torej dr. Andrejka ustanovitev društva prepovedal, ker predlagatelji niso dajali jamstva, da to ne bo delovalo v protidržavnem smislu.¹⁰⁵

Konec decembra 1925 je stekla samostojna akcija Ivana Kocmurja mlajšega in njegovih somišljenikov za ustanovitev Zveze socialistične mladine Jugoslavije v Ljubljani. Predlagatelj je bil po informacijah ljubljanske policijske direkcije nezanesljiv in naj bi se nagibal h komunističnim mladinom. Namen ustanovitve pa je bil že maja 1926 puščen, ker za tako zvezo baje ni bilo dovolj interesentov.^{105a}

Februarja 1925 je France Klopčič poročal I. seji Centralne uprave (komiteja) SKOJ-a o razmerah v Sloveniji in glede kulturno-prosvetnih organizacij omenil samo, da so ustanovili v Ljubljani »Novi oder«, ki ima več sekcij, med drugim dramsko.¹⁰⁶ Dramski krožek Novi oder, ki ga je v »ožjem prijateljskem krogu« avgusta 1924 ustanovil Ivan Mrak, z namenom ukvarjanja z novo dramsko umetnostjo, verjetno ni bil niti pod neposrednim vplivom SKOJ-a niti ni bil ustanovljen na njegovo iniciativo. Klopčič je skušal z njegovo omembo le nekoliko zapolniti praznino, ki je takrat vladala v Sloveniji. Nekateri člani Novega odra so bili namreč izrazito levičarsko usmerjeni, Avgust Černigoj in Ferdo Delak, zlasti pod močnim vplivom aktualnih umetniških avantgard, predvsem ruske. Društvo je imelo namen ustanoviti podružnico tudi v Trbovljah, vendar se je centralni odbor novembra 1924 zaradi pomanjkanja sredstev in neustaljenosti ljubljanskega krožka temu odpovedal.¹⁰⁷ Ambiciozni zastavitvi je zgodaj spomladi 1925 ustrežal izid prve in žal tudi zadje številke istoimenske revije. Osnovali so jezikovne tečaje nemščine, ruščine in italijanščine ter gojili ritmično telovadbo in dramatiko. Poleg izida revije pa sta bila pomembnejša projekta Novega odra le še Černigojeva konstruktivistična razstava v času jesenskega velesejma 1924 in Delakov literarno-umetniški večer 3. marca 1925 v ljubljanskem dramskem gledališču.¹⁰⁸

Černigoj je poleg edine številke Novega odra grafično opremil tudi platnice komunistične teoretske revije Zapiski delavske kmetijske matice, katere 4 številke so izšle v prvi polovici leta 1925, grafični koncept pa besedno utemelji v njeni februarški številki. 26. junija 1925 je dal Černigoj ljubljanski policijski direkciji izjavo, da društvo že več mesecev ne deluje in ne bo več delovalo, ker so vsi člani brez formalnosti izstopili. Zato je predlagal, da ga oblast razpusti.¹⁰⁹

¹⁰⁵ A SRS, PUS, Oddelek za notranje zadeve IV., f. 16-2, 28714/1924.

^{105a} A SRS, PUS, Oddelek za notranje zadeve IV., f. 16-2, 6646/1926.

¹⁰⁶ Izvori za Istoriju SKJ, Kongresi, konferencije i sednice centralnih organa SKOJ-a 1925-1941, Beograd 1983, (Izvori II.), 16, str.60.

¹⁰⁷ A SRS, PUS, Oddelek za notranje zadeve IV., f. 16-2, 7940/1925.

¹⁰⁸ Zapiski delavske kmetijske matice št. 1, št. 2, št. 3, str. 48, 92, 138, 139, Dušan Moravec, Iskanje in delo Ferda Delaka, Knjižnica Mestnega gledališča ljubljanskega 53, Ljubljana 1971, str. 20-30.

¹⁰⁹ Glej opombo 107.

O krizi organizacij v Sloveniji v letih 1925 in 1926 s stališča organiziranih komunistov govori Resolucija Centralnega komiteja SKOJ-a sprejeta na III. kongresu SKOJ-a junija 1926. Mladinsko gibanje v Sloveniji naj bi bilo razbito na mnogo malih društev in njihovih zvez, ki pa so nedvomno malomeščanska in reformistična (social-demokratska, op. E.D.). Tako razvitega mladinskega gibanja v ostalih jugoslovanskih pokrajinah sicer ni, vendar imajo skoraj vse te organizacije reformističnega ali klerikalnega izvora večinoma zabavno–izobraževalen, ne pa razreno–borben značaj. Zaradi zelo težkega gospodarskega položaja v celi Jugoslaviji, posebej pa v Sloveniji, je bila težnja delavske mladine k razrednemu boju »instinktivna«. Zato bi lahko s pomočjo politiziranja vse te organizacije delavske mladine spremenili v osnovne razredno–borbene organizacije. Za nalogo so si postavili, da njihov športni, kulturno–prosvetni značaj postavijo na razredno podlago.¹¹⁰

Najbližje konkretne naloge SKOJ-a so se tako na izobraževalnem področju skrčile na organiziranje specialnih »leninističnih« tečajev za funkcionarje ter povečanje vpliva na športno–delavske gibanje s snovanjem frakcij v športnih klubih in pripravami na formiranje Delavske športne zveze (Radnički sportski savez).¹¹¹

Da v Sloveniji po letu 1924 ni bilo več legalnih partijskih kulturno–prosvetnih organizacij, temveč se je večina zainteresiranih vključevala v Svobodo, priča tudi poročilo biroja centralnega komiteja plenumu centralnega komiteja SKOJ-a konec januarja 1927.¹¹²

Snovanje Delavske športne zveze je do julija 1928 obrodilo nekaj sadov samo v Dalmaciji in na Hrvaškem, kjer se je nekaj športnih klubov povezalo v Delavski športni blok (Radnički sportski blok), drugače pa je IV. plenum CK SKOJ nezadostno delo na tem področju ostro kritiziral.¹¹³ Organiziranje Delavskega športnega bloka kot prve etape k ustanovitvi Delavske športne zveze si je zastavila že prva delavska športna konferenca leta 1925. Druga konferenca leta 1926 v Sloveniji naj bi sprožila parolo za ustanovitev samostojne športne zveze, zagrebška konferenca v začetku leta 1927 pa je ustvarila podlago za združenje v Delavski športni blok.^{113a} Prva skupščina Delavske športne skupnosti (Radničke sportske zajednice – RSZ) je bila menda ob redni letni skupščini Nogometne zveze Jugoslavije leta 1928.¹¹⁴ Radnički sportski list, ki ga je RSZ začela izdajati oktobra 1933, pa je decembra istega leta poročal o njeni IV. redni letni skupščini.¹¹⁵

Med močno kumunistično obarvane kulturno–prosvetne organizacije v dvajsetih letih nekateri prištevajo tudi delavska društva v Kamniku in Domžalah.

V industrijsko razvitem Kamniku so že novembra 1919 ustanovili društvo »Delavska knjižnica«, njegova pravila pa je deželna vlada potrdila naslednje leto. Društvo je imelo ob knjižnici z okrog 1300 knjigami tudi čitalnico, pevski, glasbeni in dramski odsek, razvijalo je torej dokaj popolno kulturno dejavnost. V okviru Delavske knjižni-

¹¹⁰ Izvori II., 24, str. 94.

¹¹¹ Izvori II., 26, str. 110, 113.

¹¹² Izvori II., 35, str. 188.

¹¹³ Izvori II., 63, str. 295.

¹¹⁴ Sportaši na putevima revolucije, Zagreb 1966, str. 20.

¹¹⁵ Radnički sportski list 16. XII. 1933.

ce je bil eden močnejših dejavnikov delavsko pevsko društvo Solidarnost, ki se je ob desetletnici delovanja leta 1928 osamosvojilo.¹¹⁶ Od leta 1920 so bili v društvu aktivni tudi komunisti, tako usmeritev pa nakazujejo tudi stiki z organizacijami oziroma t.i. »proletarsko mladino« iz revirjev in Ljubljane.¹¹⁷

Šele februarja 1927 je bilo ustanovljeno Prosvetno društvo »Probuda« na Viru – Dobu pri Domžalah. Pospeševalo naj bi socialni in kulturni napredek delavstva in vzgajalo svoje člane v znanosti in leposlovju. V ta namen so si ob ustanovitvi zadali nalogo ustanoviti lastno knjižnico, pevski zbor, dramsko sekcijo, izobraževalni, književni, prireditveni in nogometni odsek.¹¹⁸ »Društvo se je vključilo v volilno agitacijo za delavsko-kmetški republikanski blok« na parlamentarnih volitvah septembra 1927 »in skupaj z ljubljanskimi komunisti priredilo izlet na Zlato polje pri Domžalah.«¹¹⁹ Iz društvenega katastra je bilo črtano maja 1931.¹²⁰

LES ORGANISATIONS DE CULTURE ET D'EDUCATION DES COMMUNISTES

DANS LES ANNÉES VINGT

R é s u m é

Après la séparation du parti de l'extrême gauche de celui de la démocratie sociale, en printemps 1920, les communistes actifs dans la culture restèrent dans Svoboda socialdémocrate car, malgré sa direction modérée ils la considéraient comme leur association. Ce ne fut qu'Obznana et la loi sur la protection de l'état d'après laquelle le parti révolutionnaire se trouva sur un territoire séparé et hors de la loi qui remirent les communistes sur le sol dur. Dans cette situation, les associations de culture et d'éducation se manifestèrent comme une forme très adéquate pour les activités légales, car l'organisation clandestine ne pouvait pas engager des masses plus larges qui, d'après les critères de l'époque étaient nécessaires pour la révolution cacher très bien la propagande idéologique et tactique.

Le premier »groupe dramatique« apparut dans les régions minières déjà en février 1921 tandis qu'en mars on fonda la première association d'éducation Ledina qui ne put fonctionner que pendant un peu plus de deux mois à cause de son caractère politique mal caché. Son travail fut continué ce même été dans la ville voisine de Zagorje par l'Association d'éducation prolétarienne Vesna qui avec son activité destinée aux communistes dura presque trois ans et obtint les meilleurs résultats surtout dans son activité de gymnastique.

Après l'interdiction du parti, à part les régions minières, les communistes n'étaient assez forts pour organiser leurs associations qu'à Ljubljana où, en 1922, l'association d'éducateur des jeunes Iskra se joignit à Vesna. Dans les autres centres de l'industrie, les communistes prenaient part aux associations socialistes-démocratiques.

L'activité clandestine dictait aux communistes un concept de la culture et de l'enseignement tout à fait différent du concept qu'en avaient les associations des ouvriers des autres orientations politiques. Au temps

¹¹⁶ A SRS Društvena pravila 1740.

¹¹⁷ Glas svobode 21. VI. 1923, Delavska kulturna društva na Gorenjskem do leta 1941, Razstava Gorenjskega muzeja, Kranj 1983 (katalog), str. 29–35, Drago Mehora, Delavsko prosvetno društvo »Solidarnost« v Kamniku, Kamniški zbornik 1955, str. 186.

¹¹⁸ A SRS Društvena pravila 5522.

¹¹⁹ Delavska kulturna društva na Gorenjskem do leta 1941, Razstava Gorenjskega muzeja, Kranj 1983 (katalog) Majda Žontar Razvoj delavskih kulturnih društev v obdobju med obema vojnama str. 14.

¹²⁰ Glej opombo 118.

de leur activité légale, les tendances des communistes dans ce domaine s'intégraient plus ou moins dans la manière générale de penser des ouvriers et de leurs visions de l'avenir. Il serait peut-être accentuée leur conviction que le capitalisme devait disparaître et que le prolétariat devrait se préparer et se former pour de grands devoirs dans la culture qui l'attendaient après la ruine du capitalisme. Le prolétariat devrait étudier et dévoiler en même temps l'esclavage culturel auquel il est condamné par le capitalisme et il devrait jouir au moins en petite mesure ce qui n'était accessible qu'à la classe riche. En passant dans la clandestinité, leurs associations culturelles et d'éducation eurent pour devoir de réunir les gens qu'ils n'étaient pas en état de faire clandestinement tandis que l'éducation fut réduite en grande mesure à une propagande idéologique. Les activités culturelles étaient abandonnées aux enfants. Toutes les activités étaient conditionnées par la lutte des classes qui à son tour était souvent comprise d'une façon simplifiée et vulgaire de manière que les associations de gymnastique correspondaient le mieux à leurs objectifs.

Après la petite Obznana de 12 juillet 1924, lorsque toutes les organisations qui étaient orientées vers le communisme furent suspendues, les communistes se mirent à prendre de plus en plus part au travail d'éducation de Svoboda socialiste laquelle, après l'instauration de la dictature du roi, commença sous plusieurs aspects un caractère plus radical.

Žarko Lazarević

Analiza kmečkih dolgov v Sloveniji 1918 – 1941

I. O ZEMLJIŠKI KNJIGI

Zadolževanju slovenskih kmetov v obdobju 1918 – 1941 je bilo v zgodovinopisju posvečeno malo pozornosti. Zato smo se po nekaterih sugestijah odločili za spremljanje tega procesa po intabulacijah dolgov, to je knjiženju zastavnih pravic v zemljiški knjigi, česar ni do sedaj še nihče opravil.

Zemljiška knjiga je register, ki so ga vodila okrajna oziroma sreska sodišča, danes temeljna sodišča, iz katerega so razvidne stvarne pravice na zemljiščih, se pravi vse nepremičnine in tiste pravice, ki so enake le-tem. Tako se v zemljiško knjigo vpisujejo stavbne in zemljiške parcele, lastniki, upniki ter pravice in omejitve lastnikov in upnikov.¹ Bistvena značilnost zemljiške knjige je javnost oziroma splošna dostopnost, saj jo lahko vsakdo, ob prisotnosti določenega uslužbenca, pregleduje in si iz nje izpisuje podatke.

Področje vsakega okrajnega sodišča je bilo razdeljeno na katastrske oziroma davčne občine. Za vsako tako občino je obstajala v zemljiškooknjižnem oddelku sodišč posebna zemljiška knjiga, ki se je delila na glavno knjigo in zbirko listin. Glavna knjiga je vezana in ponavadi šteje več zvezkov, odvisno od velikosti katastrske občine in števila lastnikov v njej. V zbirkah listin pa najdemo dokumente, na osnovi katerih so bile knjižene določene pravice.

Iz glavne knjige so razvidni vsi podatki, ki so potrebni za ugotovitev zemljiškega stanja. Samo vpisi v zemljiško knjigo so merodajni in tudi odločilni za posameznike, tako za lastnika, kupca ali upnika. Glavna knjiga je sestavljena iz zemljiškooknjižnih vložkov (zkv). Za vsako katastrsko občino tečejo številke zemljiškooknjižnih vložkov od 1 dalje. Glavna knjiga ima toliko zemljiškooknjižnih vložkov, kolikor je samostojnih zemljišč, ki se imenujejo zemljiškooknjižna telesa. Številke zemljiškooknjižnih vložkov niso v nikakršni zvezi s hišnimi številkami. Posameznik je lahko vpisan kot lastnik pri več vložkih ene občine ali v več vložkih različnih katastrskih občin, čeprav vsi ti vložki ne tvorijo celotnega posestva. To je bilo značilno zlasti za mejne lastnike. Iz-

¹ Dr. Nemo: Trgovsko gospodarski leksikon, Ljubljana 1935, geslo »Zemljiška knjiga«, str. 646; Anton Spende: Zemljiška knjiga, Ljubljana 1937, str 9.

recno je bilo določeno, da sme en zemljiškknjižni vložek obsegati samo tista zemljišča, ki ležijo v isti katastrski občini. Iz tega sledi, da ima lahko posameznik več vložkov v eni katastrski občini ali v različnih in tudi na področju drugega sodišča.

V zemljiškknjižne vložke so vpisovali zemljiškknjižna telesa in spremembe na njih ter stvarne pravice, ki so se nanašale na te in spremembe teh pravic. Vsak zemljiškknjižni vložek je bil sestavljen iz treh delov, in sicer iz popisnega oziroma posestnega lista (A), lastninskega lista (B) in bremenskega lista (C).

Popisni list se deli na dva dela. V prvem so vpisane parcele po številkah z označbo obdelovalne vrste oziroma kulture in površine po katastru. Vsaka katastrska občina je razdeljena na parcele, ki so zaokrožen del zemljišča enega lastnika ali več solastnikov, ležeča v isti katastrski občini, iste kulture. Parcele so oštevilčene od 1 naprej. Ločimo pa stavbne in zemljiške parcele. Drugi del popisnega lista služi za razvidnost pripisov in odpisov posameznih parcel, njihovo delitev in podobno.

V lastninskem listu je naveden lastnik in omejitve, katerim je bil potrjen glede svobodnega upravljanja imovine ali razpolaganja z zemljiškknjižnim telesom ali njegovim delom. Iz bremenskega lista pa so bile razvidne vse stvarne pravice, s katerimi je zemljišče obremenjeno.²

Zakon o zemljiški knjigi³ je ločil tri vrste vpisov v zemljiško knjigo. Vknjižbe so bile brezpogojne pridobitve (intabulacije) ali izbrisi (ekstabilacije). Z njimi so dosegli pridobitev, prenos, omejitev ali prenehanje knjiženih pravic brez posebne utemeljitve, na podlagi predloženih dokumentov.

S predznambo so označevali pogojne pridobitve pravic ali izbrisov, kar so imenovali prenotacija. S tem vpisom so dosegli pridobitev, prenos, omejitev ali prenehanje vknjiženih pravic le z naknadno utemeljitvijo, to je predložitvijo ustreznih listin.

Nadalje je zakon določil tudi predmete vknjižbe in predznambe. Tu si bomo ogledali le določbe o knjiženju zastavnih pravic, ki so nam služile kot vir za proučevanje zadolževanja kmetov. Zastavno pravico so vpisovali v skladu z določili zakona na celo zemljiškknjižno telo ali na delež solastnika istega zemljiškknjižnega telesa. Zastavne pravice so se smele vpisovati samo v denarnih zneskih z višino obresti, če so bile s pogodbo določene.⁴ Zastavno pravico na nepremičnini, ki je dobila veljavnost šele z vpisom v zemljiško knjigo, so imenovali hipoteka. Ločili so dve vrsti hipotek. Edninska ali singularna je bila vknjižena samo pri enem zemljiškknjižnem vložku ali zemljiškknjižnem telesu dolžnika ali poroka. Če pa je bilo za eno terjatev zastavljenih več zemljiškknjižnih teles enega dolžnika ali več porokov, so jo imenovali skupna ali simultana hipoteka.⁵

Tretja vrsta vpisa v zemljiško knjigo so bile zaznambe ali adnotacije. Z njimi so zaznamovali osebne razmere, zlasti omejitve pri razpolaganju z imovino. Pravna posledica tega vpisa je bila, da se nihče, ki je predlagal vpis v določen zemljiškknjižni

² Spende, nav. delo, str. 9–11.

³ Zakon o zemljiških knjigah, Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 1/1931, str. 1–15 (odslej SLKBUDB, št. ..., str. ...).

⁴ SLKBUDB, št. 1/1931, str. 2.

⁵ Dr. Nemo, nav. delo, geslo »Hipoteka«, str. 449; Spende, nav. delo, str. 13.

vložek, ni mogel opravičevati, da mu razmere njegovega dolžnika niso bile znane. Zakon o zemljiški knjigi je razlikoval zaznambe mladoletnosti, skrbstva oziroma varuštva, nastopa polnoletnosti, uvedbo stečajja, vrstnega reda terjatev, odpisa zemljišč, skupne hipoteke, prenehanje hipotekarnih terjatev, tekoče sodne postopke, prisilne uprave in prisilne dražbe.⁶

Pri izpisovanju podatkov iz zemljiške knjige smo se srečali z vsemi vrstami zaznamb. Podrobnejšo pojasnitev si zaslužita pojma prisilna uprava in dražba. Dr. Nemo v Trgovsko-gospodarskem leksikonu podaja naslednjo definicijo prisilne uprave.⁷ Prisilna uprava je bila vrsta eksekucije oziroma izterjave zapadlih terjatev. Obsegala je le dohodek od dolžnikovega premoženja. Z njo niso želeli odvzeti dolžniku premoženja z vnovčenjem, temveč le zadovoljiti upnika z dohodkom od premoženja. Taka izterjava je bila za dolžnika seveda velika ugodnost. Največkrat so jo sodišča odrejala za zadolžene kmetije. Tovrstno izterjavo je sodišče določilo na predlog dolžnika, kadar je povprečni letni dohodek nepremičnine zadostoval za odplačilo terjatve. V primeru obročnega odplačevanja pa le, če je letni dohodek zadostoval za poravnavo dospеле anuitete z obrestmi vred. Z odločbo o uvedbi prisilne uprave je sodišče imenovalo tudi prisilnega upravitelja. Od tega trenutka dalje je bil dolžnik izključen od gospodarjenja s premoženjem, razen če mu ni tega dovolil upravnik. Zadolženi kmet je smel v času trajanja prisilne uprave ostati na kmetiji, če se ni vmešaval v delo uprave. Ravno tako se v delo uprave niso smeli vmešavati upniki. Upravnik je bil vezan na dolžnikove pogodbe, ki so bile sklenjene pred nastopom prisilne uprave in so se nanašale na dolžnikovo premoženje. Obenem pa je lahko sklepal tudi nove. Delo prisilne uprave je kontroliralo sodišče. Prisilna uprava je prenehala takrat, ko je bil dosežen namen uvedbe ali če se je izkazalo, da dohodki ne zadoščajo za poravnavo terjatve. V tem primeru so dolžnikovo premoženje prodali na prisilni dražbi. Namen prisilne uprave pa je bil omejiti nepotrebno prodajanje na prisilni dražbi.

Isti avtor⁸ piše tudi o prisilni dražbi in pravi, da je le ta služila za zadovoljitev upnika oziroma poravnavo zapadle terjatve z izkupičkom prodanega dolžnikovega premoženja. Dražba je bila javna, vodil pa jo je izvršilni komisar. Vsak interesent (dražitelj) je moral pred dražbo vplačati vadij oziroma jamstvo. Dolžnik ni smel dajati ponudb. Če ni bilo nobene ovire ali so bile odstranjene, so podelili domik tistemu, ki je največ ponudil. Če na dražbi niso dosegli tri četrtine cenilne vrednosti prodanega predmeta, je lahko vsakdo v roku štirinajstih dni po objavi domika ponudil nadponudbo. Moral pa je ponuditi najmanj četrtno višjo vsoto, kot je bila izklicana na dražbi. Izdražitelj, to je tisti, ki je na dražbi največ ponudil, je lahko nadponudbo razveljavil, če je v treh dneh po obvestilu zvišal svojo ponudbo najmanj na raven nadponudbe. V primeru, da se to ni zgodilo, je sodišče domaknilo nepremičnino nadponudniku in razveljavilo prejšnjo dražbo. S tem so hoteli preprečiti prodajanje pod ceno. V primeru, da je zahtevajoči upnik odstopil od dražbe še pred izvedbo, ni smel predlagati nove pred potekom šestih mesecev po preklicu. Na predlog dolžnika so dražbeni postopek

⁶ SLKBUDB, št. 1/1931, str. 3.

⁷ Dr. Nemo, nav. delo, geslo »Prisilna uprava«, str. 419–420.

⁸ Dr. Nemo, nav. delo, geslo »Eksekucija«, str. 374.

tudi ustavili, če je dokazal, da je plačal terjatev. Dolžnik je lahko na sodišču dosegel tudi preložitve dražbe s predlaganjem prisilne uprave, o čemer pa smo že govorili.

Spremljanje poteka zadolževanja nam je omogočilo določilo, ki je prepovedovalo brisanje ali prečrtavanje vpisov v zemljiški knjigi. V primeru prenosa lastniške pravice so ime prejšnjega lastnika rdeče podčrtali. Če pa so brisali oziroma ekstabulirali zastavno pravico, so pri vpisu z rdečo podčrtali glagol »vknjiži« ali »predznamuje« in v zadnji vrsti znesek. Pri prenosu terjatve na novega upnika so ime prejšnjega upnika tudi rdeče podčrtali. V primeru odpisa ali izbrisa parcele so rdeče podčrtali številko določene parcele. Pri delnih izbrisih so vse rdeče podpunktirali.⁹

Kot smo že spoznali, so bila področja posameznih sreskih sodišč razdeljena na katastrske oziroma davčne občine. Ker je takih občin v Sloveniji veliko, smo morali nujno poseči po vzorcu. V ta namen smo si izbrali šest katastrskih občin in sicer Dol pri Ljubljani, Štepanjo vas, Brezovico, Sorico, Dolenčice in Godešič. Prvi dve sta bili izbrani popolnoma naključno. Ob izpisovanju podatkov za prvi dve občini smo ugotovili, da zakonskemu določilu navkljub v treh četrтинah primerov niso vpisovali velikosti posameznih parcel. Te podatke smo potem iskali na Geodetski upravi mesta Ljubljana. Tu smo uporabljali »Parcelni zapisnik« oziroma seznam parcel za katastrski občini Dol in Štepanja vas, v katerem so razvrščene parcele od številke 1 dalje, z oznako obdelovalne vrste in velikostjo. Tak način dela je precej zamuden, saj smo za izpisovanje podatkov o zadolževanju in posameznih parcel, ki so jih imeli v lasti kmetje v katastrski občini Dol, ki je z devetimi knjigami in približno stotimi lastniki sodila med srednje velike davčne občine, potrebovali poldrugi mesec.

Da bi se izognili takemu dolgotrajnemu delu, pospešili izpisovanje podatkov in razširili vzorec, smo pričeli iskati posestne liste, iz katerih je razvidna celotna kmetova posest in njena velikost v določeni katastrski občini. Že iz dosedanjega izvajanja smo ugotovili, da se evidence vodijo samo v okviru določene občine. Na ta način nam ostane skrita kmetova posest v drugi katastrski občini. V primeru, da je nekdo imel knjiženo simultano hipoteko, je moč ugotoviti njegovo celotno posest. Če pa te ni bilo, smo prisiljeni predpostavljati, da je tisto, kar je imel kmet v eni občini, tudi njegova celotna posest. Možno bi bilo iskati posamezne kmete še v drugih katastrskih občinah, vendar rezultat ne bi bil sorazmeren z vloženim trudom.

Z uporabo posestnih listov smo prihranili veliko časa, saj ni bilo treba več zbirati parcel in podatka o njihovi velikosti ter jih nato preračunavati. V posestnih listih, ki so razvrščeni po lastnikih, so navedeni zemljiškoknjižni vložki, pripadajoči določenemu kmetu. Parcele, ki so bile vpisane v posameznih vložkih, so bile grupirane po obdelovalnih vrstah z oznako velikosti. V zadnji rubriki pa je bila podana skupna velikost kmetove posesti v določeni katastrski občini.

Zaradi zgornjih razlogov je razumljiva naša odločitev, naj bo kriterij za izbiro vzorčnih občin ohranjenost posestnih listov. Za katastrsko občino Brezovica so posestni listi ohranjeni v ljubljanskem Zgodovinskem arhivu¹⁰ in odslikavajo stanje iz leta 1944. Z naknadno kontrolo lastništva v zemljiški knjigi smo ugotovili, da to sta-

⁹ Spende, nav. delo, str. 14 in 19.

¹⁰ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Občina Brezovica, fasc. 4 in 5.

nje ustreza tudi stanju pred drugo svetovno vojno. Za preostale tri občine so posestni listi ohranjeni v škofjeloški enoti ljubljanskega Zgodovinskega arhiva in kažejo stanje iz leta 1938.¹¹

Na tak način smo seveda dobili krajevno omejen vzorec, saj se vzorčne občine nahajajo na Gorenjskem, točneje na Škofjeloškem in v okolici Ljubljane. Kljub temu pomisleku, menimo, da je vzorec dovolj reprezentativen. V vzorčnih občinah je živel 730 kmetov ali približno pol odstotka slovenskih kmetov v tem času.¹² Tudi izračunana posestna struktura vzorčnih občin se, kakor bomo videli pozneje, ujema s slovensko v tem obdobju. Vzorcju v prid govori tudi zastopanost različnih pokrajinskih tipov v vzorčnih katastrskih občinah. Katastrska občina Dol je ležala vzhodno od Ljubljane v ravninskem predelu v dolini Save. Štepanja vas je deloma ležala v ravnini, deloma pa na Golovcu. Brezoviška katastrska občina pa se je raztezala na barjanskih tleh zahodno od Ljubljane. Z vključitvijo gorenjskih katastrskih občin smo dobili predstavnike izrazito ravninskega in plodnega dela, kot je Sorško polje, ter planinskega oziroma hribovskega predela. Prvo je zastopala katastrska občina Godešič, ki leži na Sorškem polju, drugo pa katastrska občina Sorica v Selški dolini oziroma Dolenčice v Poljanski dolini.

Že iz same lege vzorčnih občin je razvidno, da smo podatke izpisovali v zemljiškoknjžnih uradih ljubljanskega Temeljnega sodišča in škofjeloške enote kranjskega Temeljnega sodišča. Z izpisovanjem smo dobili ogromno podatkov, ki jih je bilo nujno grupirati zaradi lažje preglednosti. Vse podatke o posesti posameznih kmetov smo združili v eno tabelo o posestni strukturi. Vknjižene terjatve, ki smo jih zasledovali od 1.12. 1918 do 6.4. 1941, smo razdelili v tri skupine po upnikih. Prva skupina so dedinske terjatve, druga dolgovi pri privatnih upnikih in tretja dolgovi pri denarnih zavodih.

Dedinskih terjatev nismo podrobneje razčlenjevali. V to skupino so uvrščene dediščine, dedni odpravki in dote. Te terjatve so bile navedene v denarnih zneskih. Poleg njih pa so knjižili tudi razne pravice do stanovanja in preživljanja, ki niso bile navedene v denarju. Po vpisih v zemljiško knjigo lahko sklepamo, da so dedinske terjatve največkrat vpisovali ob spremembi lastništva, bodisi da je dotedanji lastnik umrl ali pa je še za življenja kmetijo prepustil komu drugemu na osnovi dedne, ženitne ali izročilne pogodbe. V teh pogodbah so določili pogoje pod katerimi je novi lastnik prevzel kmetijo. Tako so določili višino dednih odpravkov in dot za druge dediče in dedinje ter rok izplačila. V primeru mladoletnosti upravičencev je bil ta rok postavljen z dnem nastopa polnoletnosti oziroma pri dekletih ob spremembi stanu, to je ob poroki. Obenem so določili tudi obveznosti novega lastnika do prejšnjih, ki so bili ponavadi starši, katerim je moral zagotoviti dosmrtno stanovanje, obleko in hrano. Šele

¹¹ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota Škofja Loka, Posestni listi, Katastrska občina Sorica, fasc. 30; Katastrska občina Godešič, fasc. 12; Katastrska občina Dolenčice, fasc. 5.

¹² Izračunano po podatkih, ki jih navajata Janez Marentič: Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom, Ljubljana 1957, str. 167 in Aleksander Bilimovič: Agrarna struktura Jugoslavije in Slovenije v primeri z agrarno strukturo nekaterih drugih dežel, Ljubljana 1939, str. 5.

na osnovi sodno overovljenih pogodb so uradniki v Zemljiški knjigi knjižili zastavne pravice.¹³

Privatne upnike smo razdelili v take skupine kakor so jih navajali v zemljiških knjigah. Tako smo ločili posestnike, zasebnike, gostilničarje, obrtnike, trgovce, odvetnike, javne notarje in zdravnike. Pri denarnih zavodih pa smo ločili kreditne zadruge, banke in Državni zaklad oziroma davčno upravo. Med banke smo prišteli tudi mestne hranilnice, ki so poslovale po bančnih načelih. Dolgove pri privatnih upnikih in denarnih zavodih so knjižili ob nastanku dolžniško upniškega razmerja na predlog zainteresirane stranke. Knjiženje terjatev je bilo dokaj ažurno, medtem ko za izbrise tega ne moremo trditi, saj jih je bilo zelo veliko, ki so bile zbrisane šele po letu 1945. Zlasti velja to za dedinske terjatve.

Enako kot terjatve smo morali grupirati tudi kmete, ki so prebivali v vzorčnih katastrskih občinah. Razdelili smo jih v pet skupin, in sicer na tiste, ki so imeli do 2 ha, od 2 do 10 ha, od 10 do 20 ha, od 20 do 50 ha in nad 50 ha zemlje. Tako razdelitev smo povzeli po Marentiču in deloma po Möderndorferju.¹⁴ Nekateri drugi avtorji, kot na primer Bilimovič, Kerenčič in Vučo,¹⁵ so navajali tiste kategorije, katere so uporabljali ob popisu prebivalstva iz 1931. leta. Le-ta je ločil kmetije z do pol ha zemlje, od pol do 1 ha, od 1 do 2 ha, od 2 do 5 ha, od 5 do 10 ha, od 10 do 20 ha, od 20 do 50 ha, od 50 do 100 ha, od 100 do 200 ha, od 200 do 500 ha in nad 500 ha.¹⁶ Taka razdelitev je po našem mnenju preveč podrobna. Zato smo se odločili, da posamezne kategorije grupiramo, kakor sta to storila Erjavec in Möderndorfer. Erjavec je v knjigi Kmetiško vprašanje v Sloveniji kmete razvrstil na tiste, ki so imeli do 1 ha zemlje, od 1 do 5 ha, od 5 do 10 ha, od 10 do 20 ha, od 20 do 50 ha, od 50 do 100 ha in nad 100 ha.¹⁷ Möderndorfer je bolj zaokrožil skupine in je ločil kmetije z do 2 ha, od 2 do 5 ha, od 5 do 10 ha, od 10 do 20 ha, od 20 do 50 ha in nad 50 ha zemlje.¹⁸ Marentič je ohranil iste kategorije kot Möderndorfer, le da je združil kmetije, ki so obsegale od 2 do 5 ha in od 5 do 10 ha v enotno kategorijo kmetov, ki so imeli od 2 do 10 ha zemlje.¹⁹

Da bi se izognili neprestanemu navajanju velikosti kmetije, se nam je zdelo primerno posamezne kategorije kmetov poimenovati. Pri tem smo se naslanjali na Marentiča in Erjavca. Slednji je ločil male kmete z do 10 ha zemlje. Tiste, ki so imeli od 10 do 20 ha zemlje, je imenoval srednje kmete. Po njegovem mnenju pa so trdni kmetje imeli od 20 do 50 ha velike kmetije. Vse, kar je presegalo 50 ha, pa je imenoval velika posest.²⁰ Marentič je tu dodal še eno kategorijo. Tako je tiste z do 2 ha zemlje imenoval bajtarji. Definicija malih in srednjih kmetih je pri obeh enaka. Marentič

¹³ Lastna sklepanja po vpisih v zemljiško knjigo. Primere ženitovanske in izročilne pogodbe najdemo v delu Kruh in politika – Poglavlja iz etnologije Vitanja, Ljubljana 1987, str. 508–510 in 665–668.

¹⁴ Marentič, nav. delo, str. 167; Vinko Moderndorfer: Slovenska vas na Dolenjskem, Ljubljana 1938, str. 107.

¹⁵ Bilimovič, nav. delo, str. 5; Jože Kerenčič: Študij o naši vasi, Ljubljanski zvon, 1936, str. 105; Nikola Vučo: Poljoprivreda Jugoslavije 1918 – 1941, Beograd 1958, str. 39.

¹⁶ Ravno tam.

¹⁷ Fran Erjavec: Kmetiško vprašanje v Sloveniji, Ljubljana 1928, str. 13.

¹⁸ Moderndorfer, nav. delo, str. 107.

¹⁹ Marentič, nav. delo, str. 167.

²⁰ Erjavec, nav. delo, str. 13.

je namesto trdnih kmetov uporabljal izraz bogati kmetje ali gruntarji. Enako kot Erjavc pa je vse, ki so imeli nad 50 ha velike kmetije proglasil za veleposestnike.²¹ Ravno zaradi enakega poimenovanja posameznih tipov kmetov tako pri Marentiču kot pri Erjavcu smo se odločili za Marentičevo klasifikacijo kmetov in jo tudi uporabljali v nadaljnjem tekstu.

Marentič je podal tudi kratke karakteristike posameznih kmetov. Tako je zapisal, da se bajtarji niso mogli preživljati samo z obdelovanjem zemlje, temveč so morali iskati še dodaten zaslužek. Mali kmetje so od obdelovanja zemlje sicer lahko živeli, vendar so morali občasno iskati tudi postranski zaslužek. Kmetije srednjih kmetov so že zadoščale za kritje vseh življenjskih stroškov. Srednji kmetje so zemljo obdelovali sami z družino in so le občasno najemali delovno silo, predvsem ob večjih delih kot so košnja, setev, žetev, mlačev in podobno. Po Marentiču je bistvena lastnost gruntarjev in veleposestnikov konstantno najemanje delovane sile. Zato tudi govori o gruntarsko-veleposestniški plasti na vasi.²² Ob tem se moramo zavedati, da so te kategorije kmetov postavljene le zaradi lažjega razlikovanja in da v vsakdanjem življenju niso bile tako ostro izrisane. Vse je bilo odvisno od kvalitete zemljišč, donosnosti, umnosti gospodarjenja in bližine tržišča.

II. POSESTNA STRUKTURA

Vse podatke o posestni strukturi in kmečkih dolgovih, ki smo jih dobili v zemljiški knjigi, smo primerjali, kjer je bilo to seveda mogoče, s stanjem v Sloveniji. Strukturo kmečkih dolgov v vzorčnih občinah smo primerjali z rezultati ankete o kmečkih dolgovih, ki jo je 1932. leta, po naročilu ministrstva za kmetijstvo, izvedla Priviligirana agrarna banka. S posestno strukturo, kot se nam kaže v zemljiških knjigah vzorčnih občin, nas bo seznanila spodnja tabela:

Tabela 1: Posestna struktura vzorčnih občin²³

Obrat	Število obratov	v %	Ima zemlje	v %
Bajtarji	276	37,80 %	214,63 ha	3,60 %
Mali kmetje	271	37,10 %	1.366,37 ha	22,80 %
Srednji kmetje	111	15,20 %	1.540,61 ha	25,70 %
Gruntarji	57	7,80 %	1.527,12 ha	25,45 %
Veleposestniki	15	2,80 %	1.347,62 ha	22,45 %
Skupaj	730	100 %	5.996,35 ha	100 %

²¹ Glej opombo 19.

²² Marentič, nav. delo, str. 168 in 169.

²³ Lastni izračuni po podatkih iz zemljiške knjige vzorčnih občin.

Po popisu prebivalstva iz leta 1931 pa je bila v Sloveniji zemlja razdeljena v naslednjih deležih:

Tabela 2: Posestna struktura v Sloveniji 1931 leta²⁴

Obrat	Število obratov	v %	Ima zemlje	v %
Bajtarji	51.137	33,00 %	43.437 ha	3,50 %
Mali kmetje	66.487	43,00 %	333.513 ha	26,00 %
Srednji kmetje	24.470	15,80 %	344.021 ha	26,90 %
Gruntarji	10.785	7,00 %	306.579 ha	24,00 %
Veleposestniki	1.749	1,20 %	251.086 ha	19,60 %
Skupaj	154.628	100 %	1.278.626 ha	100 %

Iz obeh tabel je razvidno, da je imel najštevilnejši sloj na vasi najmanj zemlje. Ob primerjavi obeh tabel ugotovimo, da je posestna struktura vzorčnih občin le deloma odstopala od stanja v Sloveniji. Prvo odstopanje je že pri bajtarjih, katerih delež v vzorčnih občinah je bil za 4 % višji kot v Sloveniji. Pri naslednji kategoriji kmetov, to je pri malih kmetih, se situacija spremeni, saj je bil delež le-teh v Sloveniji za 7 % višji kot v vzorcu. Število srednjih kmetov in gruntarjev se približno ujema. Nekoliko večja razlika pa ponovno nastopi pri veleposestnikih, katerih delež je bil v vzorčnih občinah za poldrugi odstotek višji kot v Sloveniji. Podobna slika se nam kaže tudi pri primerjavi deleža zemlje, katerega so imele posamezne kategorije kmetov. V obeh primerih imajo bajtarji skoraj enak delež zemlje. Malenkostno razliko beležimo pri malih kmetih. Pri srednjih kmetih in gruntarjih je v obeh primerih delež približno enak. Večja razlika pa ponovno nastopi pri veleposestnikih, katerih delež v skupni površini zemlje je bil v vzorcu za približno 3 % višji kot v Sloveniji. Ta razlika nastopi zaradi večjega veleposestniškega deleža v skupnem številu kmetov v vzorčnih občinah kot v Sloveniji.

Tudi primerjava povprečne velikosti posameznih kategorij kmetij ne kaže velikih odstopanj vzorca od stanja v Sloveniji.

Tudi ta primerjava, kot smo zapisali že zgoraj, pokaže, da obstajajo le majhne razlike med stanjem v vzorcu in Sloveniji. Povprečna kmetija je v obeh primerih enako velika. Pri bajtarjih, malih in srednjih kmetih gre za malenkostne razlike, ki jih lahko zanemarimo. Na nekoliko večjo razliko naletimo pri gruntarjih, saj je bil povprečen grunt v vzorčnih občinah za 2 ha manjši kot slovenski. Najbolj pa se razlikujeta povprečni veleposestvi. Medtem, ko je le-to v Sloveniji obsegalo dobrih 143 hektarjev, je v vzorčnih občinah dosegalo le slabih 90 hektarjev.

²⁴ Glej opombo 19.

Tabela 3: Povprečna velikost kmetij v vzorčnih občinah in v Sloveniji²⁵

	Povprečna velikost obrata	
	Slovenija	Vzorec
Bajtarji	0,84 ha	0,77 ha
Mali kmetje	5,01 ha	5,04 ha
Srednji kmetje	14,05 ha	13,87 ha
Gruntarji	28,42 ha	26,79 ha
Veleposestniki	143,55 ha	89,84 ha
Skupaj	8,26 ha	8,21 ha

III. POTEK KMEČKEGA ZADOLŽEVANJA V SLOVENIJI 1918 - 1941

1. Zadolževanje kmetov v vzorčnih občinah 1918 - 1941

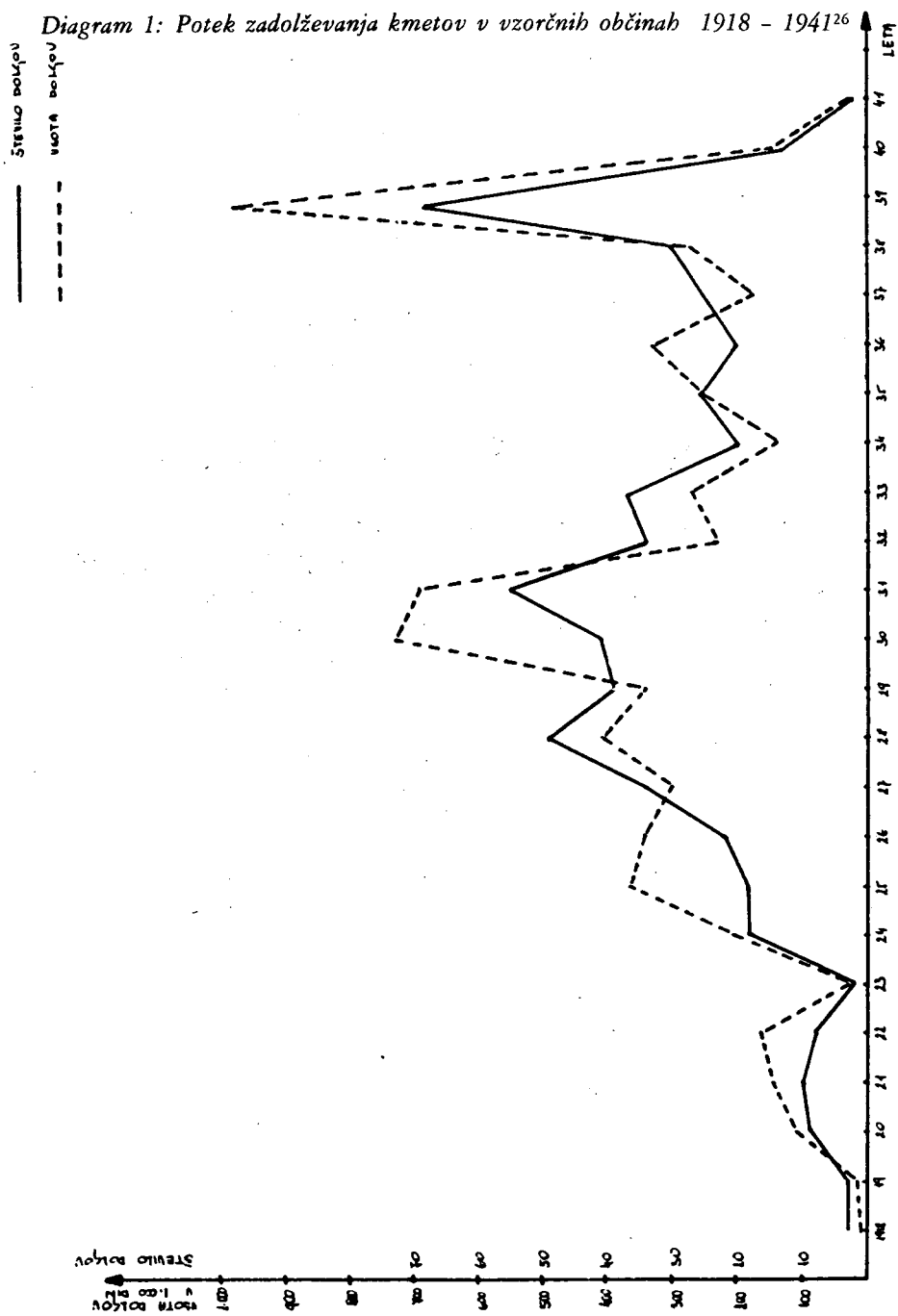
Potek zadolževanja si bomo ogledali na primeru vzorčnih občin, ker ustreznih podatkov za Slovenijo ne poznamo. Za lažjo ponazoritev si ga bomo ogledali s pomočjo diagrama, na katerega smo vnašali podatke o novih dolgovih, knjiženih v posameznih letih. Dedinskih terjatev v diagramih nismo upoštevali, ker jih ne uvrščamo v klasičen dolg. Predpisani dedni odpravki so bili lahko le vzrok zadolžitve in niso bili odvisni od kmetove volje in potreb po zadolževanju.

Za prvo polovico dvajsetih let je značilen sorazmerno ugoden položaj kmetijstva. Cene kmetijskih pridelkov in zemlje so bile visoke, ponudba na evropskem tržišču pa manjša od povpraševanja. Vse to je krepilo kmetovo kupno moč in njegovo kreditno sposobnost. Kljub ugodnim razmeram na trgu pa so se že kazali prvi znanilci ponovnega zadolževanja. Eno takih je bilo tudi skokovito povečevanje števila dražb v prvi polovici dvajsetih let. Nove dolgove lahko opravičimo z investiranjem v med vojno zanemarjene kmetije in z intenzivnim nakupovanjem zemlje. Kmetje so namreč najemali kredite v upanju na nadaljnjo razvrednotenje denarja, kar bi jim omogočilo, ob inflacijski rasti cen kmetijskih pridelkov, z lahkoto vračati najeta posojila.²⁷

Ob pogledu na diagram ugotovimo, da se kmetje do začetka dvajsetih let skoraj niso zadolževali. Že leta 1920 se je število dolgov potrojilo. Tudi v naslednjem letu se je število dolgov povečalo, vendar ne tako izrazito. So se pa zato za dobro tretjino povečale vsote teh dolgov. V letu 1922 se je število novih dolgov znižalo za polovico glede na predhodno leto. Najmanj dolgov v tem prvem obdobju so kmetje ustvarili

²⁵ Lastni izračuni tako za vzorčne občine kot tudi za Slovenijo po podatkih iz tabele 1 in 2.

²⁷ Nikola Vučo: Agrarna kriza u Jugoslaviji, Beograd 1968, str. 111,112; Alojzij Trstenjak: Zadolževanje na kmetih v Sloveniji, Socialna misel št. 7-8/1926, str. 159; Narodni gospodar št. 7/1921, str. 131; Črtomir Nagode: Gospodarstvo Slovencev v jugoslovanski državi pa v slovenski banovini, Misel in delo, št. 8-9/1940, str. 197; Fran Gabrovšek: Kmetijski kredit, Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva I, Ljubljana 1938, str. 90, 91.

²⁶ Lastni izračuni po podatkih iz zemljiške knjige vzorčnih občin.

1923. leta. Nadaljnje dogajanje nam pove, da je bil to le kratkotrajen predah, saj so se že naslednje leto dolgovi povečali kar za devetkrat. V zadnjem letu prve polovice dvajsetih let so kmetje ustvarili za polovico več dolgov kot prejšnje leto. Tako izrazit skok v letih 1924 in 1925 je verjetno posledica pričetka izvajanja restriktivne monetarne politike v Jugoslaviji in porajajoče se hiperprodukcije na evropskem tržišču.

V drugi polovici dvajsetih let so cene kmetijskih produktov na svetovnem tržišču pričele padati zaradi hiperprodukcije. V tem času se je ameriško kmetijstvo dokončno industrializiralo, mehaniziralo in delno tudi že kemiziralo. Posledica so bili veliki viški, ki so preplavili zlasti evropsko tržišče. Obenem je tudi zahodnoevropska kmetijska produkcija že dosegla predvojno raven in jo marsikje tudi preseгла. Poslabševanju razmer je pripomogla tudi protekcionistična kmetijska politika zahodnoevropskih držav. To dogajanje je našlo odmev tudi v Jugoslaviji, saj se je ožil prostor njenega agrarnega izvoza, ker zastarelo in razdrobljeno kmetijstvo ni moglo tekmovati z mehaniziranim, kakršno se je razvijalo v zahodni Evropi in Ameriki. Tako so cene kmetijskih pridelkov, zlasti po letu 1926, pričele strmo padati. Drugo polovico dvajsetih let lahko imenujemo tudi uvod v veliko gospodarsko krizo v Jugoslaviji v prvi polovici tridesetih let, ki je najprej zajela kmetijstvo. V tem času so se kmetje iz leta v leto bolj zadolževali, kár pa ni bila samo posledica padca cen, temveč tudi povečane ponudbe denarja na tržišču v Sloveniji. Ta ponudba pa je bila posledica maksimiranih bančnih obresti za vloge, ki so povzročile umik denarja iz bank in preusmeritev le-tega v kmečka posojila, kjer so bile obresti višje.²⁸

Tako je že 1926. leta porastlo število dolgov, vsota zadolžitve pa je ostala na približno enaki ravni kot prejšnje leto. V letu 1927 so kmečki dolgovi še naprej naraščali. Število dolgov se je povečalo za polovico, skupna vsota pa se je presenetljivo nekoliko znižala. Kopičenje dolgov se tu ni ustavilo. Tako so že naslednje leto dosegli najvišji nivo v dvajsetih letih. Podobno situacijo so ugotovili tudi za celotno državo. Dolg jugoslovanskih kmetov je v tem letu dosegel približno 3 milijarde dinarjev.²⁹ Slovenski kmetje so k temu prispevali med 600 in 700 milijonov dinarjev.³⁰ Po zemljiški knjigi so kmetje v tem letu najeli za dobro tretjino več kreditov kot leto poprej. V letu 1929 so kmetje najeli sicer manj posojil, a je bila to še vedno druga največja vrednost, dosežena v dvajsetih letih. Rečemo lahko, da je bilo to le zatišje pred viharjem, se pravi pred pravo eksplozijo zadolževanja na začetku tridesetih let.

Povečano zadolževanje v teh letih je bila že posledica gospodarske krize, ki je najprej zajela kmetijstvo. Cene so v tem času neprestano padale, s tem pa tudi kmetovi dohodki, ki so se v primerjavi s sredo dvajsetih let 1931. leta prepolovili. Istočasno so se tudi še močneje razprle škarje cen v škodo kmetijstva, kjer so cene padale bistveno hitreje kot v industriji. K poslabševanju kmečkega položaja je prispevala tudi država z davki, ki so ostali na ravni dvajsetih let. Ob hkratnem zniževanju cen in s tem dohod-

²⁸ Vučo, Agrarna kriza, str. 68–71, 84; Kaj narekuje sedanji položaj posojilnicam?, Narodni gospodar, št. 4/1926, str. 49–51.

²⁹ Stanje seljačkih dugova u kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Bankarstvo, št. 1/1928, str. 38, 39. Ta vir je citiral tudi Vučo, Agrarna kriza, str. 113.

³⁰ Velimir Bajkič: Seljački kredit, Beograd, 1928, str. 24.

kov so davki in stari dolgovi postali za kmete neznosno breme, tako da jim ni preostalo drugega kot beg v zadolževanje.³¹ Že leta 1930 število dolgov v vzorčnih občinah poskoči, še bolj pa se poveča vsota zadolžitve, ki se je v primerjavi z letom poprej kar podvojila. V naslednjem letu so kmetje najeli precej več posojil, vsota zadolžitve pa je ostala na isti ravni. To kaže, da je dodatna finančna sredstva potrebovalo več kmetov in da so si sposojali manjše vsote kot prejšnja leta. Omenjeni leti sta predstavljali višek v zadolževanju, saj se kmetje do tedaj in poslej niso več zadolžili v takem obsegu. Tudi v državnem okviru so v tem času dosegli vrhunec. Tako so z anketo iz 1932 leta dognali, da so kmečki dolgovi dosegli že 7 milijard dinarjev, od tega v Sloveniji 1,2 milijarde dinarjev.³²

To je bila porazna ugotovitev, saj je pomenila, da so se kmečki dolgovi glede na leto 1928 več kot podvojili in je kar klicala k državnemu posegu na to področje. To se je zgodilo že aprila 1932. leta z izdajo »Zakona o zaščiti kmetov«,³³ ki je uvedel moratorij za kmečke dolgove. Istočasno so zašli v krizo tudi denarni zavodi, ki so omejili izplačila. Kmetje po izdaji zakona niso več plačevali anuitet za stare dolgove, vlagatelji pa so pospešeno dvigovali prihranke. Na tak način so denarni zavodi prišli ob sredstva za podeljevanje kreditov. Posledica takega stanja je bilo zmanjšano zadolževanje, ker kmetje niso mogli najeti kreditov pri denarnih zavodih. V takih razmerah bi pričakovali, da se bodo kmetje bolj zatekali k privatnim upnikom. Naše pričakovanje se ni uresničilo, v kar nas prepričuje spodnja tabela.

Vidimo, da ima krivulja privatnih dolgov vsa dvajseta leta enake tendence kot krivulja dolgov pri denarnih zavodih, a na bistveno nižji ravni. Po letu 1931 so pričeli dolgovi pri denarnih zavodih upadati, na drugi strani pa so pričeli dolgovi pri privatnih upnikih naraščati. V letih 1933 – 1935 sta bili obe vrsti dolgov enaki, le v letu 1934 so se kmetje bolj zadolžili pri privatnikih. V naslednjih letih, takoj ko je kriza začela ponehavati in so se gospodarski kazalci obrnili navzgor, je ponovno prišlo do večjega razkoraka. Torej tudi privatniki niso uspeli pokriti izpada sredstev denarnih zavodov.

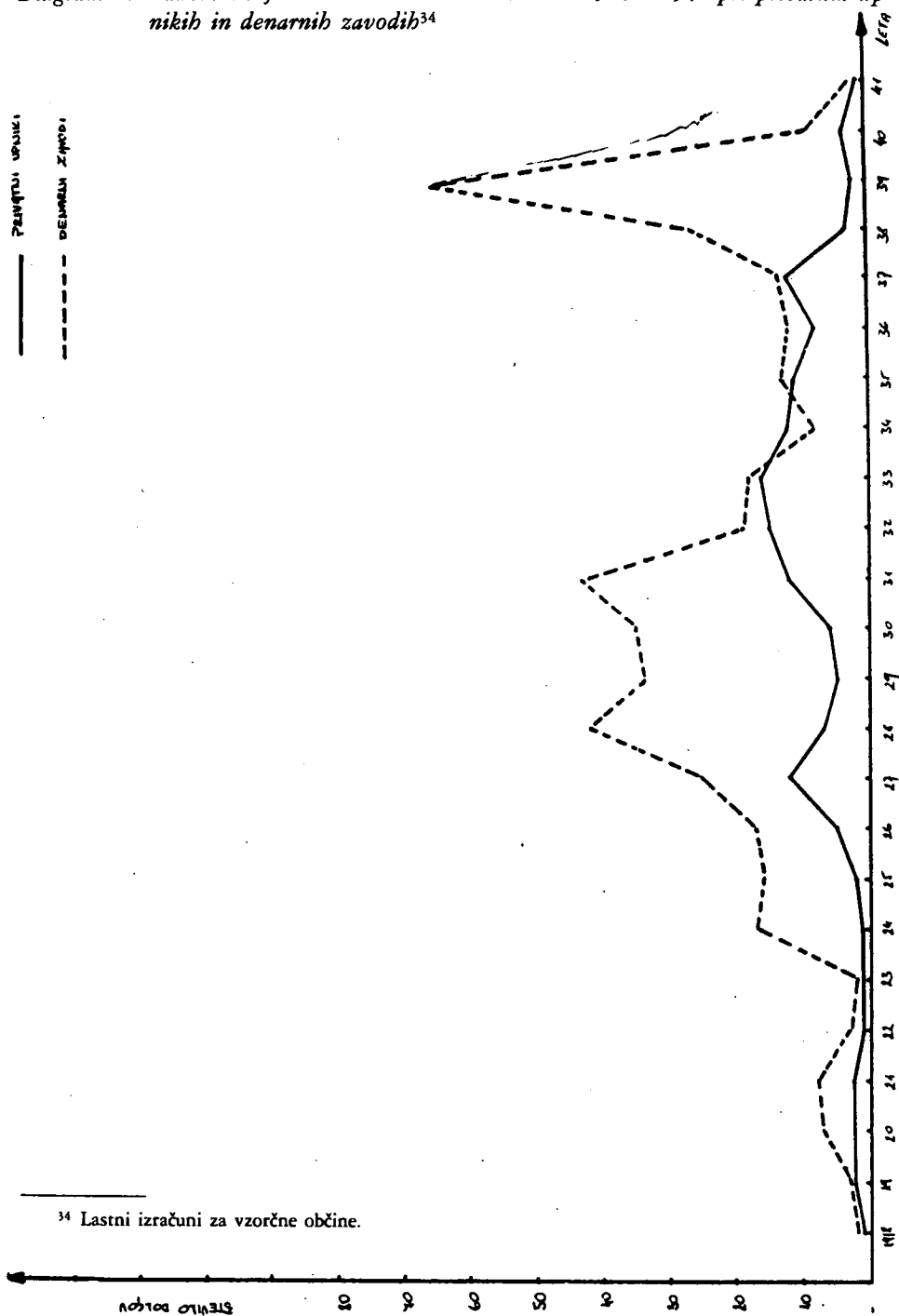
Posledice uvedenega moratorija za kmečke dolgove in krize denarnih zavodov so vidne tudi na diagramu. Kmetje se v prvi polovici tridesetih let manj zadolžujejo kot v drugi polovici dvajsetih let. Že 1932. leta so kmetje najeli tretjino manj kreditov, vsota pa se je znižala kar za dve tretjini. To ponovno kaže, da je veliko kmetov potrebovalo posojila, dobili pa so lahko le manjše vsote. V letu 1933 so upniki sicer odobrili nekoliko več posojil, a se je njihovo število že naslednje leto spet znižalo. Tako število odobrenih kreditov kot njihova vsota se je skoraj prepolovila. Ta najnižja točka v letu 1934 je odsev vrhunca krize, saj so tega leta zabeležili najnižji indeks cen v vsem medvojnem obdobju, tako kmetijskih kot tudi industrijskih. V naslednjem letu se je skladno z rahlim dvigom gospodarske aktivnosti tudi krivulja dolgov dvignila nekoliko navzgor. Povečanje beležimo tako pri številu kot vsoti dolgov. Število se je poveča-

³¹ Vučo, *Agrarna kriza*, str. 200; Ivan Bratko: *Gibanje cen in naše kmetijstvo*, Obzorja, 1938, str. 352; Maksim Goranović: *Položaj seljaka u Jugoslaviji*, Beograd 1938, cir., str. 7–8.

³² Milan Komadinic: *Problem seljačkih dugova*, Beograd 1934, cir., str. 59.

³³ SLKBUDB, št. 33/1932, str. 653–655.

Diagram 2: Zadolževanje kmetov v vzorčnih občinah 1918 - 1941 pri privatnih upnikih in denarnih zavodih³⁴

³⁴ Lastni izračuni za vzorčne občine.

lo za četrtno, vsote pa skoraj za polovico. Opazili smo, da je v prvi polovici tridesetih let nastal razkorak med številom dolgov in in vsotami. To je posledica zadolževanja pri privatnih upnikih, ki so posojali le manjše vsote. Do večjih vsot pa kmetje niso mogli priti zaradi krize denarnih zavodov in nizkih cen pridelkov ter zemlje, ki so jih ponujali v jamstvo. Ravno ne dovolj trdno jamstvo je bil vzrok, ki je kmetu onemogočal priti do večjega posojila, četudi bi našel upnika, ki bi bil pripravljen posoditi večjo vsoto denarja.

Značilnost druge polovice tridesetih let je urejevanje razmer in gospodarska konjunktura. Kljub ugodnejšim gospodarskim trendom, cene kmetijskih pridelkov niso več dosegle tistih iz srede dvajsetih let. V takih razmerah je nujno kazalo urediti problem kmečkih dolgov. Vsi dotedanji ukrepi, to je zakoni in uredbe o zaščiti kmetov v letih 1932 – 1935, so obrodili kaj malo sadov, saj se je kmečki dolg v tem času zmanjšal samo za dobre pol milijarde dinarjev.³⁵ Zato so 1936 leta izdali »Uredbo o likvidaciji kmečkih dolgov«,³⁶ ki naj bi ta akutni problem dokončno odpravila. S to uredbo so kmetom, deloma v breme države deloma v breme upnikov, črtali polovico dolgov. Vse kmečke dolgove pa je prevzela Privilegirana agrarna banka. Grafikon pokaže, da so pričeli kmečki dolgovi po tem letu ponovno naraščati in dosegli absolutni višek 1939. leta. Tako veliko denarja si kmetje v teh letih zagotovo niso sposodili. Trdimo lahko, da je tako povečanje intabuliranih dolgov posledica prevzema kmečkih dolgov s strani Privilegirane agrarne banke. Upniki so po izdaji »Uredbe o likvidaciji kmečkih dolgov« knjižili terjatve iz prejšnjih let, ki do tedaj niso bile intabulirane, da bi s tem dokazali zanesljivost svojih terjatev, predno bi jih prevzela Privilegirana agrarna banka. To je bilo najboj izrazito v letu 1939, se pravi v letu dokončnega prenosa vseh dolgov na Privilegirano agrarno banko. V tem letu je bilo še posebno veliko takih intabulacij, da bi takoj zatem sledil prenos upništva na Privilegirano agrarno banko. V pravilnost našega mnenja nas prepričuje tudi dogajanje v letu 1940, ko so knjižili bistveno manj dolgov kot v prejšnjih tridesetih letih.

2. Povprečne vrednosti kmečkih posojil v vzorčnih občinah 1918 – 1941

Zanimivi so tudi podatki o povprečni višini dolgov v posameznih letih. Oglevali si jih bomo na sledečem diagramu.

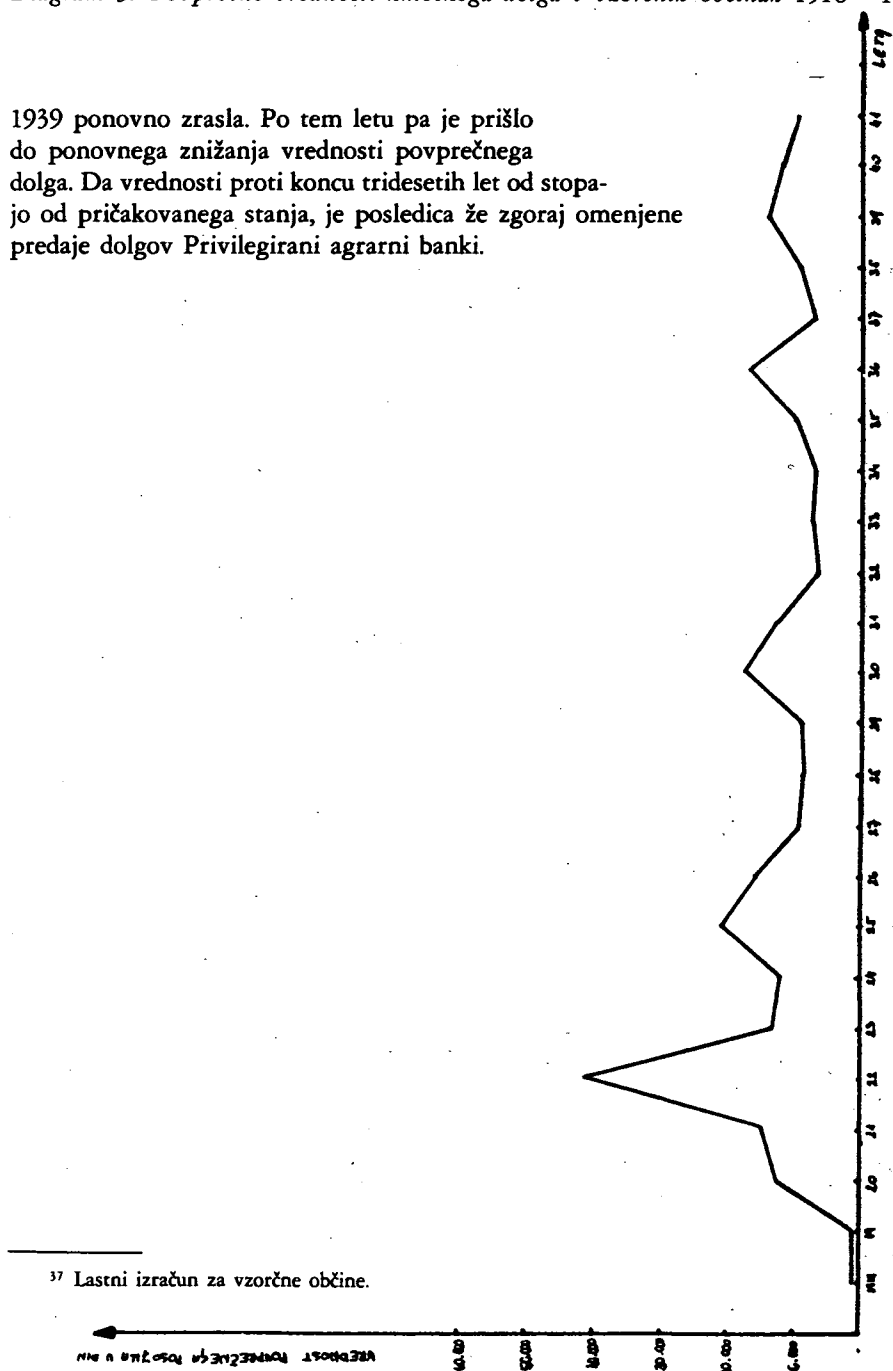
Opazimo določeno zakonitost, da je povprečni dolg nizek v tistih letih, ko je število dolgov visoko. Seveda pa je veljalo tudi obratno, se pravi na eni strani nizko število dolgov, na drugi strani velik povprečni dolg v tistem letu. Najbolj je to izrazito v letu 1922. V ostalih letih pa se giba v okviru zgornjega tolmačenja. Tako so povprečni dolgovi v prvi polovici dvajsetih let visoki, v drugi pa relativno nizki. Na začetku tridesetih let je prišlo do izjemnega zadolževanja, kar se je odražalo tudi v večjem povprečnem dolgu v teh letih. V letih do konca prve polovice tridesetih let so bili zaradi manjšega obsega zadolževanja tudi povprečni dolgovi manjši. V drugi polovici tridesetih let je vrednost povprečnega dolga najprej malo zrasla, se nato znižala in v letu

³⁵ Mijo Mirković: *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1958, str. 380.

³⁶ SLKBUDB, št. 79/1936, str. 752–762.

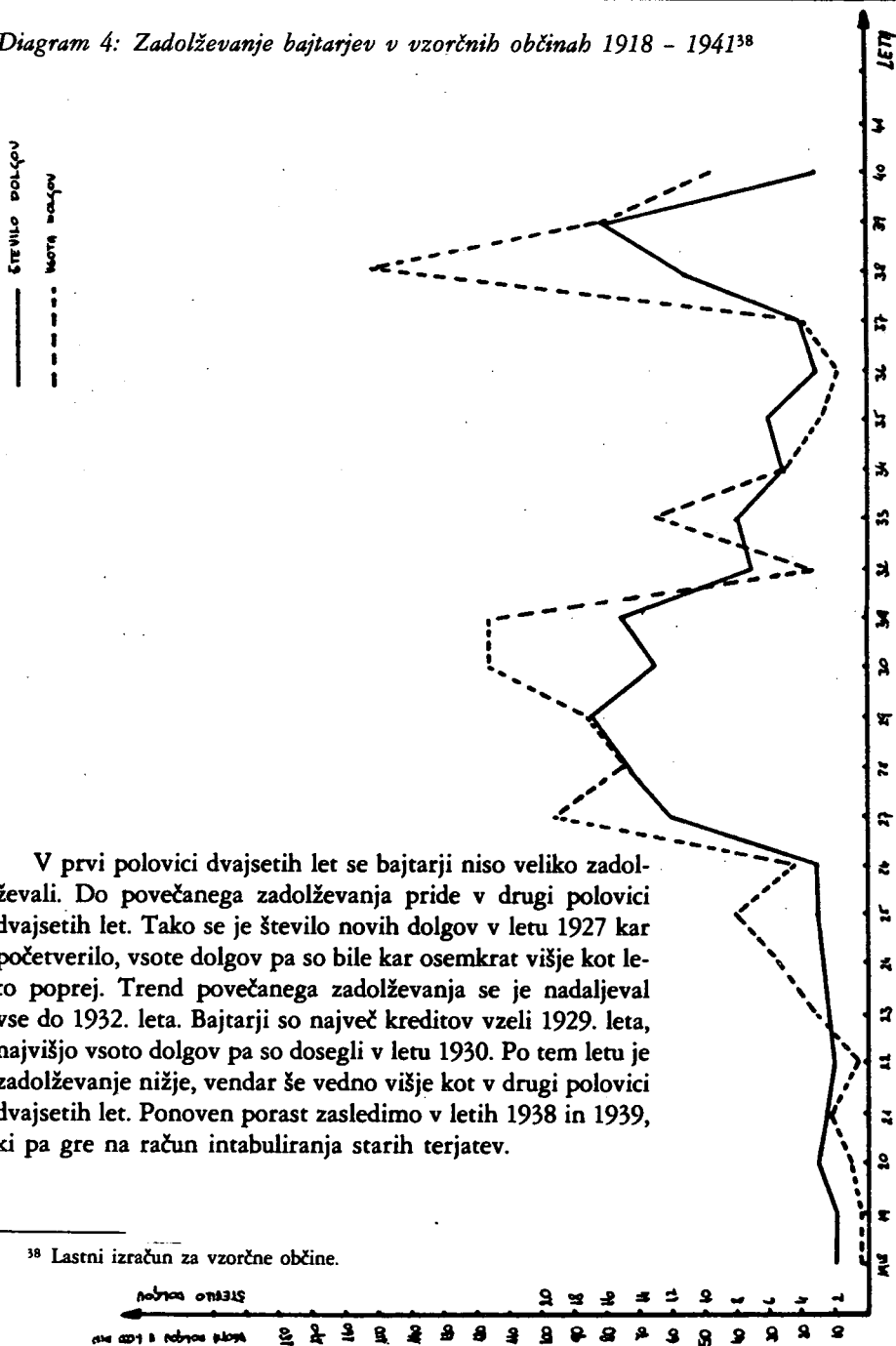
Diagram 3: Povprečne vrednosti kmečkega dolga v vzorčnih občinah 1918 - 1941³⁷

1939 ponovno zrasla. Po tem letu pa je prišlo do ponovnega znižanja vrednosti povprečnega dolga. Da vrednosti proti koncu tridesetih let od stopajo od pričakovanega stanja, je posledica že zgoraj omenjene predaje dolgov Privilegirani agrarni banki.

³⁷ Lastni izračun za vzorčne občine.

3. Zadolževanje bajtarjev v vzorčnih občinah

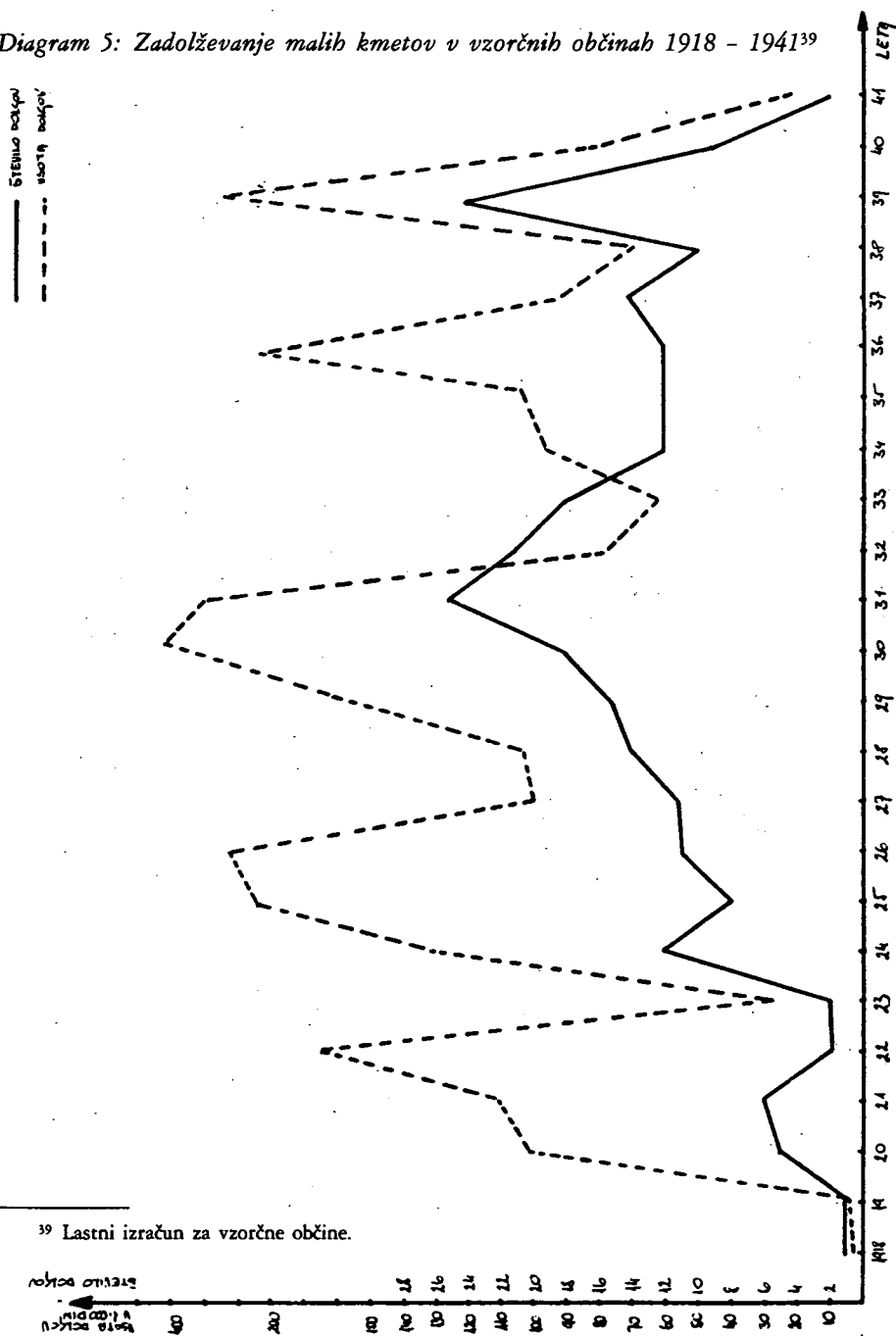
Diagram 4: Zadolževanje bajtarjev v vzorčnih občinah 1918 - 1941³⁸

V prvi polovici dvajsetih let se bajtarji niso veliko zadolževali. Do povečanega zadolževanja pride v drugi polovici dvajsetih let. Tako se je število novih dolgov v letu 1927 kar počterverilo, vsote dolgov pa so bile kar osemkrat višje kot leto poprej. Trend povečanega zadolževanja se je nadaljeval vse do 1932. leta. Bajtarji so največ kreditov vzeli 1929. leta, najvišjo vsoto dolgov pa so dosegli v letu 1930. Po tem letu je zadolževanje nižje, vendar še vedno višje kot v drugi polovici dvajsetih let. Ponoven porast zasledimo v letih 1938 in 1939, ki pa gre na račun intabuliranja starih terjatev.

³⁸ Lastni izračun za vzorčne občine.

4. Zadolževanje malih kmetov v vzorčnih občinah

Diagram 5: Zadolževanje malih kmetov v vzorčnih občinah 1918 - 1941³⁹

³⁹ Lastni izračun za vzorčne občine.

Mali kmetje so se bistveno več zadolževali kot vsi ostali kmetje, saj so ustvarili kar polovico vseh kmečkih dolgov. Zato je krivulja njihovih dolgov dajala ton splošni krivulji kmečkega zadolževanja v vzorcu. Tako kot bajtarji se tudi oni v prvi polovici dvajsetih let niso veliko zadolževali. To velja seveda v primerjavi s kasnejšimi leti. Intenzivneje so se pričeli zadolževati 1924 leta. Po tem letu so dolgovi neprestano naraščali vse do 1931 leta, ko so dosegli višek. Poslej se število dolgov znižuje, a še vedno ostaja na visoki ravni. Vsote, za katere so se mali kmetje zadolžili v posameznih letih, so bile sila različne. Največ so se zadolžili v letih 1930 in 1931, se pravi v času začetka gospodarske krize v Jugoslaviji. Mali kmetje so se v naslednjih letih sicer zadolževali manj, vendar je vrednost in število novih dolgov še vedno na ravni druge polovice dvajsetih let, ko ni bilo ravno nizko. Izjemen porast spet beležimo v letu 1939, ki pa ni odraz nove zadolžitve, temveč knjiženja zaostalih terjatev iz prejšnjih let, ob priliki prenosa le-teh na Privilegirano agrarno banko.

5. Zadolževanje srednjih kmetov v vzorčnih občinah

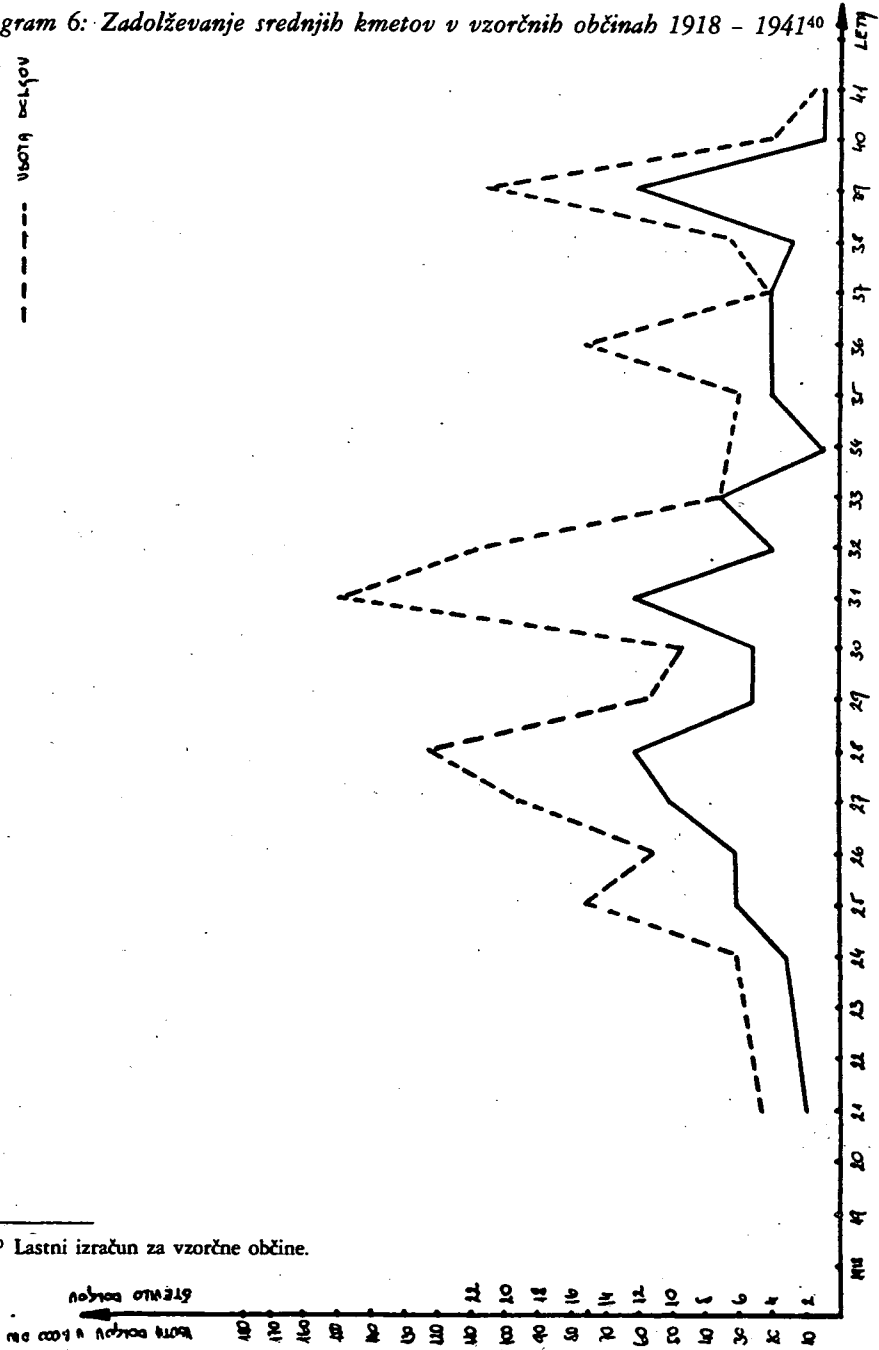
Srednji kmetje so se manj zadolževali kot mali kmetje in bajtarji. V prvi polovici dvajsetih let se niso zadolževali. Izjema je le leto 1921. V letih 1924 - 1926 so bili dolgovi v znosnih mejah. Prvi skok beležimo v letih 1927 in 1928, ko sta se tako število kot vsota dolgov podvojila. To zadolževanje je verjetno posledica padca cen po 1926. letu. V letih 1929 in 1930 so se dolgovi znižali tako po številu kot po vsotah za polovico. To je bil le kratkotrajen premor, saj dolgovi srednjih kmetov že 1931. leta dosežejo enak nivo kot 1928. leta. Število dolgov je bilo izenačeno, vsote pa so se povečale za šestino. Po tem letu so se srednji kmetje zaradi že znanih vzrokov precej manj zadolževali. Vsako leto so na novo ustvarili približno po četrtnino dolga iz leta 1931. Izjemnost 1939. leta pa smo pojasnevali že zgoraj.

6. Zadolževanje gruntarjev v vzorčnih občinah

V primerjavi z dosedanjimi kmeti se gruntarji niso veliko zadolževali. Do srede druge polovice dvajsetih let se skorajda niso zadolževali. Tako kot pri ostalih se je tudi pri njih povečalo zadolževanje oziroma doseglo prvi višek v letu 1928. V tem letu je število dolgov sicer za polovico manjše kot pri zgornjih kmetih, je pa zato vsota zadolžitve večja. Da so gruntarji dobivali višja posojila, je razumljivo, saj so imeli trdnejše jamstvo kot zgornji trije. V tridesetih letih se je zadolževanje vrnilo v »normalne« okvire, kar je bila posledica pomanjkanja denarja. Ponoven skok po letu 1937 gre na račun intabulacije starih terjatev.

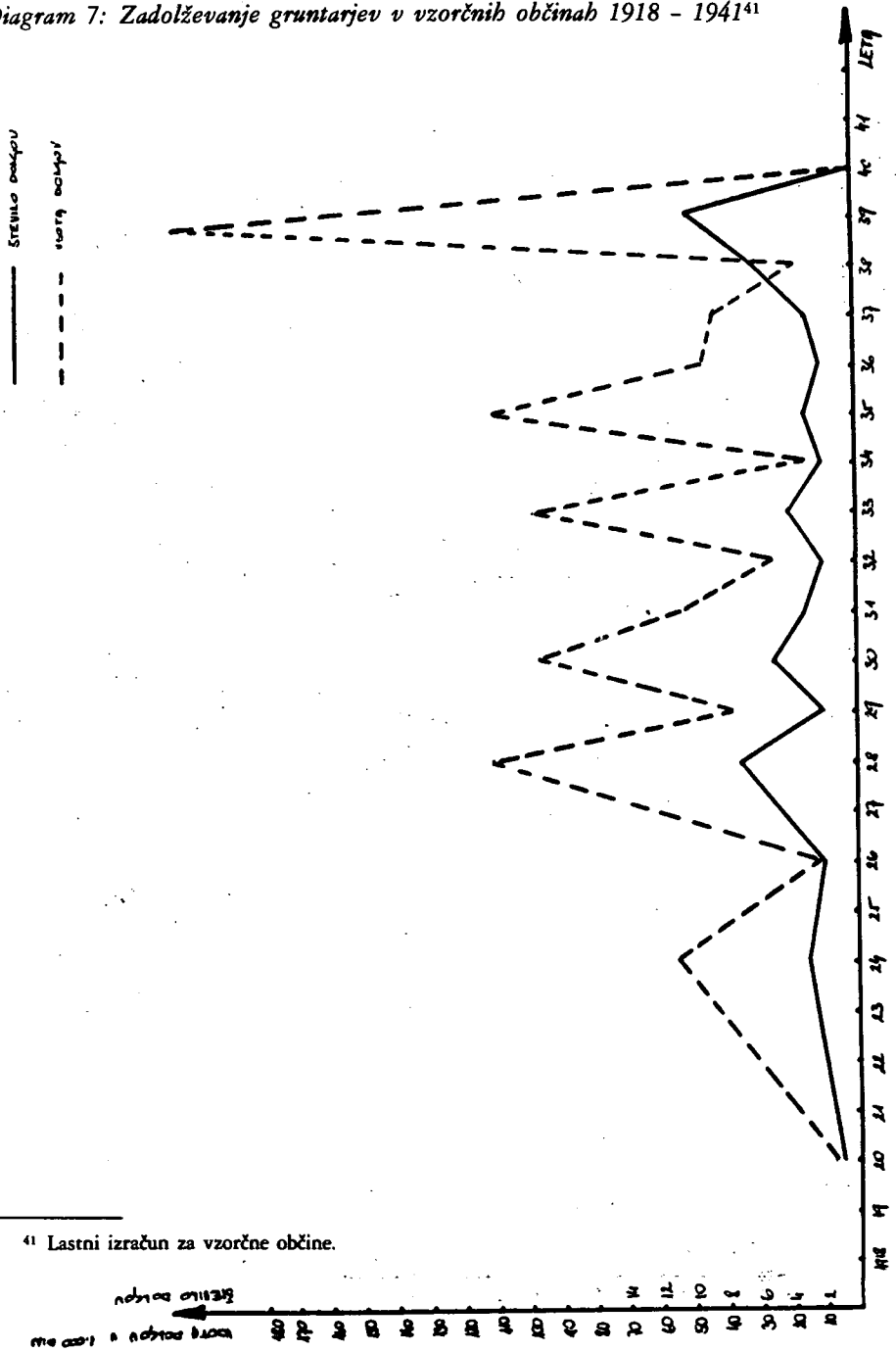
Diagram 6: Zadolževanje srednjih kmetov v vzorčnih občinah 1918 - 1941⁴⁰

— ŠTEVILU DEKAROV
 - - - - - VIŠOTA DEKAROV

⁴⁰ Lastni izračun za vzorčne občine.

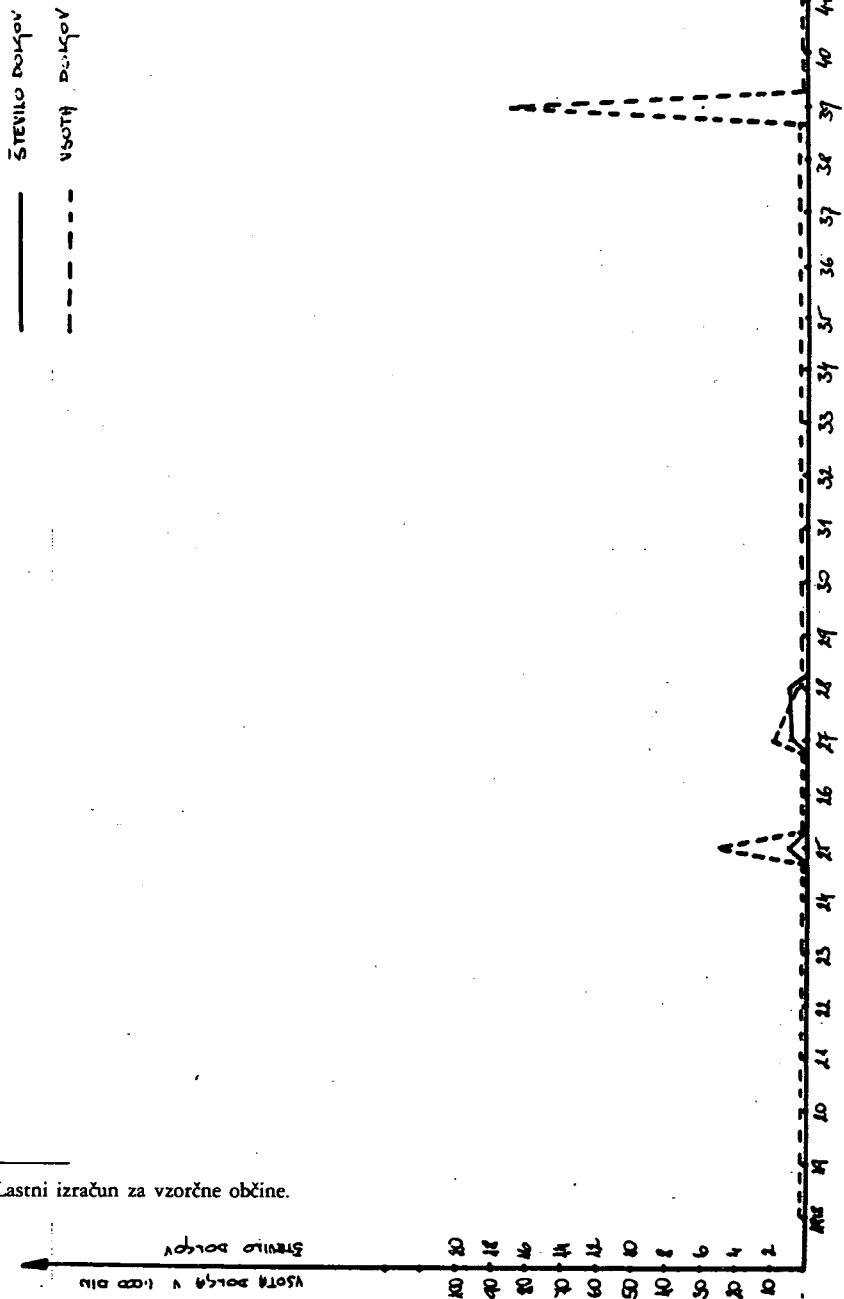
Diagram 7: Zadolževanje gruntarjev v vzorčnih občinah 1918 - 1941⁴¹

⁴¹ Lastni izračun za vzorčne občine.

7. Zadolževanje veleposestnikov v vzorčnih občinah

Diagram 8: Zadolževanje veleposestnikov v vzorčnih občinah 1918 - 1941⁴²

⁴² Lastni izračun za vzorčne občine.

Veleposestniki so se najmanj zadolževali, rečemo lahko, da se skoraj niso. Verjetno so bili oni tisti, ki so kreditirali ostale kmete kot privatni upniki. Nekaj malega so se zadolžili v letih 1925, 1927 in 1928. Potem vse do 1939 ni bilo novih intabulacij. Tega leta sicer knjižijo nekoliko več dolgov, vendar so bili ti zanemarljivo majhni, v primerjavi z ostalimi kmeti.

8. Gibanje obrestne mere pri intabuliranih terjatvah⁴³

Obrestna mera je bila najbolj stabilna pri dedinskih terjatvah. Celo opazovano obdobje je dosegala od 4 do 5 %. Enako višino so dosegale obrestne mere tudi pri privatnih upnikih, vsaj navedene so bile take. Pri tovrstnih posojilih so v času krize obresti poskočile, največkrat so navajali 6 %. Redki pa niso bili tudi primeri, ko so obresti na take dolgove dosegale tudi po 10, 12 in tudi 13 %. Po obnovitvi gospodarske konjunktore v tridesetih letih so obresti spet zdrknile na 5 do 6 %. Pri denarnih zavodih so bile obrestne mere le redko kdaj fiksne, največkrat so bile spremenljive. V posameznih letih so se razlikovale, v odvisnosti od gospodarskih razmer v državi, denarnega zavoda in od rizičnosti naložbe. Do srede prve polovice dvajsetih let so bile obrestne mere pri denarnih zavodih med 5 in 7 %. Davčna uprava pa je v tem času zaračunavala 6 odstotne obresti. S spremembo monetarne politike so obrestne mere krepko poskočile in so do 1925 leta dosegale pri kreditnih zadrugah od 12 do 18 %, pri bankah pa še za kakšen odstotek več. V drugi polovici dvajsetih in prvi polovici tridesetih let so se obresti znižale. Pri kreditnih zadrugah so se gibale med 8 in 15 %, pri bankah pa med 9 in 16 %. Davčna uprava pa je za neplačane davke še naprej zaračunavala 6 % obresti. V drugi polovici tridesetih let so se s stabilizacijo gospodarskih razmer tudi obrestne mere znižale in so se pri kreditnih zadrugah gibale med 6 in 10 %, pri bančnih ustanovah pa za kakšen odstotek več. Tudi v tem času je davčna uprava še vedno imela enako obrestno mero (6 %).

9. Vračanje dolgov v vzorčnih občinah⁴⁴

O odplačevanju lahko sklepamo po izbrisih intabuliranih terjatev. Za te lahko zardimo, da so bile zagotovo odplačane. Ker vemo, da izbrisi niso potekali tako ažurno kot vpisi, v kar nas prepričujejo številni izbrisi po letu 1945, lahko upravičeno sklepamo, da je odstotek vrnjenih dolgov večji, kot nam ga kažejo spodnji podatki. V šestih vzorčnih katastrskih občinah je bilo intabuliranih 890 terjatev. Največ terjatev, skoraj polovico ali 433 so imeli denarni zavodi. Dobro tretjino ali 315 po številu so predstavljale dedinske terjatve. Pri privatnih upnikih pa so se kmetje zadolžili 142 krat, kar je pomenilo slabih 16 %. Do leta 1941 je bilo vrnjenih oziroma izbrisanih slaba polovica (46,85 %) terjatev. Najbolj vestno so kmetje poravnali dolgove pri privatnih upnikih, saj so jih odplačali kar tri četrtine. Pri dedinskih terjatvah in dolgovih pri denarnih zavodih je ta delež precej nižji. Tako so odplačali 40 % dedinskih terjatev in 42,5 % dolgov pri denarnih zavodih.

⁴³ Lastni izračun za vzorčne občine.

⁴⁴ Lastni izračun za vzorčne občine.

Sedaj pa si oglejmo kako so odplačevale dolgove posamezne vrste kmetov. Bajtarji so povprečno odplačali 41,6 % intabuliranih terjatev. Najvišji odstotek beležimo pri privatnih upnikih, ki so izterjali dve tretjini intabuliranih terjatev. Pri ostalih dveh kategorijah dolgov niso bili tako uspešni. Dedinskih terjatev je bilo izplačanih za dobrih 40 %, dolgov pri denarnih zavodih pa za dobro tretjino.

Najboljši plačniki so bili mali kmetje, ki so edini poravnali več kot polovico svojih terjatev (53,5 %). Kot bajtarji so tudi oni najbolj vestno zadovoljevali privatne upnike, tri četrtnine njihovih intabulacij je bilo namreč brisanih. Delež brisanih dedinskih terjatev in dolgov pri denarnih zavodih pa je dosegal slabo polovico.

V povprečju so srednji kmetje odplačali dobrih 45 % intabuliranih terjatev. Seveda zopet izstopa delež plačanih dolgov pri privatnikih. Srednji kmetje v tem primeru niso plačali le slabe sedmine teh terjatev. Tako kot zgoraj so bili tudi tukaj deleži izplačanih dedinskih terjatev in dolgov pri denarnih zavodih precej nižji. V njihovem primeru je bila izbrisana le dobra tretjina dedinskih terjatev in slaba polovica zastavnih pravic denarnih zavodov.

Najmanjši povprečni delež vrnjenih dolgov so imeli gruntarji in veleposestniki. Pri obeh je dosegal le dobro četrtnino intabuliranih terjatev. Gruntarji so vrnili privatnim upnikom vse, kar so si od njih sposodili. Le slaba tretjina terjatev denarnih zavodov je bila brisana. Najmanj, samo dobrih 7 %, pa je bilo brisanih dedinskih terjatev. Kot že vemo, se veleposestniki pri privatnih upnikih niso zadolževali. Svojim dednim upravičencem so izplačali vse, kar so jim obljubili. Daleč najmanjši delež brisanih terjatev v vseh primerih pa srečamo pri veleposestniških dolgovih denarnim zavodom. Brisani je bil zgolj odstotek tovrstnih intabulacij.

IV. Struktura kmečkih dolgov v Sloveniji 1918 - 1941

1. Distribucija dolgov med kmete

S kolikšnim deležem zadolženih kmetov bomo imeli opravka, nas bo seznanila spodnja tabela.

Tabela 4: Delež zadolženih kmetov v letih 1918 - 1941⁴⁵

kmetje	zadolženih	
	Slovenija	vzorec
Bajtarji	19,10 %	27,55 %
Mali kmetje	40,20 %	40,60 %
Srednji kmetje	70,20 %	44,15 %
Gruntarji	70,75 %	45,60 %
Veleposestniki	12,00 %	40,00 %
Skupaj	39,76 %	36,60 %

⁴⁵ Lastni izračun tako za vzorčne občine kot za Slovenijo. Deleže zadolženih kmetov za Slovenijo smo izračunali po podatkih Komadinača, nav. delo, str. 63 in po podatkih o posestni strukturi iz popisa prebival-

Ker nam ni bil znan podatek o odstotku zadolženih kmetov v okviru posamezne kategorije, smo ga morali izračunati sami. Po Komadiniću je bilo v Sloveniji 61.490 zadolženih kmetov. Komadinić je ravno tako navedel tudi deleže posameznih vrst kmetov v skupnem številu zadolženih.⁴⁶ Ko smo te podatke preračunali, smo ugotovili, da je bilo v Sloveniji 9.755 bajtarjev, 26.720 malih kmetov, 17.175 srednjih kmetov, 7.630 gruntarjev in 210 veleposestnikov zadolženih. Te številke smo nato preračunali v odstotke od skupnega števila posameznih vrst kmetov v Sloveniji, po popisu prebivalstva iz leta 1931. Podatke o tem pa smo črpali pri Marentiču in Bilimoviću.⁴⁷

Vidimo, da obstaja razlika med deležem zadolženih kmetov v Sloveniji in v vzorcu. Ta razlika izhaja iz dejstva, da veliko dolgov niso vpisovali v zemljiško knjigo, na kar smo že opozorili v pregledu poteka zadolževanja. V obeh primerih opazimo, da se delež zadolženih kmetov dviguje, glede na velikost kmetij. V obeh primerih imamo opravka z enakim deležem zadolženih malih kmetov. Pri vseh ostalih pa naletimo na znatne razlike. Dobri dve tretjini srednjih kmetov in gruntarjev v Sloveniji je bilo zadolženih, v vzorčnih občinah pa približno 45 %. Tako v Sloveniji kot v vzorcu pa je delež zadolženih veleposestnikov manjši.

V naslednji tabeli bomo primerjali delež posameznih vrst kmetov v skupnem kmečkem dolgu. Tu imamo znane podatke tako za Slovenijo kot tudi za vzorec.

Tabela 5: Delež posameznih kmetov v skupnem dolgu v letih 1918 - 1941⁴⁸

kmetje	Slovenija	vzorec
Bajtarji	7,97 %	13,90 %
Mali kmetje	33,57 %	50,00 %
Srednji kmetje	37,71 %	19,20 %
Gruntarji	20,38 %	14,80 %
Veleposestniki	0,56 %	2,10 %
Skupaj	100 %	100 %

Bajtarji vzorčnih občin so k skupnemu dolgu prispevali nekoliko več kot slovenski. Prvi so k skupnemu kmečkemu dolgu prispevali slabih 14 %, drugi pa slabih 8 %. V vzorcu so se največ zadolževali mali kmetje, ki so ustvarili kar polovico dolga. V Sloveniji pa so največ dolga ustvarili srednji kmetje, vendar se njihov delež bistveno ne razlikuje od deleža malih kmetov. V obeh primerih imamo opravka z dobrim tretjinskim deležem v skupnem znesku kmečkega dolga. Gruntarski dolgovi so v Sloveniji predstavljali petino vsega kmečkega dolga, v vzorcu pa 15 %. Razlika v korist vzorčnih kmetov nastopi tudi pri veleposestnikih in je posledica posestne strukture vzorč-

stva iz leta 1931, ki jih objavljata Janez Marentič: nav. delo, str. 167 in Aleksander Bilimovič: nav. delo, str. 5.

⁴⁶ Komadinić, nav. delo, str. 60 in 63.

⁴⁷ Marentič, nav. delo, str. 167 in Bilimovič, nav. delo, str. 5.

⁴⁸ Lastni izračun za vzorčne občine, za Slovenijo pa navaja podatke Komadinić, nav. delo, str. 63.

nih občin, kjer so bili veleposestniki dvakrat bolj zastopani kot v slovenskih okvirih. Vzrok za razliko pri srednjih kmetih in gruntarjih pa lahko iščemo, tako kot pri zgornji tabeli, v nevpisovanju terjatev v zemljiško knjigo.

2. Struktura dolgov po upnikih

Tabela 6: *Upniški deleži v kmečkih dolgovih v letih 1918 - 1941⁴⁹*

upnik	Slovenija	vzorec
privatni upniki	48 %	35,15 %
denarni zavodi	52 %	64,85 %
Skupaj	100 %	100 %

Slovenski kmetje so skoraj polovico vseh dolgov ustvarili pri privatnih upnikih, vzorčni pa le 35,15 %. Tovrstni dolgovi so spadali v najtežjo vrsto zadolžitve. Opozoriti pa moramo, da smo pri vzorcu med privatne upnike uvrstili tudi nosilce dedinskih terjatev, katere v slovenskih razmerah niso bile izločene iz rubrike dolgov pri privatnih upnikih. Zaradi manjšega deleža dolgov pri privatnih upnikih je zato v vzorčnih občinah višji delež dolgov pri denarnih zavodih, ki so presejali ustrezajoč delež v Sloveniji za slabih 13 %.

Na vprašanje o strukturi dolgov pri posameznih kmetih, nam odgovarja spodnja tabela, ki odraža stanje v vzorčnih občinah.

Tabela 7: *Struktura dolgov pri posameznih kmetih vzorčnih občin⁵⁰*

kmetje	dedinske terjatve	privatni upniki	denarni zavodi	skupaj
Bajtarji	19,45 %	11,00 %	69,55 %	100 %
Mali kmetje	20,80 %	18,20 %	61,00 %	100 %
Srednji kmetje	33,70 %	5,15 %	61,65 %	100 %
Gruntarji	13,20 %	9,10 %	77,70 %	100 %
Veleposestniki	31,90 %	-	68,10 %	100 %
Skupaj	22,20 %	12,95 %	64,85 %	100 %

Ker ne poznamo ustreznih podatkov za Slovenijo, se moramo zadovoljiti s podatki, kakor nam jih ponujajo zemljiške knjige vzorčnih katastrskih občin. Dedinske terjatve so v skupnem kmečkem dolgu predstavljale dobro petino. Z zadolževanjem pri privatnih upnikih so kmetje ustvarili slabih 13 % dolgov. Največji upnik so bili de-

⁴⁹ Lastni izračuni za vzorčne občine, za Slovenijo navaja podatke Ivan Bratko: Kmetijski dolgovi, Tehnika in gospodarstvo, št. 5/1939, str. 230.

⁵⁰ Lastni izračun za vzorčne občine.

narni zavodi, saj so njihove terjatve predstavljale skoraj dve tretjini kmečkih dolgov. Za nadaljnje tolmačenje te tabele si moramo pomagati še z dodatnimi podatki, ki so razvidni iz sledeče tabele in ravno tako odslikavajo stanje v vzorčnih občinah.

Tabela 8: Deleži kmetov vzorčnih občin v skupnem znesku dedinskih terjatev in dolgov pri privatnih upnikih ter denarnih zavodih v letih 1918 - 1941⁵¹

kmetje	dedinske terjatve	privatni upniki	denarni zavodi
Bajtarji	12,30 %	11,90 %	15,00 %
Mali kmetje	46,80 %	70,10 %	47,00 %
Srednji kmetje	29,20 %	7,60 %	18,10 %
Gruntarji	8,80 %	10,40 %	17,70 %
Veleposestniki	2,90 %	-	2,20 %
Skupaj	100 %	100 %	100 %

V skupnem znesku dedinskih terjatev so imeli najvišji delež, kar slabih 47 %, mali kmetje, ki so bili, kot smo že videli, najbolj zadolženi. V njihovem skupnem dolgu pa so dedinske terjatve predstavljale dobro petino in so bile približno izenačene z dolgovi pri privatnih upnikih. Drugi najvišji delež so imeli srednji kmetje. Njihove dedinske terjatve so predstavljale slabih 30 % vseh dedinskih terjatev. Če pa upoštevamo samo njihov dolg, se delež dvigne na dobro tretjino. Srednjim kmetom sledijo bajtarji z 12 odstotnim deležem v skupnem znesku dedinskih terjatev. V okviru njihovih dolgov pa so dedinske terjatve predstavljale slabo petino. Gruntarji so z odpravninami, dotami in dediščinami prispevali k skupni vsoti dedinskih terjatev slabih 9 %. Delež tovrstnih obremenitev v njihovem dolgu pa je nekoliko presegal 13 %. Najmanjši delež so imeli veleposestniki. Njihovi dediči so bili udeleženi v skupni vsoti dedinskih terjatev s slabimi 3 %. V okviru veleposestniškega dolga pa so njihove terjatve predstavljale slabo tretjino.

K privatnim upnikom so se največ zatekali mali kmetje. Njihovi dolgovi so predstavljali kar 70 % tovrstne zadolžitve vzorčnih kmetov. Zaradi velikega zadolževanja pri denarnih zavodih je bil delež teh dolgov v malokmetskem dolgu slaba petina. Bajtarji in gruntarji so imeli približno enako vrednost dolgov pri privatnih upnikih. Razlika nastopi pri deležu te vsote v njihovem individualnem dolgu. V bajtarskem dolgu so bili privatni upniki soudeleženi z 11 %, v gruntarskem pa z 2 % manj. Najmanj so se pri privatnikih zadolževali srednji kmetje. V skupnem znesku dolga pri privatnih upnikih so sodelovali s 7 %. Zaradi višjega deleža dedinskih terjatev je bil delež privatnih upnikov v njihovem dolgu le dobra dvajsetina. Veleposestniki se pri privatnikih niso zadolževali, saj so bili verjetno oni tisti, ki so največkrat kreditirali zgornje kmete.

⁵¹ Lastni izračuni za vzorčne občine.

Kot v zgornjih primerih so se tudi pri denarnih zavodih najpogosteje zadolževali mali kmetje. Celih 47 % odobrenih kreditov pri bankah in kreditnih zadrugah so najeli mali kmetje. Zaradi večjih dedinskih terjatev in dolgov pri privatnih upnikih je bil delež tovrstnih dolgov v skupnem malokmetemskem dolgu eden najnižjih, saj je dosegal 61 %. S približno enakovrednim deležem v skupni vsoti dolgov pri denarnih zavodih, oboji približno po 18 %, so jim sledili srednji kmetje in gruntarji. Razlikujejo pa se pri deležu teh dolgov v njihovem individualnem dolgu. Tako so posojila denarnih zavodov predstavljala v celotnem gruntarskem dolgu kar tri četrtine, pri srednjih kmetih pa so bila enako vredna ustrežajočemu deležu pri malih kmetih. Bajtarji so pri denarnih zavodih najeli 15 % vseh posojil, ki so bila odobrena kmetom, kar je pomenilo 70 % vsega njihovega dolga. Tudi v tem primeru so najmanj prispevali veleposestniki, katerim so denarni zavodi dodelili le dobra 2 % vseh posojil. To pa je predstavljalo dve tretjini njihove celotne zadolžitve.

3. Struktura dolgov pri privatnih upnikih

Tabela 9: Struktura dolgov pri privatnih upnikih v vzorčnih občinah v letih 1918 - 1941⁵²

upniki	k m e t j e					
	bajtarji	mali kmetje	srednji kmetje	gruntarji	veleposestniki	skupaj
posestniki	56,65 %	26,10 %	35,30 %	60,00 %	-	34,70 %
zasebniki	6,65 %	11,95 %	-	-	-	9,00 %
gostilničarji	3,35 %	1,10 %	-	-	-	1,40 %
obrtniki	3,35 %	3,25 %	-	20,00 %	-	3,50 %
trgovci	16,65 %	39,10 %	41,20 %	20,00 %	-	34,00 %
odvetniki	13,35 %	14,15 %	23,50 %	-	-	14,60 %
javni notarji	-	3,25 %	-	-	-	2,10 %
zdravniki	-	1,10 %	-	-	-	0,70 %
skupaj	100 %	100 %	100 %	100 %	-	100 %

Ker ustreznih podatkov o strukturi dolgov pri privatnih upnikih za Slovenijo ne poznamo si bomo pomagali z intabulacijami v zemljiških knjigah vzorčnih občin. Pri tem smo za označitev upnikov uporabili ista poimenovanja, kot so jih beležili v zemljiški knjigi. Iz tabele je razvidno, da so bili največji upniki posestniki, najverjetneje veleposestniki in deloma tudi gruntarji. Sledijo jim trgovci, katerih terjatve so imele 34 - odstotni delež. Za njimi se razvrstijo odvetniki, pri katerih so kmetje ustvarili slabih 15 % dolgov. Odvetniške terjatve so bile kot po pravilu knjižene ob različnih

⁵² Lastni izračuni za vzorčne občine.

dražbenih postopkih. Razen zasebnikov ostali upniki niso izdatneje kreditirali kmetov. Kot zasebnike so v zemljiški knjigi označevali vse tiste, ki jih niso mogli uvrstiti v nobeno od zgornjih rubrik. Tako so v to rubriko uvrščeni delavci vseh vrst, hišni lastniki, dekle, posli, razni uslužbenci in podobno. Z zadolževanjem pri njih so kmetje ustvarili slabo desetino dolga. Med upniki so nastopali tudi obrtniki. Njihove terjatve so predstavljale 3,5 % privatnih dolgov. Največkrat je šlo za dolgove pri zidarjih, na račun opravljenih gradbenih del. Delež terjatev javnih notarjev je bil zelo majhen, komaj dobra dva odstotka. Pri njih so se kmetje verjetno zadolževali ob sestavljanju dednih, ženitnih in izročilnih pogodb ter raznih drugih podobnih opravilih. Delež gostilničarjev je bil presenetljivo majhen, dosegal je komaj slab poldrugi odstotek. Tu verjetno nastopi majhna »statistična prevara«. Vemo, da je vaški gostilničar ponavadi imel tudi večjo ali manjšo zemljiško posest, ponekod pa tudi trgovino poleg same gostilne. Zato lahko v tem primeru upravičeno sklepamo, da je bilo takih dolgov več, le da so se gostilničarji deklarirali bodisi kot posestniki bodisi kot trgovci. Zanimljivo malo terjatev so imeli zdravniki. Tovrstne terjatve so predstavljale le dobrega pol odstotka dolgov pri privatnikih. Domnevamo lahko, da so tovrstne usluge kmetje sproti poravnali.

Različni upniki so imeli pri posameznih kmetih zelo raznovrstne deleže. Tako so bajtarji pri posestnikih ustvarili kar polovico dolga. Delež trgovskih terjatev je predstavljal kar 17 %. Odvetniške terjatve pa so imele kar 13 odstotni delež v bajtarskem dolgu pri privatnikih. Ostanek so si delili zasebniki, gostilničarji in obrtniki. Pri javnih notarjih in zdravnikih se bajtarji niso zadolževali.

Mali kmetje so se zadolžili pri vseh kategorijah upnikov. Daleč največ so jih kreditirali trgovci in posestniki, skupno so pri njih ustvarili kar dve tretjini dolga. Opaznejša sta še deleža odvetniških in zasebniških terjatev. Javni notarji in zdravniki v njihovem dolgu niso imeli pomembnejšega deleža. Srednji kmetje so ustvarili nekaj več kot 40 % privatnih dolgov pri trgovcih. Izdatneje so srednje kmete kreditirali tudi posestniki. Odvetniki so imeli pri njih največji delež med vsemi kmeti, bili so nosilci skoraj četrte vseh zastavnih pravic med privatnimi upniki. Pri ostalih subjektih se srednji kmetje niso zadolževali.

Tudi gruntarji so najbolj zaupali posestnikom. Pri njih so si sposodili kar 60 % vsega denarja. Po eno petino so predstavljale obrtniške in trgovske terjatve. Nasproti vsem dosedanjim kmetom se gruntarji pri odvetnikih niso zadolževali. Z gruntarji tudi končujemo pregled zadolževanja pri privatnih upnikih in njihovih deležev v kmečkih dolgovih, saj se veleposestniki pri privatnih upnikih niso zadolževali; domnevamo lahko, da so bili oni tisti, ki so kreditirali ostale kmete.

4. Struktura dolgov pri denarnih zavodih

Denarne zavode smo razvrstili v tri skupine. Pod imenom banke se skrivajo banke in mestne hranilnice, ki so poslovale po bančnih principih. Drugo kategorijo upnikov tvorijo kmečke kreditne zadruge, v tretjo pa smo uvrstili državo oziroma »Državni zaklad Kraljevine SHS« odnosno »Kraljevine Jugoslavije«, ki ga bomo za naše potrebe preimenovali v davčno upravo.

Tabela 10: *Struktura dolgov pri denarnih zavodih v Sloveniji in vzorčnih občinah v letih 1918 - 1941*³³

upnik	Slovenija	vzorec
banke	36,50 %	39,10 %
kreditne zadruga	63,50 %	57,55 %
davčna uprava	-	3,35 %
Skupaj	100 %	100 %

V slovenskem okviru so zadružna posojila predstavljala slabi dve tretjini dolgov pri denarnih zavodih. Bančniki pa so prispevali ostanek, to je dobro tretjino. Delež davčne uprave ne poznamo, ker ga v poročilu o kmetijski anketi iz 1932. leta ne omenjajo. Kmetje v vzorcu pa so davčni upravi dolgovali dobre 3 %. Tudi njim so bile najljubši posojilodajalec domače kreditne zadruga. Delež njihovih posojil je krepko presegal polovico vsega dolga. Bančniki so bili nekoliko bolj radodarni do vzorčnih kmetov kot do slovenskih. Bančna posojila so tu dosegala slabih 40 % kmečkega dolga pri denarnih zavodih.

Ker ne poznamo deležev posameznih zavodov v dolgu individualnih kmetov, bomo ponovno posegli po podatkih iz zemljiških knjig, katere si bomo ogledali na naslednji tabeli.

Tabela 11: *Deleži posojil denarnih zavodov v kmečkem dolgu vzorčnih občin v letih 1918 - 1941*³⁴

kmetje	banke	kreditne zadruga	davčna uprava	skupaj
Bajtarji	28,85 %	68,00 %	3,15 %	100 %
Mali kmetje	44,85 %	50,90 %	4,25 %	100 %
Srednji kmetje	22,00 %	76,65 %	1,35 %	100 %
Gruntarji	46,45 %	49,95 %	3,60 %	100 %
Veleposestniki	70,00 %	29,30 %	0,70 %	100 %
Skupaj	39,10 %	57,55 %	3,35 %	100 %

Bančniki so najbolj zaupali veleposestnikom. Pri njih so bili lastniki 70 % terjatev denarnih zavodov. Večjega bančnega zaupanja so bili deležni tudi gruntarji in mali kmetje. Njim odobrena posojila so predstavljala 46 % oziroma 44 % dolga pri finančnih institucijah. Manj so bančniki zaupali bajtarjem. Le-ti so pri njih ustvarili za

³³ Lastni izračuni za vzorčne občine, za Slovenijo navaja podatke Komadinič, nav. delo, str. 64, iste podatke pa je navedel tudi Bratko, Kmetijski dolgovi, str. 230.

³⁴ Lastni izračuni za vzorčne občine.

dobrih 28 % dolga pri denarnih zavodih. Najmanj so se bančnih posojil posluževali srednji kmetje. V njihovem dolgu so predstavljala le petino.

Nasprotno temu so srednji kmetje bolj zaupali kmečkim kreditnim zadrugam. Pri njih so ustvarili kar za tri četrtine dolga. Tesno se jim približujejo bajtarji z 68 odstotnim deležem. Mali kmetje in gruntarji so bili zopet enakovredni. Pri obeh so ugodna zadružna posojila predstavljala približno polovico dolga. Razumljivo je, da so imeli najmanjši delež tovrstnih posojil veleposestniki, ki so imeli dovolj trdno jamstvo tudi za bančne ustanove.

Najboljši davkoplačevalci so bili veleposestniki. Neplačani davki so predstavljali nepoln odstotek vsega njihovega dolga pri denarnih zavodih. Pri srednjih kmetih je imela davčna uprava v dobrem le dober odstotek vseh njihovih obveznosti do denarnih zavodov. Presenetljivo velik delež davčne uprave srečamo pri gruntarskem dolgu. Pričakovali bi le malenkostno višji delež kot pri veleposestnikih. Izkaže pa se, da so neplačani davki v gruntarskem dolgu petkrat višji kot pri veleposestnikih. Nasprotno pa podoben delež davčne uprave pri bajtarskem dolgu ne pomeni nobenega presenečenja, ker bi na osnovi pričevanj iz literature pričakovali veliko višji delež. Največ težav so davčni upravi povzročali mali kmetje. V njihovem dolgu je davčna uprava sodelovala z dobrimi 4 %.

5. Stopnja zadolženosti

Tabela 12: Povprečna vsota dolga na kmetijo v letih 1918 - 1941⁵⁵

kmetje	Slovenija	vzorec
Bajtarji	9.915 din	15.767 din
Mali kmetje	14.976 din	38.852 din
Srednji kmetje	26.173 din	33.523 din
Gruntarji	31.840 din	48.510 din
Veleposestniki	31.788 din	28.257 din
Skupaj	19.387 din	32.028 din

Tako za Slovenijo kot tudi za vzorec smo morali podatke preračunati sami. V vzorcu so se nam podatki ponujali sami ob zbiranju, tako da jih je bilo treba samo urediti. Podatke o številu zadolženih v okviru posamezne kategorije kmetov in o višini njihovega dolga smo našli v že citiranem delu Milana Komadiniča. Z ustrezno računsko operacijo, to je z deljenjem vsote dolga s številom zadolženih kmetov, smo dobili zgornje vrednosti povprečnih vsot dolga na določeno kmetijo. Že na bežen pogled opazimo veliko razliko v vsoti povprečnega dolga na zadolženo kmetijo v Sloveniji in vzorčnih občinah. Opazimo pa, da v Sloveniji ustrezno z velikostjo raste tudi višina dolga na kmetijo. Tako imajo v Sloveniji najmanjšo vsoto dolga na kmetijo zadolženi

⁵⁵ Lastni izračuni tako za vzorčne občine kot za Slovenijo. Za slednje smo vrednosti računali po podatkih Komadiniča, nav. delo, str. 63 in Jožeta Kerenčiča, nav. delo, str. 204.

bajtarji, najvišjo pa gruntarji in veleposestniki. V vzorcu je situacija nekoliko drugačna. Tudi tukaj imajo najmanjši dolg na zadolženo kmetijo bajtarji. Tukaj izstopa vsota dolga na kmetijo pri malih kmetih in gruntarjih. Tako visoko vsoto pri malih kmetih lahko tolmačimo s tem, da so mali kmetje v vzorčnih občinah ustvarili kar polovico kmečkih dolgov. Gruntarji v vzorčnih občinah pa so bili očitno nadpovprečno zadolženi. Seveda nam vsota povprečnega dolga na zadolženo kmetijo ne more osvetliti realne stopnje obremenjenosti kmetov. To nam lahko, med drugim, pokaže tudi zadolženost hektarja zemljišča, ki si jo bomo ogledali v naslednji tabeli.

Tabela 13: Zadolženost hektarja posesti v letih 1918 - 1941⁵⁶

kmetje	Slovenija	vzorec
Bajtarji	9.400 din/ha	14.594 din/ha
Mali kmetje	2.780 din/ha	7.566 din/ha
Srednji kmetje	2.465 din/ha	2.373 din/ha
Gruntarji	1.352 din/ha	1.956 din/ha
Veleposestniki	690 din/ha	471 din/ha
Skupaj	2.266 din/ha	3.629 din/ha

Že na začetku moramo opozoriti, da smo tu upoštevali vso zemljo, ki je bila v lasti zadolženih kmetov in ne le obdelovalne, kot so to storili nekateri avtorji.⁵⁷ Če bi upoštevali le obdelovalno zemljo, bi se vsota povprečnega dolga na hektar v Sloveniji povečala na 5.485 dinarjev,⁵⁸ se pravi, da bi se več kot podvojila. Po mojem mnenju moramo upoštevati vso kmetovo zemljo, ker kmetje niso ustvarjali dohodka samo z obdelovanjem njiv, travnikov, sadovnjakov, vrtov in vinogradov, kar je zajemal termin obdelovalne zemlje, temveč so določen dohodek zagotavljali tudi pašniki in predvsem gozdovi. Slednje velja zlasti za Slovenijo. Iz teh razlogov sem se odločil za upoštevanje vse zemlje, ki je bila v lasti zadolženih kmetov tako za Slovenijo kot tudi za vzorec.

Podatke za Slovenijo smo tudi v tem primeru izračunali sami, tako da smo dolg posamezne kategorije kmetov delili s hektarji zemlje, ki so jo imeli. Pri Komadiniću in Kerenčiču⁵⁹ smo našli podatke o deležih dolga, ki je pripadal posamezni vrsti kmetov in podatke o deležu zemlje, ki so jo imeli v svoji lasti. Ko pogledamo tabelo vidimo, da je bil trend zadolženosti v obeh primerih enak. Največjo stopnjo zadolženosti so imeli bajtarji, potem pa se je ta zniževala in je bila pri veleposestnikih najmanjša. To je ravno obratno, kot smo ugotavljali pri primerjavi vsote dolga na kmetijo. Povprečna zadolženost hektarja kmečke zemlje je bila v vzorčnih občinah za tisoč dinar-

⁵⁶ Ravno tam.

⁵⁷ Jozo Tomasevich: *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*, Standford, London 1955, str. 673.

⁵⁸ Komadinić, nav. delo, str. 60.

⁵⁹ Glej opombo 30.

jev višja kot v Sloveniji. To razliko bomo zaradi nadpovprečne zadolženosti vzorčnih kmetov ugotavljali pri vseh. Take razlike v stopnji zadolženosti so razumljive, če si priključimo v spomin podatke o deležu posamezne kategorije kmetov v skupni vsoti dolga (tabela 5) in jih primerjamo s stopnjo zadolženosti hektarja posesti. Najvišjo stopnjo zadolženosti so imeli, tako v Sloveniji kot tudi v vzorcu, bajtarji in mali kmetje. To se pravi tisti, ki so skupaj ustvarili slabi dve tretjini kmečkih dolgov. Obenem so imeli zadolženi bajtarji in mali kmetje slabih 30 % zemlje in s tem tudi manjše možnosti za zaslužek.

Do zdaj smo spoznali le skupno breme dolga na hektar posesti. Zanimiva pa so tudi razmerja med posameznimi vrstami dolgov, se pravi med obremenjenostjo, ki so jo povzročale dedinske terjatve, dolgovi pri privatnih upnikih in pri denarnih zavodih. Ker ustreznih podatkov za Slovenijo ne poznamo, bomo ponovno poklicali na pomoč zemljiško knjigo. Z ustreznimi izračuni smo dobili sledeče vrednosti dolgov in dedinskih terjatev na hektar posesti.

Tabela 14: Obremenjenost z dedinskimi terjatvami in dolgovi pri privatnih upnikih ter denarnih zavodih na hektar posesti v vzorčnih občinah⁶⁰

kmetje	dedinske terjatve	privatni upniki	denarni zavodi
Bajtarji	9.106 din/ha	6.769 din/ha	12.953 din/ha
Mali kmetje	3.023 din/ha	5.557 din/ha	6.214 din/ha
Srednji kmetje	1.623 din/ha	808 din/ha	1.943 din/ha
Gruntarji	520 din/ha	2.265 din/ha	2.064 din/ha
Veleposestniki	1.008 din/ha	-	376 din/ha
Skupaj	1.835 din/ha	3.521 din/ha	3.093 din/ha

Iz prejšnje tabele smo razbrali, da so imeli zadolženi kmetje v vzorčnih občinah povprečno 3.629 dinarjev dolga na hektar posesti. Največje breme so bili dolgovi pri privatnih upnikih. Povprečno so bremenili hektar zadolžene kmečke zemlje s 3.521 dinarji. S posojili pri denarnih zavodih so kmetje povprečno zadolžili hektar zemljišč za malo več kot 3.000 dinarjev. Tretja postavka, to je dedinske terjatve, je bremenila hektar kmetove posesti povprečno s 1.835 dinarji.

Najvišje breme so bile dedinske terjatve za bajtarje. Povprečno je bilo na hektar njihove posesti intabulirano slabih 10.000 dinarjev na račun dedinskih terjatev. Delež le teh je opaznejši še pri malih kmetih, z dobrimi 3.000 dinarji na hektar. Dedinske terjatve so bile najmanjše breme gruntarjem. Hektar njihove posesti so bremenile le s 520 dinarji. Srednjo vrednost pa so imeli veleposestniki in kmetje, prvi s 1.000, drugi pa s polovico več dinarjev intabulacij na hektar posesti.

⁶⁰ Lastni izračuni za vzorčne občine.

V skladu s pričakovanjem so dolgovi pri privatnih upnikih najbolj bremenili bajtarje in male kmete. Pri prvih je ta postavka dosegala približno 6.500, pri drugih pa za tisoč dinarjev manj na hektar zemlje. Ker so se srednji kmetje pri privatnikih še najmanj zadolževali, je razumljivo, da so jih tovrstni dolgovi bremenili le z 800 dinarji na hektar. Gruntarsko breme je predstavljalo približno srednjo vrednost med malokmetско in srednjekmetско stopnjo zadolženosti. Za veleposestnike pa že vemo, da se pri privatnikih niso zadolževali.

Tudi dolgovi pri denarnih zavodih so predstavljali največje breme za bajtarje in male kmete. Pri bajtarjih je stopnja zadolženosti hektarja posesti dosegala skoraj 13.000 dinarjev. Taka izjemna stopnja zadolženosti se ne ponovi več, saj se že pri malih kmetih zniža za polovico. Ostale tri kategorije so imele stopnjo zadolženosti v znosnih mejah. Srednji kmetje in gruntarji so dolgovali približno 2.000 dinarjev po hektarju, veleposestniki pa malenkostnih 376 dinarjev.

Na koncu si oglejmo še povprečne vrednosti dedinskih terjatev in dolgov, kakor nam jih ponujajo intabulacije v zemljiški knjigi vzorčnih katastrskih občin.

Tabela 15: Povprečne vrednosti posamezne dedinske terjatve in posameznega dolga pri privatnikih in denarnih zavodih v dinarjih v vzorčnih občinah v letih 1918 - 1941⁶¹

kmetje	dedinske terjatve	privatni upniki	denarni zavodi	skupaj
Bajtarji	7.064	4.393	7.003	6.584
Mali kmetje	5.554	8.429	15.171	10.008
Srednji kmetje	7.692	5.285	11.677	9.440
Gruntarji	5.936	22.845	20.016	15.381
Veleposestniki	28.000	-	13.282	15.958
Skupaj	6.433	7.735	12.753	9.762

Povprečni kmečki dolg je znašal slabih 10.000 dinarjev. Najbolj so od tega povprečja odstopali gruntarji in veleposestniki. Ti so si vsakič v povprečju sposodili 15.000 dinarjev. Za tretjino manjši povprečni dolg so imeli mali in srednji kmetje. Ob vsakokratni zadolžitvi so najmanj denarja dobili bajtarji, kar je tudi razumljivo, saj so imeli najmanjše jamstvo. Vsakič so se povprečno zadolžili za 6.000 dinarjev.

Povprečna dedinska terjatev je bila vredna približno 6.500 dinarjev. Najbolj so dediče, pač v skladu z možnostmi, oskrbeli veleposestniki. Vsaka njihova dedinska terjatev je bila v povprečju vredna 28.000 dinarjev. Za svoje naslednike so dobro skrbeli tudi bajtarji in srednji kmetje. Povprečno je njihov potomec dobil po 7.000 dinarjev. Tako mali kmetje kot gruntarji so predpisovali povprečno po slabih 6.000 dinarjev na račun dednega odpravka, dote ali česa podobnega. Te vsote same po sebi niti niso bile

⁶¹ Lastni izračuni za vzorčne občine.

visoke, razen pri veleposestnikih. Nedvomno so bile dedinske terjatve za bajtarje in male kmete veliko breme, kajti na takih kmetijah je bilo ponavadi veliko več otrok kot na ostalih, katere je bilo potrebno izplačati. Novi lastnik je torej že ob prevzemu kmetije bil enormno obremenjen in v veliko težjem položaju kot srednji kmet ali gruntar. Prvih nekaj let sploh ni mogel investirati v proizvodnjo, temveč se je moral dobro potruditi, da je izplačal svojce. Seveda pa je drugo vprašanje v kolikšni meri so bile dedinske terjatve dejansko izplačevane v tako velikih zneskih, saj gospodarske razmere niso govorile temu v prid. Posledica tako velikih dednih odpravkov je bilo povečano zadolževanje. V to nas prepričujejo podatki iz novomeškega okraja, kjer je bila kar četrtna dolga ustvarjena zaradi izplačevanja dedinskih terjatev.⁶²

Povprečen dolg pri privatnikih je bil slabih 8.000 dinarjev. Za največje vsote so se zadolževali gruntarji, v povprečju vsakič za slabih 23.000 dinarjev. Tudi mali kmetje so si sposojali precej. Ob vsakem obisku privatnega upnika so se zadolžili krepko čez 8.000 dinarjev. Povprečni privatni dolg pri bajtarjih in srednjih kmetih je slabih oziroma dobrih 5.000 dinarjev.

Največje kredite so ponujale banke in kreditne zadrage. Povprečno posojilo je bilo vredno slabih 13.000 dinarjev. Najvišja so odobrili gruntarjem, povprečno po 20.000 dinarjev. Mali kmetje niso veliko zaostajali za gruntarji. Vsako posojilo, ki so ga najeli je bilo v povprečju vredno za četrtno manj kot gruntarsko. Veleposestniški in srednjekmetški krediti so se gibali v mejah skupnega povprečja. Kakor drugod so tudi pri kreditnih ustanovah bajtarji dobivali najmanjša posojila. Povprečno je bilo vredno 7.000 dinarjev.

ANALYSE DER BÄUERLICHEN VERSCHULDUNG IN SLOWENIEN ZWISCHEN 1918-1941

Zusammenfassung

Die vorliegende Arbeit stützt sich auf Grundbücher von sechs Katastergemeinden und untersucht den Verlauf der Verschuldung im Agrarsektor sowie auch die Struktur der Verschuldung. In der ersten Hälfte der zwanziger Jahre waren die Bauern nur gerin verschuldet; der Verschuldungsprozeß intensiverte sich erst in der zweiten Hälfte dieses Jahrzehnts. Der Grund lag einerseits im Übergang von inflationärer zu deflationärer Finanzpolitik und andererseits im Verfall der Weltmarktpreise für Agrarprodukte 1926 infolge von Überproduktion. Die Verschuldung erreichte ihren Höhepunkt Anfang der dreißiger Jahre. Die Weltwirtschaftskrise erfaßte alle Wirtschaftsbereiche; der Agrarsektor jedoch bekam die zerstörerischen Folgen zuerst zu spüren. Trotz staatlicher Intervention besserte sich die Lage der Bauern während der ersten Hälfte der dreißiger Jahre nicht – im Gegenteil, sie wurde von Jahr zu Jahr prekärer. Der verfügte Preisstopp und die Krise der Geldinstitute führten zu Geldknappheit, was den Bauern die Aufnahme von Krediten in größerem Ausmaß unmöglich machte. Das war der Grund, warum die Verschuldung nicht weiter stieg. Das Verschuldungsniveau war zwar im Vergleich zum Beginn der dreißiger Jahre niedriger, aber verglichen mit dem Stand der zweiten Hälfte der zwanziger Jahre gleich hoch, also doch ziemlich hoch. In der zweiten Hälfte der dreißiger Jahre, als die Krise ablaufte und die ersten Anzeichen einer Konjunktur sichtbar wurden, begannen sich die Bauern wieder stärker zu verschulden. Der Umfang dieser neuen Verschuldung übertraf jedoch jenen vom Anfang der dreißiger Jahre nicht mehr.

Die Untersuchung ergab folgende Schlußfolgerungen:

In den erfaßten Gemeinden verschuldete sich gut ein Drittel der Bauern. 2/3 der Kreditsumme fiel auf Kleinhäusler und Kleinbauern, also auf jene Gruppe mit dem geringsten Grundbesitz. Fast die Hälfte der

⁶² Bratko, Kmetški dolgovi, str. 232.

Kredite wurde bei Privaten aufgenommen – in erster Linie bei Großbauern, Kaufleuten und auch Advokaten – dies war wohl die schlimmste Form der Verschuldung. Unter den Finanzinstituten, die den Bauern Geld verliehen, waren die heimischen Kreditgenossenschaften führend, um die Hälfte weniger vergaben Banken und städtische Sparkassen. Die Steuerbehörde als Gläubiger fiel nicht ins Gewicht: die Steuerschuld betrug lediglich 3 % der bäuerlichen Schulden bei den Geldinstituten. Die am meisten verschuldeten, und das nicht nur nominell, waren die Kleinhäusler und kleinen Bauern, das ergab die Berechnung der durchschnittlichen Schuldenlast pro Hof und Hektar. Es wäre jedoch falsch daraus zu folgern, daß die Verschuldung der mittleren und großen Bauern, trotz geringerer Ausmaße, für die Betroffenen eine erträgliche Last waren. Unter etwas günstigeren wirtschaftlichen Bedingungen wäre das zweifellos der Fall gewesen, nicht jedoch unter den Bedingungen der dreißiger Jahre in Jugoslawien. Die einzigen, denen die Verschuldung keinerlei größere Schwierigkeiten bereitete, waren die Großgrundbesitzer. Die verschuldeten Bauern befanden sich in einer außerordentlich schwierigen Lage, die Kleinhäusler bewegten sich am Rande des Ruins – diese Einschätzung belegen Daten, daß mehr als die Hälfte der Schulden von Kleinhäuslern und Kleinbauern für unproduktive Zwecke verwendet wurden, also fürs nackte Überleben.

Aleš Gabrič

Kulturni molk

I. Rojstvo kulturnega molka

Ena izmed štirih ustanovnih skupin OF so bili kulturni delavci, ki v aprilu 1941 še niso bili povezani v enotno organizacijo. 1. plenum, na katerem so se formalno organizirali kot skupina, so imeli 11. septembra 1941. Naloga te skupine je bila povezati vse kulturne delavce v OF. Ti so morali zbirati material, t.j. tekste, slike in ostalo gradivo za ilegalni tisk. Poleg tega naj bi izvajali linijo OF na kulturnem področju, to pa je bil kulturni molk.

Dne 26. junija 1941 so se v prostorih revije Modra ptica zbrali urednik Janez Žagar, Maks Šnuderl, Josip Vidmar, Boris Kidrič, Vladimir Bartol in Filip Kumbatovič – Kalan ter ocenili, da razmere niso ugodne za izdajanje legalnega časopisja. Dogovorili so se, da revija, ki je imela dovolj člankov še za nekaj števil, ne bo izšla.¹

Sklep tega sestanka je bil napotek za naprej in napoved kulturnega molka. Ta vsaj v začetku ni bil javno razglašen in se je med kulturnimi delavci širil ustno. Da je bil znan kmalu po okupaciji in razkosanju Jugoslavije, vsekakor pa pred 1. plenumom kulturnih delavcev v OF 11.9. 1941, kažejo nekatera pričevanja iz vrst kulturnih delavcev v OF,² kakor tudi iz nasprotnega tabora.³

V nekaterih tekstih piše, da so na 1. plenumu sprejeli resolucijo kulturnih delavcev, ki govori tudi o kulturnem molku.⁴ Vendar pa v teh tekstih sploh ni omenjen 2. plenum kulturnih delavcev, ki je bil konec januarja ali v začetku februarja 1942. Kulturni molk je bil javno razglašen v resoluciji kulturnih delavcev v Slovenskem poročevalcu 6.4. 1942. Če bi bila resolucija sprejeta že na 1. plenumu, bi bila najverjetneje objavljena že prej in ne s polletno zamudo. Menim tudi, da je imel 1. plenum bolj organizacijsko-manifestativni značaj, saj na njem, po zatrejevanjih udeleženca Filipa

¹ Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (dalje P ZDG) 1966, št. 1-2, str. 368; Prispevki Borisa Kidriča slovenski kulturi, Cankarjeva založba, Ljubljana 1979, str. 10.

² Slovenski zbornik 1945, DZS, Ljubljana 1945; Serev, št. 1, julij 1943, str. 27, Arhiv Instituta za zgodovino delavskega gibanja (dalje A IZDG), Tisk NOB, S 1. Po spominih Jožeta Rusa naj bi o kulturnem molku razpravljali že na ustanovnem sestanku OF (P ZDG 1966, št.1-2, str. 172). Tega podatka ni moč potrditi in je zelo dvomljiv.

³ Jutro 23.4. 1944, št. 93 str. 2; Jutro 27.4. 1944, št. 96, str. 2.

⁴ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (dalje Dokumenti) 2, Ljubljana 1964, dok. št. 3, opomba 2; Viktor Smolej: Zgodovina slovenskega slovstva VII, Slovenska matica, Ljubljana 1971, str. 49; P ZDG I, 1960, št. 2, str. 282.

Kumbatoviča - Kalana, niso sprejeli nikakršnega sklepa o kulturnem molku.⁵ Zaradi tega se strinjam z mnenji tistih, ki pravijo, da je bila resolucija brez dvoma sprejeta na 2. plenumu kulturnih delavcev.⁶

Resolucija kulturnih delavcev v 5. točki pravi:

»5. Te cilje bomo dosegli samo s pomočjo in pod vodstvom ZSSR. Načelo, da se z okupatorji ne sodeluje, velja tudi na kulturnem polju.

Zato pozivamo vse slovenske pesnike in pisatelje, upodablajoče umetnike in glasbenike, časnikarje, publiciste in znanstvenike, naj ne sodelujejo pri kulturnih prireditvah okupatorjev, naj ne bodo sotrudniki pri njihovih časopisih in revijah, naj ne poročajo o njihovih prireditvah, tudi ne o njihovem tisku, knjigah itd.«⁷

Takšna posplošena formulacija ni sprejemljiva za pravilno razumevanje kulturnega molka, saj ima resolucija bolj manifestativen značaj izjave pripadnosti kulturnih delavcev OF. Kulturni molk ni predvideval popolne prekinitve dela kulturnih institucij, saj bi to pomenilo prepustiti institucije brez boja fašističnemu vplivu. Veliko slabše bi bilo za slovensko kulturo, če bi naši kulturni delavci te ustanove zapustili, saj bi okupator najverjetneje zapolnil prazna mesta s svojimi ljudmi, tako da bi te delale dalje z drugimi ljudmi in mogoče tudi v drugem jeziku.

Natančneje je definiral pomen kulturnega molka časopis Mlada Slovenija januarja 1942 v članku Naša kultura in odnos do nje. V članku je rečeno, da mora resnično slovensko kulturno delovanje izražati trpljenje, ponos, pogum, samozavest ter borbeni duh naroda. Da bi bila akcija usklajena, je potrebno bojkotirati vse, kar daje videz sožitja z okupatorji in nasprotno podpirati tiste kulturne prireditve, ki imajo značaj odpornosti, enotnosti in borbenosti naroda ter kulturne demonstracije proti okupatorjem. Zato je treba bojkotirati:

- »1. Vse prireditve Dopolavora, Gilla, Conija in vseh podobnih fašističnih organizacij, četudi jih oblastniki prikrivajo in vežejo s slov. kulturo;
2. kino kot tipično orodje italijanizacije in fašizacije;
3. vse gledališke predstave, ki so zvezane z uradnimi nastopi okupatorskih oblasti, italijanskimi oz. nemškimi gostovanji, giovinezzi in pod. To seveda ne velja za slovenska in slovanska dela, kakor tudi klasična dela neslovanskih avtorjev, če niso ta povezana z uradnim nastopom okupatorjev;
4. razstave vseh vrst, ako so prirejene od okupatorjev, z njihovo podporo ali kakršno koli favorizacijo ter imajo pečat sožitja z njimi;
5. vse politične časnike, ki so pod danimi pogoji le sredstvo fašizacije;
6. revije in podobne publikacije, katerih izdajatelji sodelujejo z okupatorji in tiste, katerih vsebina ni v skladu z interesi slovenskega naroda.«⁸

Kako se upreti fašizaciji v šolstvu je Mlada Slovenija objavila novembra 1941 v »Resoluciji prve srednješolske konference mladinske Osvobodilne fronte«. Resolucija

⁵ Prežihove svečanosti, Plenum kulturnih delavcev OF, Ljubljana 1980, str. 61.

⁶ Zgodovinski časopis 1951, str. 81; P ZDG 1966, št. 1-2, str. 358.

⁷ Dokumenti 2, dok. št. 3; v opombi št. 1 je pomotoma namesto pravilne letnice objave 1942 napisana napačna 1962.

⁸ Dokumenti 1, dok. št. 131, Ljubljana 1962.

je zahtevala poleg ostalega tudi bojkot fašističnega pozdrava, vpisovanja v GILL, organizacijo podpore tovarišem brez sredstev ter bojkot italijanskega kina, časopisov, jezika, literature in zgodovine.⁹ Od februarja 1942 dalje (torej po 2. plenumu kulturnih delavcev v OF) je Slovenski poročevalec objavil več pozivov slovenskemu narodu: proti vstopu v fašistične organizacije GILL, GUF in Dopolavoro,¹⁰ proti opravljanju izpitov, za katere je pogoj včlanjenje v GUF¹¹ ter proti udeleževanju v CONI-ju.¹²

Podobno razlago boja na kulturnem področju je podal tudi France Lubej v svojem referatu na 1. zasedanju SNOS-a 19.-20.2. 1944 v Črnomlju. Dejal je, da se je v prvi dobi, to je času do nastanka osvobojenega ozemlja spomladi 1942, razvijala »...naša borba proti učenju jezika okupatorja, proti vstopanju v nemške in italijanske jezikovne tečaje, v GILL in GUF, Dopolavoro, proti fašističnemu pozdravu, za abstinenco pri vseh ustanovah in prireditvah, ki so bile pod okupatorjevim vodstvom ali služijo okupatorju kakor gledališče, radio, kino, koncerti, telovadne in športne prireditve, razstave, zabave ... ter proti sprejemanju štipendij in polaganja izpitov, za katere je veljal pogoj vstop v fašistično organizacijo.«¹³

Če analiziramo vse te razlage pojma kulturni molk, lahko opazimo, da se nobena ni dotaknila znanstvenih institucij (AZU, Univerze). Njihovo delo je lahko nemoteno teklo naprej. Pri umetniški dejavnosti pa je bila narejena razmejitev. Na eni strani je bila čista umetniška dejavnost, na drugi pa poskus politizacije in izrabljanja umetnosti za propagiranje fašističnih idej ali pa kakršnokoli delovanje pod okriljem okupatorskih organizacij. Enaka delitev je veljala tudi za publicistiko. Kulturni molk je obvezoval tako slovenskega umetnika oz. znanstvenika kot slovenski narod, ki je predstavljal uporabnika kulturnih dobrin. Slovenskim kulturnim delavcem je bilo prepovedano s kakršnokoli kulturniško akcijo demonstrirati za sožitje z okupatorjem in njegovo kulturo, od slovenskega naroda pa je kulturni molk zahteval, naj z ignoriranjem takšnih prireditev pokaže svoj odpor do okupatorja. Kulturni molk je le del borbe proti okupatorju na kulturnem področju in predstavlja njeno pasivno komponento. Aktivno delo se je razvijalo v ilegali in na osvobojenem ozemlju. Ko je bilo ustvarjeno stalno osvobojeno ozemlje v Beli krajini, so se začele spreminjati zahteve OF do kulturnih delavcev, ki so še delovali v Ljubljani in so zahtevali absolutni kulturni molk. O teh spremembah pojma kulturnega molka bom govoril še kasneje.

II. Kulturno ustvarjanje na zasedenem ozemlju 1941 - 1945

Kulturno delovanje je bilo v času do kapitulacije Italije možno le v Ljubljanski pokrajini. Na nemško okupiranem ozemlju slovenske kulture ni smelo biti. Najprej se bom zadržal pri tistih ustvarjalcih, ki so skrbeli za zdravo slovensko umetnost in se niso pregrešili pred takšno zapovedjo kulturnega molka, kakršno sem ravnokar nave-

⁹ Dokumenti 1, dok. št. 83, Ljubljana 1962.

¹⁰ Slovenski poročevalec 8.2. 1942, št. 6, str. 4, A IZDG, Tisk NOB, S 7.

¹¹ Slovenski poročevalec 9.3. 1942, št. 10, str. 2, A IZDG, Tisk NOB, S 7.

¹² Slovenski poročevalec 6.4. 1942, št. 14, str. 3, A IZDG, Tisk NOB, S 7.

¹³ France Lubej: Osvobodilna fronta, njeno delo in naloge na področju narodne prosvete, A IZDG, fasc. 447/1,2.

del. Jasno je, da so morali kulturni delavci v odnosu do okupatorja popuščati, saj jih je le ta financiral (tu mislim na institucije in ne na posameznike), tako da niso smeli prestopiti meje, ki je še omogočala normalno kulturno delovanje.

Književnike lahko štejem za tiste umetnike, ki so najbolj upoštevali kulturni molk. Po okupaciji so književniki prenehali izdajati literarne revije. Juš Kozak je kot urednik ustavil izhajanje Ljubljanskega zvona, Ferdo Kozak Sodobnosti, Edvard Kocbek Dejanja in Janez Žagar Modre ptice. Od literarnih revij je v letih 1941–45 izhajal le Dom in svet ter Živa njiva, manj pomembna priloga Umetnosti. Društvo slovenskih književnikov, ki ni prekinilo z delovanjem, je skupaj s Slovensko matico, Glasbeno matico, Zgodovinskim društvom in Leonovo družbo naslovlilo na visokega komisarja Graziolija spomenico za nemoten razvoj slovenskih kulturnih ustanov in narodne kulture. Književniško društvo se je upiralo vstopu v sindikalno zvezo, ki so jo snovali okupatorji. Predsednik društva dr. France Koblar je na sestanku pri škofu Rožmanu 11. septembra 1942 »nastopil proti vsakršni izjavi v prid okupatorja, zlasti pa je svaril pred vsakim dejanjem, ki bi moglo biti v prid okupatorju in protestiral tudi proti pisanju slovenskega časopisja.«¹⁴

V knjižnih zbirkah, ki so izhajale v vojnih letih, so bili večinoma prevodi, izvirna slovenska dela so bila redka. V zbirki Slovenčeva knjižnica, ki je izhajala pri Slovenčevi založbi, je bilo od prve številke oktobra 1941 do stote decembra 1944 izdanih 26 slovenskih del, od tega 18 prvič in 8 ponatisov.¹⁵ Izvirna slovenska dela so napisali Jalen, Lovrenčič, Malešič, Likovič, Krivec, Vovk, Tomažič itd. Pri Jutrovi založbi pa je bila leta 1942 osnovana Dobra knjiga, kjer je bilo še manj slovenskih del. V letu 1942 je npr. slovensko literaturo zastopala le Mira Pucova. V manjših zbirkah so se pojavili še nekateri drugi avtorji: Finžgar, Velikonja, Cajnkar, Kač itd. Tudi pesniških zbirk je bilo malo. Izdali so jih Gradnik, Dular, Čampa. Celotna izdajateljska produkcija je doživela velik padec, kar nam kaže tudi tabeli (glej str. 111).¹⁶

Porast v letu 1943 v primerjavi s predhodnim letom gre na račun velikih knjižnih zbirk, kjer pa prevladuje prevodna literatura.¹⁷

V taki dokaj skromni izbiri je izbirala komisija za dodelitev literarnih nagrad mesta Ljubljane ob Prešernovem dnevu nagrajence. Nagrade so 8.2. 1943 prejeli: Stanko Kociper, Joža Likovič, Jože Krivec, Janko Kač, Mira Puc in Jože Tomažič.¹⁸ Med navedenimi avtorji ni večine pomembnejših slovenskih predvojnih piscev, ki so se v zadnjih predvojnih letih približali realizmu: Bevka, Kocbeka, Kranjca, Ingoliča, Kosmača, bratov Kozak, Klopčiča, Seliškarja in drugih. Zaradi tega je povsem upravičena trditev Juša Kozaka, »da so se predvsem slovenski pisatelji povečini odzvali zapovedi »kulturnega molka«, ga izvajali v kljub pritisku in preganjanju.«¹⁹

¹⁴ Zapisnik izrednega občnega zbora DSK 8.10. 1945, Dokumentacija Društva slovenskih pisateljev (dalje: D DSP), mapa: Seje DSK 1945 – 1951.

¹⁵ Slovenec 9.11. 1944, št. 257, str. 6.

¹⁶ Zbornik Zimske pomoči, Ljudska tiskarna, Ljubljana 1944, (dalje ZZZP); članek Melite Pivec-Stele, str. 330.

¹⁷ Prav tam, str. 329.

¹⁸ Jutro 9.2. 1943, št. 31, str. 3.

¹⁹ Slovenski zbornik 1945, DZS, Ljubljana 1945, str. 17.

Leto	1939	1940	1941	1942	1943	Leto	Število izd.del
Enciklopedična dela, zborniki	5	2			2	1919	389
Teologija, nabož. slovstvo ...	91	76	72	55	69	1920	443
Filozofija, psihologija, pedagogika	15	7	7	5	5	1921	534
Pravo in socialne vede, statistika	27	18	18	13	13	1922	606
Politika, uprava	131	31	23	22	20	1923	672
Jezikoslovje, literarna zgodovina	19	7	25	5	10	1924	608
Zgodovina in pomožne vede	31	21	8	7	7	1925	669
Geografija, etnografija	10	4	6	4	5	1926	609
Matematika, prirodoslovne vede	8	7	5	2	5	1927	633
Medicina, higijena	15	16	5	1	2	1928	680
Leposlovje	71	67	53	48	86	1929	707
Mladinski spisi	49	53	30	26	28	1930	675
Šolske knjige	34	15	11	18	24	1931	741
Likovna umetnost, umetnostna obrt	8	14	13	6	8	1932	690
Glasba, gledališče	13	18	13	8	12	1933	724
Tehnika, industrija, obrt ...	31	41	22	6	4	1934	680
Trgovina, promet	62	45	34	16	18	1935	615
Kmetijstvo, gospodinjstvo ...	28	27	22	18	7	1936	622
Telovadba, šport	18	26	11	5	1	1937	700
Varia	93	119	95	47	34	1938	778
Skupaj	759	614	473	312	360	1939	759
Število prevodov	18	17	20	45	78	1940	614
Število brošur	152	87	41	21	26	1941	473
						1942	312
						1943	360

Povsem drugačna je bila situacija pri likovnikih. Predstavniki impresionistov, »Lade«, »Vesne«, »Neodvisnih«, »Slovenskega lika« ter mladi rod so imeli do kapitulacije Italije številne skupinske ali samostojne razstave. Impresionisti Jakopič, Jama, Sternin in Vesel so predstavili svoja dela na razstavi v galeriji Obersnel decembra 1941. Skupinske razstave v različnih kombinacijah so imeli Slovenski lik (France Kralj in generacija mlajših učencev) maja 1941 in marca 1942, Lada (Ivan in Bruno Vavpotič, Avgusta Šantel, Tine Gorjup, Ivan Kos, Elda Piščanec, Bara Remec) oktobra 1941, Vesna (Maksim Gaspari, Stane Dremelj, Hinko Smrekar, Evgen Sajevec, Frančišek Smerdu, Saša Šantel) pa avgusta 1941 in aprila 1942. Največkrat so dela prikazovali Neodvisni

(Z. Kalin, Kregar, Mušič, Omerza, Pregelj, Putrih, Sajovic, Sedej, Mihelič). V teh dveh letih in pol so razstavljali tudi kasnejši partizanski slikarji Jakac, Mihelič, brata Vidmar, Pirnat ter leta 1942 ustreljeni Hinko Smrekar. Največ razstav v letih 1941 in 1942 je bilo v Galeriji Obersnel in v Jakopičevem paviljonu, kjer se je vsako leto zvrstilo okoli 10 pomembnejših razstav. V začetku leta 1943 je bilo največ razstav v Salonu Kos, vendar so bile to manjše samostojne prodajne razstave. Večino teh razstav je v Slovincu ocenjeval dr. Stane Mikuž, ki se je večkrat jezil nad prenizko kvaliteto razstavljenih del, zaradi tega pa je bila »pri nas umetnostna razstava ponižana v bazar, kjer ti trgovci s trdovratno vneto ponujajo vedno znova odklonjene predmete.«²⁰ Ob razstavi Neodvisnih v Jakopičevem paviljonu od 16.5. – 6.6. 1943 pa je Stane Mikuž zapisal: »Star pregovor o muzah, ki da molčijo kadar rožlja orožje, se zopet do pičice uresničuje. ... In če se v takem času vrstijo umetnostne razstave za razstavo, jih ne smemo smatrati kot kvalitete same po sebi, marveč stopa v ospredje vse bolj umetnik kot človek, ki tudi »mora živeti«, nato pa dodaja, da pri tej razstavi »izjema potrjuje pravilo«.²¹ Na isti strani Slovincu se je našla še ena sorodna misel: »Brez dvoma je jasno, da se mora vsak slikar preživljati tudi s svojimi stvaritvami; živeti za samo umetnost je lepo in vse hvale vredno, a pogosto, žal prepogosto ni vsem dano, da bi umetnost gojili kot postransko zabavo poleg že donosnega poklica.«²²

Pri kulturni dejavnosti, ki je vezana individualno na eno osebo (pisatelj, slikar), je bilo možno poskrbeti za njegov odhod na osvobojeno ozemlje ali organizirati pomoč v Ljubljani. Nasproten je primer z večjimi institucijami (drama, opera, filharmonija), kjer bi morali naenkrat spraviti na osvobojeno ozemlje večje število ljudi ali pa bi morali starejši, ki fizično ne bi zmogli partizanstva, ostati v Ljubljani na milost in nemilost okupatorskim oblastem, saj tako velikega števila ljudi ne bi bilo preprosto spraviti v ilegalo. Če pa k temu ansamblu prištejemo še njihove družine, ki so bile ekonomsko odvisne od teh dohodkov, postane jasno, da bi spravili v brezupen položaj več sto ljudi, če bi zaprli vse kulturne institucije.

Oblast je od institucij, ki jim je omogočila delovanje in jih financirala, zahtevala lojalnost, o čemer je spregovoril na proslavi 2. obletnice ustanovitve Ljubljanske pokrajine tudi Grazioli: »Jasno je, da morajo tako šola kot tudi ostale slovenske kulturne institucije, upoštevajoč koliko jim je bilo podeljenega, lojalno in koristno sodelovati z italijansko šolo in italijansko kulturo.«²³

O nadaljnjem delovanju drame Narodnega gledališča sta se pogovarjala sekretar Matičnega odbora OF, dramski igralec Ivan Jerman, in njegova povezava z vodstvom OF Prežihov Voranc, ki je menil, da bi kulturni molk gledališču bolj škodoval kot koristil in da je pametneje, če dela naprej.²⁴ Glede na to, da so bili tudi drugod kulturni delavci prek matičnih odborov vključeni v OF in da s strani OF niso bili deležni kritik, lahko sklepamo, da je tudi za ostale ustanove veljal enak dogovor, torej pristanek OF,

²⁰ Slovenec 15.10. 1941, št. 242, str. 5.

²¹ Slovenec 29.5. 1943, št. 122, str. 3.

²² Prav tam.

²³ Slovenec 4.5. 1943, št. 100, str. 2.

²⁴ Ivan Jerman: Slovenski dramski igralci med drugo svetovno vojno, Knjižnica MGL 41, Ljubljana 1968, str. 53.

da lahko nadaljujejo z dejavnostjo. Jasno pa je, da je bil spored pod pritiskom oblasti usmerjen k spoznavanju italijanske kulture. Drama je novo usmeritev pokazala že v uvodu v sezono 1941–42, saj se je začela 27.9. 1941 s predstavo Rina Alessija Katarina Medičejska. V sezoni 1941–42 je bilo od 28 del prikazanih 7 italijanskih in 10 slovenskih,²⁵ v naslednji sezoni pa od 32 del 11 italijanskih in 12 slovenskih.²⁶ Režiser Osip Šest je zapisal, da ta dela nakazujejo smernice sodobne italijanske dramatike, to pa je prikazovanje življenja brez problemov.²⁷ Skupna značilnost teh dram je, da »povsod vlada optimizem, točnost in vera v absolutno pravilnost početja. To je tip sodobne italijanske dramatike, ki je zelo zanimiv, a za igralca, režiserja zelo, zelo težak, ker mu daje malo akcije, a zato ogromno modrijanstva na odru. – Torej: današnji italijanski dramatik niso dramatik, temveč dramatizirani filozofi ali ideologi.«²⁸

Slovenska dramatika je bila številčno dobro zastopana, a so bila večinoma že znana dela. V sezoni 1941–42 slovenskih novitet ni bilo, v naslednji sezoni pa sta bili dve. Več pa jih zaradi pomanjkanja tekstov tudi ni bilo moč pričakovati. Ob vojaškem porazu Italije je bilo zato slišati ostro kritiko na račun takšnega delovanja drame, ki je pozabila na nekatere pomembne književnosti, »kjer bi vendar našli dela, s katerimi se ti italijanski dialogi niti primerjati ne bi mogli. Če je bilo število diktirano, pa ni bil diktiran izbor.«²⁹

Za opero diktiranje ni pomenilo tako hude obremenitve in podrejanja, ker so se lahko zatekli h klasičnemu repertoarju. Zato tam kvaliteta ni tako trpela kot v drami. V sezonah 1941–42 in 1942–43 so lahko obiskovalci videli skupno 21 oper, od tega 4 Verdijeve, 3 Puccinijeve, pa še Rossinija in Donizzetija. Slovenski skladatelji so bili zastopani s šestimi operetami, od katerih sta dve doživeli krstno predstavo, ena v vsaki sezoni.³⁰ Zato je bila operna sezona 1942–43 v nasprotju z dramsko deležna ugodne kritike. Matija Tomc je ocenil, da kvaliteta izvajanih del ni zaostajala za preteklimi sezonami, temveč je kvečjemu napredovala.³¹

Večji koncerti so bili v filharmoniji in Unionski dvorani. Številčno je bilo veliko manjših koncertov, primanjkovalo pa je večjih simfoničnih koncertov in vokalnih koncertov. Glasbena matica je v sezoni 1941–42 pripravila 62 koncertov.³² Če k temu prištejemo še nastope glasbenih šol Glasbene matice in Glasbene akademije, postane jasno, da je bila glasbena ponudba zadovoljiva.

Boris Zihrel je leta 1945 zapisal: »Menda nikjer v Sloveniji ni potegnjena meja tako ostro kot na polju kulturnega dela: na tej strani vse, kar je kvalitativno, po vsebini in po obliki, z druge strani, gniloba, dekadenca in mračnjaštvo. V sredini – nič.«³³ Ta

²⁵ Gledališki list NG v Ljubljani, (dalje: GL), Drama 1942–43, št. 21 (junij 1943), str. 180.

²⁶ GL Drama 1943–44, št. 2 (oktober 1943), str. 26.

²⁷ GL Drama 1941–42, št. 18 (maj 1942), str. 148.

²⁸ GL Drama 1942–43, št. 20 (junij 1943), str. 161–162.

²⁹ Slovenec 14.10. 1943, št. 233, str. 2; Da je bil delno diktiran tudi izbor, lahko preberemo v že omenjenem delu Ivana Jermana.

³⁰ GL Opera 1941–42, št. 18 (julij 1942), str. 178–179; GL Opera 1942–43, št. 17 (julij 1943), str. 158–159.

³¹ Slovenec 31.8. 1943, št. 198, str. 3.

³² Jutro 3.7. 1942, št. 149, str. 3.

³³ Novi čas 12.5. 1945, št. 19, str. 4.

delitev – če ne upoštevamo redkih izjem – se je izkristalizirala po kapitulaciji Italije. Za kakršnokoli večjo kulturno akcijo je Rupnikova oblast porabila dosti moči, rezultat pa je bil glede na vložena sredstva minimalen. Dejavnost se je iz že znanih razlogov ohranila v večjih kulturnih institucijah, za katere pa se Nemci niso interesirali toliko kot prej Italijani. Kako je sprememba oblasti vplivala na delo drame, nam pove naslednji podatek. Drama je v programu za sezono 1943–44 obljubila tudi 4 moderne italijanske drame.³⁴ Hkrati s padcem Italije pa so iz sporeda odpadle tudi te drame. Pri glasbenih nastopih je bilo očitno padanje števila koncertov. Iz članov filharmoničnega in radijskega orkestra je bil sestavljen nov radijski orkester, ki je izvajal simfonične koncerte. Za ostalo glasbeno dejavnost pa so morali poskrbeti kar mladi gojenci glasbenih šol Glasbene matice in Glasbene akademije ter njihovi profesorji.

Še občutnejši je bil padec na področju književnosti in likovne dejavnosti. Nove slovenske knjige so po večini spadale v zvrst mladinske in humoristične književnosti. Redkejši poskusi daljšega teksta so prikazovali slovenskega kmeta, njegovo navezanost na zemljo in katoliško tradicijo. Pomembnejša prozna dela so v tem času izdali Stanko Majcen, Jože Dular in Emilijan Cevc. Kritika je bolje ocenila lirike, saj so pesniške zbirke izdali Gradnik, Šali ter posmrtno Balantič (uredil dr. Tine Debeljak). Prešernove literarne nagrade so leta 1944 v tako skromni izbiri dobili Dular, Jalen, Matičič, Simčič in Šali,³⁵ leta 1945 pa ta nagrada sploh ni bila podeljena. Zato je 29. marca 1945 literarne nagrade podelila pokrajinska uprava, dobili pa so jih Gradnik, Majcen, Cevc in pokojni Balantič.³⁶

Večje likovne razstave so postale redkost. Na mesto Jakopičevega paviljona in Galerije Obersnel, kjer je bilo prej največ razstav, je stopil izrazito prodajni Salon Kos. Tu so bile le še manjše samostojne razstave. Med pomembnejše razstave bi lahko prišteli le božično razstavo v Galeriji Obersnel decembra 1943 (16 likovnikov, med njimi Jakopič, Sternen, Gaspari, Šantelj, Debenjak, Sedej, Mušič, Omerza ...), velikonočno razstavo od 25.3. – 16.4. 1944 v istem razstavišču (18 umetnikov, med njimi Sedej, Perko, Omersa ter veliko mladih) ter od 27.5. – 4.7. 1944 v Jakopičevem paviljonu Sternenovo portretno razstavo. Od likovnih umetnikov, ki so bili do septembra 1943 prisotni na umetniški sceni in niso šli v partizane, niso do osvoboditve razstavljali Zdenko Kalin, Putrih, Kregar, Pregelj, Sajovic in še nekateri.

Od septembra 1943 do osvoboditve je levji delež kulturnega delovanja slonel na mladih, še neizkušenih umetnikih, ki niso mogli dostojno zamenjati svojih izkušenejših vzornikov, ki so bili ali v NOV ali pa so molčali. Umetniška kakovost je zato padla na zelo nizko raven.

Ta kratak oris kulturne dejavnosti naj bi služil za razumevanje nadaljnjega teksta. Najvažnejše je namreč prikazati odnos oblasti do kulturnih delavcev in kulturnega molka ter seveda odnos OF do kršilcev zapovedi v času NOB in po njej. Odnos oblasti v Ljubljani je pomemben zato, ker je vsaka oblast po svoje obravnavala kulturo. Če je ta odnos za kulturnega delavca sprejemljiv, je večja možnost aktivnega vključevanja

³⁴ GL Drama 1943–44, št. 1 (oktober 1943), str. 14.

³⁵ Jutro 9.2. 1944, št. 31, str. 2.

³⁶ Slovenec 29.3. 1945, št. 71, str. 2.

teh delavcev v družbena dogajanja. Ko politična oblast prestopi to mejo sprejemljivosti in skuša kulturno delovanje spolitizirati, je možno pričakovati slabši odziv z nasprotni strani in kulturna scena se začne prazniti. Jasno pa je, da to ni edini niti ne odločilni dejavnik. Za kulturno delovanje v Ljubljani v letih 1941–45 je odločilno dejstvo, da je velik del vodilnih kulturnih delavcev septembra 1943 odšel v NOV in tam razvil kulturno dejavnost, ki je bila tedanjemu slovenskemu človeku vsekakor bližja kot tista v Ljubljani.

III. Okupacijska oblast in kulturno ustvarjanje

Italijanski okupator je dovolil delovanje slovenskih kulturnih delavcev. Cenzura je skrbela za ideološko ustrezno usmerjenost dejavnosti. Veliko zaslug za živahno kulturno delovanje v Ljubljani v času italijanske oblasti je potrebno pripisati Umberto Urbaniju, ki je bil šef tiskovnega urada italijanske okupacijske uprave in je bil na raznih slovenskih prireditvah zastopnik visokega komisarja Graziolija. Prof. Urbani je pred vojno poučeval slavistiko na tržaškem vseučilišču in že takrat približeval slovensko književnost italijanski publiki v številnih člankih v italijanskih strokovnih revijah. Ukvarjal se je tudi s prevajalstvom in je v italijanščino prevedel tudi posamezna dela Tavčarja, Bevka, Prešerna in Gregorčiča. Glede na to, da je bil kulturni delavec in ne propagandist, je sam nasprotoval izdajanju propagandistične literature. Po vojni je bilo med italijanskimi deli, izločenimi iz slovenskih knjižnic, pri Urbaniju posebej omenjeno: »Izločiti vsa izvirna dela, pri prevodih slovenskih pisateljev pa njegove uvode, dočim knjiga ostane.«³⁷ Glede na to, da so bile knjige političnih nasprotnikov izločane v celoti, četudi vsebina ni bila škodljiva interesom nove oblasti, pomeni ta pripis odstopanje od pravila.

Že 23. in 24. 5. 1941 je Ljubljano obiskal italijanski minister za narodno prosveto Giuseppe Bottai, ki si je ogledal razne šolske ustanove, Narodni muzej, Narodno galerijo, razstavo v Jakopičevem paviljonu in Ljubljanski grad. Tudi visoki komisar se je redno udeleževal kulturnih prireditev ter skrbel za finančno podporo slovenskim kulturnim ustanovam. Takšen odnos italijanske oblasti (vsaj navidezno!) ni bil nasproten težnjam slovenske kulture. Vpletanje v repertoarno politiko je pustilo resnejše posledice le v dramskem repertoarju Narodnega gledališča. Drugače pa so kulturnim delavcem pustili, da so delali po svoje, če le ni bilo političnega prizvoka. Hkrati so iskali pri njih tudi podporo in zahtevali, naj pišejo v časopisih proti komunistom. Tisti, ki bi to odbili, so bili določeni za talce za v Gramozno jamo (Fran Saleški Finžgar, dr. Fran Ramovš), vendar Italijani te grožnje zavoljo enotnega stališča kulturnih delavcev niso uresničili.³⁸ O kulturnih delavcih, ki so prenehali s svojim delom ali pa so sodelovali z OF, ni bilo moč v časopisju zaslediti nikakršne novice. Za njih je cenzura poskrbela tako, da so jih »odpisali« ter se o njih in njihovem delu ni smelo pisati. Za ustreljenega pesnika Ivana Roba in slikarja Hinka Smrekarja ni smelo biti v časopisih nobene osmrtnice. Iz Letopisa Akademije znanosti in umetnosti je italijanska cenzura črtala

³⁷ Seznam iz prometa izločenih knjig 27.7. 1945, Arhiv SRS (dalje: A SRS), Fond Ministrstva prosvete (dalje: Fond MP), 3159/2–45.

³⁸ Franc Saleški Finžgar: Določen za talca; Ljubljana v ilegali III, DZS, Ljubljana 1967, str. 225–227.

tekst o dr. Francetu Kidriču in vsa mesta, kjer se je pojavilo njegovo ime,³⁹ ker so odkrili njegovo sodelovanje z OF. Kulturnega molka tisk v času italijanske okupacije ni omenjal, tako da odnosa oblasti do tega pojava – čeprav je povsem jasen – iz meščanskih časopisov ni moč ugotoviti.

S kapitulacijo Italije se je odnos do kulturnih delavcev povsem spremenil. Rupnikova pokrajinska uprava je poskušala kulturo izkoristiti v propagandne namene. Napovedali so boj kulturnemu molku, katerega Italijani pred tem sploh niso omenili. Spomladi 1944 so v Jutru uvedli rubriko Pri oblikovalcih naše kulture, v kateri so se zvrstili intervjuji Ljenka Urbančiča, domobranskega propagandista, sodelavca informativnega urada pokrajinske uprave, s kulturnimi ustvarjalci iz Ljubljane. Ti pogovori so imeli veliko več skupnega s politično propagando kot pa s kulturo. Novinar je intervjuvancem kar polagal odgovore na usta, standardno vprašanje pa se je dotikalo tudi kulturnega molka. Pri tem je bilo vedno poudarjeno, da so komunisti izvajali kulturni molk s pritiskom na kulturne delavce ter da kulturni molk pomeni prekinjanje kontinuitete kulturnega dela. Eden od značilnih odgovorov pravi: »V tej zvezi preide Simčič še na kulturni molk, ki so ga nasilno proglašali komunisti po zlomu Jugoslavije in so ga marsikateri inteligentni ljudje tudi odobraval. Pri tem ti poslednji niso pomislili v svoji zaslepljenosti, kakšno neprecenljivo škodo bi utegnili imeti realiziranje teh blaznih načrtov. Prvič bi bila pretrgana kulturna kontinuiteta, kulturni razvoj, drugič pa bi nastopilo dejstvo, da bi ljudje v neobhodni potrebi po duševni hrani začeli prebirati razno plehko literaturo in tako izgubili tudi poslednji smisel za kritičnost.«⁴⁰

Razlago kulturnega molka kot absolutne prepovedi kulturnega delovanja je domobranska propaganda uporabila vedno, kadar ga je omenila. Najbolj nazoren primer tega stališča je članek Kulturni molk, ki je bil objavljen 4. novembra 1944 v Slovenskem domu. Naslednji citat povsem jasno nakazuje odnos do tega pojava:

»Kaj je sploh kulturni molk? Prenehanje vsakega kulturnega dela kot protest na zunanje (politične) razmere, ki so nastopile. Cilj? Če ga gledamo kot komunisti, je jasen: vzeti ljudem zadnje, kar jim ohranja trezne misli; isti nagib kakor pri telesni hrani: če bodo lačni, bodo nezadovoljni in taki prvi najdejo pot k nam. Konec: anarhija in ribarjenje v kalnem.« Pisec nato nadaljuje, da se to na srečo ni zgodilo in so kulturniške institucije delovale naprej, pisatelji (omeni tudi Finžgarja in Župančiča) so pisali dalje in da pri tem kršitev molka ljudem ni škodovala. Prihodnost pa naj bi jih ocenjevala po tem, da so vztrajno in dostojno delali.⁴¹

Ob stoti knjigi Slovenčeve knjižnice je Slovenec zapisal, da bo veliko bralcev »hvaležno Slovenčevi knjižnici za te knjige, brez katerih bi preprosti ljubitelj knjig in leposlovja moral povečini stradati branja v času tako škodljivega propagiranega kulturnega molka.«⁴² Ob prikazu dela Slovenske akademije znanosti in umetnosti v sedanji vojni je v podnaslovu »Boj kulturnemu molku« pisec čestital delavcem SAZU-ja, ker

³⁹ Letopis AZU v Ljubljani, Ljubljana 1943–XXI; Po vojni so bile te strani dodatno natiskane in vnesene v knjigo.

⁴⁰ Jutro 27.4. 1944, št. 96, str. 2.

⁴¹ Slovenski dom 4.11. 1944, št. 44, str. 6.

⁴² Slovenec 9.11. 1944, št. 257, str. 6.

so nadaljevali z delom v razmerah, »ko so komunisti pri nas napovedali kulturni molk in z represalijami grozili vsem tistim, ki so s svojim delom javno nastopili proti temu komunističnemu zločinu« in »kljub komunistični vojni vihri bogatila našo znanost in proti kulturnemu molku boljševikov vodila slovenske znanstvenike na pot novih raziskovanj.«⁴³

Tudi odnos do kulturnih delavcev se je v času Rupnikove uprave bistveno spremenil, saj so od njih zahtevali sodelovanje v borbi proti komunistom. Tak odnos je kulturo pripeljal v propagandistične vode. Tisti kulturni delavci, ki pa so bili v vrstah NOV, so bili v časnikih deležni številnih šal, karikatur in klevetanj, ki so zanimali kakovost njihovega kulturniškega dela.

Prvi dve akciji, v katerih so skušali vse kulturne delavce pridobiti v enotno protikomunistično fronto, je oblast začela že v zadnjih mesecih leta 1943. Šlo je za čiščenje v javni upravi in za zbiranje podpisov za Slovensko narodno in protikomunistično spomenico, ki so jo za božič 1943 predali Leonu Rupniku. V čiščenju v javni upravi so bili zajeti le tisti kulturni delavci, ki so že bili na osvobojenem ozemlju, pa čeprav naj bi ta kazen sledila vsakemu, za katerega je bilo jasno, »da se je izneveril svoji službeni prisegi in se spozabil tako daleč, da se je pridružil najhujšim škodljivcem našega naroda (mišljena OF – op. p.) ali pa jih podpiral s svojim sodelovanjem.«⁴⁴ Odpuščeni so bili vsi člani Narodnega gledališča, ki so tvorili jedro SNG na osvobojenem ozemlju, ter Josip Vidmar kot njegov bivši dramaturg, na spiskih, ki so sledili, pa še vrsta drugih, med njimi veliko učiteljev in profesorjev: dr. Vlado Schmidt, dr. Dragotin Cvetko, ing. Filip Kumbatovič itd. V Narodnem gledališču ter radijskem orkestru je bilo ob osvoboditvi v odnosu do OF od 426 članov le 6 negativnih in 72 nepovezanih.⁴⁵ Tega so se zavedali tudi v pokrajinski upravi. Pri kritiki gledališča, ker ne izpolnjuje »svoje naloge v sedanjem času niti v idejnem niti v umetniškem oziru«, je kot problem in eden od vzrokov za tako stanje navedeno tudi personalno vprašanje: »Mnogi člani so namreč z Of kompromitirani.«⁴⁶ Vendar v tem primeru niso smeli intervenirati z odpustitvijo iz službe, saj bi nato lahko obe instituciji enostavno zaprli.

Nasproti tem kulturnim delavcem so hoteli v pokrajinski upravi ustvariti enotno fronto tistih, ki so še bili v Ljubljani. Pod Spomenico, ki je bila objavljena v Jutru in Slovencu 25.12. 1943, so zbrali podpise vseh vodilnih javnih delavcev, med njimi tudi kulturnih: predsednika SAZU ing. Milana Vidmarja, rektorja univerze dr. Milka Kosa, prorektorja dr. Matija Slaviča, dekane fakultet, vodstvene ljudi drame in opere NG, filharmonije, urednike časopisov in njihovih kulturnih rubrik itd. Pri zbiranju podpisov je bil na tiste, ki niso hoteli podpisati listine, izvajan pritisk. Prostovoljno so se verjetno podpisali le tisti, ki so maja 1945 zapustili domovino. Kako »prostovoljno« pa so se podpisali ostali, vedo oni sami. Dejstvo je, da je imela v kulturnih ustanovah pokrajinska uprava malo svojih ljudi, kar nam pričajo tudi spiski pripadnikov OF na raznih ustanovah, ki jih je naredila Tajna obveščevalna služba informativnega urada

⁴³ Slovenec 16.11. 1944, št. 263, str. 6.

⁴⁴ Jutro 22.12. 1943, št. 288, str. 2.

⁴⁵ Ivan Jerman, cit.d., str.45.

⁴⁶ A IZDG, Arhiv kontrarevolucije, fasc. 249/III.

pokrajinske uprave. Za univerzo je npr. zapisano: »Univerza je v glavnem očiščena, seveda so le delno zaprti, zelo veliko pa jih je v hribih.«⁴⁷ Njen rektor dr. Milko Kos se nahaja na spisku simpatizerjev OF v Ljubljani.⁴⁸ Dekana filozofske fakultete, in če bi sklepali po podpisu na spomenici tudi somišljenika, dr. Franca Šturma, pa so kmalu zatem likvidirali. Zadnji je Spomenico podpisal predsednik Društva slovenskih književnikov dr. France Koblar, »ko je po posvetovanju z raznimi kulturnimi delavci smatral ta podpis zgolj za formalnost, ki je pa obvarovala društvo in njegove člane pred usodnimi posledicami.«⁴⁹ Po vsem tem postane jasno, da so morali spomenico podpisati vsi vodstveni delavci, če so hoteli ostati na svojih mestih – tudi kulturni.

Kakšen pa je bil odziv med ostalimi kulturnimi delavci? Med književniki najdemo med podpisniki krog Doma in sveta. Podpisi likovnih umetnikov so na spomenici prava redkost (Gorše, Kralj, Sterneni, Justin), še večji problem pa je najti podpis glasbenih in dramskih umetnikov. Zato ni čudno, če na že omenjenem spisku simpatizerjev OF najdemo tudi naslednji zabeležki:

- »597. Radijski orkester OF-arji
1008. Umetniki simpatizerji OF.«⁵⁰

Veliko kulturnih delavcev, ki so bili v okupiranih mestih, je uspelo zbrati uredništvu Zbornika Zimske pomoči. Zimska pomoč je bila organizirana za nabiranje sredstev za socialno ogrožene družine in je bila nekakšna protiakcija OF-ovski Slovenski narodni pomoči. Iz fonda Zimske pomoči pa so bile financirane nekatere kulturniške akcije (odkup in založba knjig, odkup slik), tako da je šel del denarja h kulturnim delavcem za njihovo nadaljnje kulturno ustvarjanje. Književniki so se ji pridružili zato, ker je bila sprva mišljena kot pomoč prek akademije ter društev književnikov in glasbenikov zgolj kot podpora književnikom, glasbenikom in znanstvenikom ter so jo pozneje izrabili za izdajo Zbornika zimske pomoči.⁵¹

Zbornik so uredili Narte Velikonja, Božidar Borko, Tine Debeljak in Zorko Simčič. V kakšen namen naj bi zbornik služil, pove že uvod uredništva (1.6. 1944): »V tem smislu je pričujoči Zbornik očiten dokument pozitivnega, od agitatoričnih gesel za kulturni molk navdušujočih se ljudi neskajjenega razmerja naših pisateljev in znanstvenikov do slovenske kulture in njenih potreb v letih zgodovinskih prelomov. Tudi v tem, ne le v tehni vsebini, je smisel in pomen našega Zbornika.«⁵² Pri zborniku so sodelovali skoraj vsi pomembnejši kulturni delavci, ki so bili na okupiranem ozemlju. I. (literarni), IV. in V. del so izrazito kulturniški, brez propagandnega prizvoka. Tudi v VI. delu članki niso politično-propagandni, a je jasna težnja celotnega dela – kultur-

⁴⁷ A IZDG, Arhiv kontrarevolucije, fasc. 106/III.

⁴⁸ A IZDG, Arhiv kontrarevolucije, fasc. 106/I; pod št.519 zapis: »519. Kod dr.« – gre za napako. Spisek se drži abecednega reda. Pred in za njim je priimek Kos, imena pa Anton in Milica, tako da lahko z majhno možnostjo napake uvrstimo vmes dr. Milka Kosa.

⁴⁹ Zapisnik izrednega občnega zbora DSK 8.10. 1945, D DSP.

⁵⁰ A IZDG, Arhiv kontrarevolucije, fasc. 106/I; Vprašanje je, kakšno funkcijo ima tukaj beseda »umetniki«. Med vojno in še po njej se v našem časopisju opažata izraza »književnost in umetnost«, kar naj bi pomenilo besedno in likovno umetnost. Zato je možno, da je z »umetniki« mišljeno na likovne ustvarjalce.

⁵¹ Zapisnik izrednega občnega zbora DSK 8.10. 1945, D DSP.

⁵² ZZZP, str.6.

ni delavci so odgovarjali na vprašanje, kaj so delali od aprila 1941 dalje. Odgovori naj bi pokazali, da z začetkom vojne vsi kulturni delavci niso umolknil, temveč so aktivni na svojem področju in s tem nasprotniki kulturnega molka. Najbolj propagandistična sta bila tekst Rada Lenčka v II. delu in celotni III. del zbornika. O odnosu kulturnih delavcev do tedanje situacije je pisal Rado Lenček: »Pod krinko »socialistične kulture« je mednarodni komunizem dve desetletji hromil našo inteligenco in s tem najhuje ogrožal naše narodno življenje.«⁵³ Zato naj bi slovenska inteligenca sodelovala v borbi preprostega slovenskega ljudstva (op. p.– proti komu ni rečeno, a je iz teksta dovolj jasno): »Beg pred odločitvijo je beg iz strahu in je značilen pojav narodnega dezertersstva, ki ima ravno med kulturnimi delavci toliko zastopnikov, kar je seveda popolnoma razumljivo, saj predstavljajo ravno ti od kulturnega boljševisma najbolj posušeno narodno vejo.«⁵⁴

Zadnji poskus pokrajinske uprave, da bi pritegnili kulturne delavce v skupno fronto, je bil poskus popisa kulturnikov Ljubljanske pokrajine od 1.–31. decembra 1944. Popisali naj bi vse tiste, ki se preživljajo s književnostjo, likovno, gledališko, glasbeno in filmsko umetnostjo ter delavce v založniških hišah. Popis naj bi bil osnova za ustanovitev Pokrajinskega kulturnega sveta kot zbornice kulturnih delavcev, ki naj bi ga ustanovili v smislu fašističnega korporacijskega sistema in naj bi skrbel za organizacijske in stanovske potrebe svojih članov. Članstvo v organizaciji bi bilo obvezno.

Prvič so potrebo po takšni organizaciji omenili v propagandnem odseku že na sestanku uredništev vseh časopisov in revij 9.2. 1944. Tam so vprašanje enotne linije za borbo na kulturnem področju predstavili na kasnejši čas: »Prej je namreč treba poklicati v življenje nekaj kulturni svet, ki bi izdelal za posamezne kulturne stroke pozitivne načrte za kulturno obnovo. Ustanovitev takega sveta je v pripravi.«⁵⁵ Vendar pa zaradi slabega dela odseka za kulturo informacijskega oddelka pokrajinske uprave, ki je praktično zastalo z odhodom šefa odseka k domobrancem, do konkretne akcije ni moglo priti. Naslednjič so o osnovanju sveta govorili na sestanku informacijskega oddelka 14.7. 1944.⁵⁶ Tudi na sestankih odseka za kulturo so septembra in oktobra 1944 redno razpravljali o kulturniškem svetu. Odziv na popis je bil slab. V poročilu odseka za kulturo informacijskega oddelka za januar 1945 z dne 31.1. 1945 je rečeno, da so se kulturni delavci zaradi slabega odnosa do njih »bali izpolniti prijave za kulturnika.« V poročilu za marec z dne 3.4. 1945 pa je v zvezi z ustanovitvijo kulturne zbornice omenjeno, da je v pripravi dokončna oblika uredbe.⁵⁷ Že sam podatek, kako dolgo so potekale samo priprave na osnove takega sveta, kaže nemoč uprave, da bi združili večjo skupino kulturnih delavcev. Do osnove kulturnega sveta kljub dolgim pripravam ni prišlo.

Do kulturnih delavcev, ki so sodelovali v NOV, je imela Rupnikova uprava povsem nasproten odnos kot pred tem italijanska. Medtem ko je italijanska propaganda

⁵³ ZZZP, Rado Lenček: Za novo kulturo, str. 268.

⁵⁴ Prav tam, str. 269.

⁵⁵ A IZDG, Arhiv kontrarevolucije, fasc. 115/I,2.

⁵⁶ Prav tam, fasc. 115/II,3.

⁵⁷ Prav tam, fasc. 249/III.

zamolčevala takšno dejavnost, jo je domobranska uporabljala kot kontrapropagando in kulturniško delo teh delavcev označevala za kulturni boljševizem ter jim odvzemala naziv kulturnih delavcev. Časopis Slovenec je novembra 1943 predstavil – s svojimi izrazi in pogledi seveda – življenje in delo nekaterih kulturnih delavcev. Josip Vidmar je bil v članku primerjan z Machiavellijem,⁵⁸ Edvard Kocbek z Mefistom,⁵⁹ za Božidarja Jakca in bivše člane Narodnega gledališča pa so napisali, da so deležni visoke časti, ker je prvi sedaj ilustrator Slovenskega poročevalca, drugi pa »smejo prirejati pod dolensjkimi kozolci gledališke predstave.«⁶⁰ Domobranska propaganda je v svojem karikiranju zahajala tudi v takšne banalnosti, ki vsaki propagandi bolj škodijo kot pa koristijo. Že na svoji prvi seji je odsek za kulturo označil za svojo nalogo onemogočati pojave kulturnega boljševizma, ki so se v slovenskem kulturnem življenju preveč razvili.⁶¹

26. oktobra 1944 je Slovenec pod naslovom »Zvodnik bila je knjiga in nje pisec« objavil pregled kulturnih delavcev, ki sodelujejo v partizanskih vrstah. Če odmislimo propagandne izraze, moramo priznati, da je to izredno sistematičen in koristen pripomoček za proučevanje partizanske kulturne dejavnosti, saj podobnega pregleda iz partizanskih vrst ni bilo. Na začetku članka je pisec negiral pravilnost marksističnega nauka ter izrazil misel, da komunistom služijo kulturne dejavnosti le v propagandne namene. Nato so naštetih »komunisti na literarnem področju«, ki so razdeljeni v dve skupini. V prvi so »pristni kulturni boljševikii«: Prežihov Voranc, Miško Kranjec, Ciril Kosmač, brata Kozak, Miran Jarc, Tone Seliškar, Mile Klopčič, Matej Bor, Ivan Rob, Makso Šnuderl, Filip Kalan, Ivan Potrč, Anton Ingolič, Josip Vidmar, Fran Zwitter itd.; v drugi pa »literati, ki sami sprva morda niso bili komunisti, pa so pomagali širjenju kulturnega boljševizma s svojim molkom ali celo z vidnimi simpatijami«: Edvard Kocbek, Cene Kranjc, Cene Logar, Viktor Smolej, Jože Udovič, Jože Brejc, Jože Zemljak, Tone Fajfar in France Bevk. Nato sledi še skrben opis revij in založb, ki so pred vojno izdajale rdeče obarvano literaturo. Pisec seveda ni pozabil na člane »komunističnega gledališča« (SNG na osvobojenem ozemlju – op. p.) ter glasbenikov in likovnikov »v službi komunizma«. Vzrok za takšno moč kulturnega boljševizma vidi pisec v preveč formalistični kritiki, ki se ne ozira na svetovni nazor umetnika, medtem ko naj bi bili kulturni boljševikii na tem področju mnogo bolje organizirani: »Dosegli so precejšnji uspeh, ker so zavrgli predsodek, kateremu smo v veliki meri podlegli katoličani, da načrtno delo kulturo ubija.«⁶²

In končni izid vseh teh naporov domobranske uprave na kulturnem področju? Minimalen! Najboljši komentar je podal odsek za kulturo informacijskega oddelka pokrajinske uprave v svojem mesečnem poročilu za januar 1945, kjer je zapisal, »da je kulturno življenje pri Slovencih v prvem mesecu leta 1945 močno nazadovalo v primeri s prejšnjimi meseci, v primeri s časom pred leti pa je to že kulturno životarjenje.«⁶³

⁵⁸ Slovenec 11.11. 1943, št. 256, str. 2.

⁵⁹ Slovenec 12.11. 1943, št. 257, str. 3.

⁶⁰ Slovenec 20.11. 1943, št. 264, str. 3.

⁶¹ A IZDG, Arhiv kontrarevolucije, fasc. 249/III.

⁶² Slovenec 26.10. 1944, št. 246, str. 6.

⁶³ A IZDG, Arhiv kontrarevolucije, fasc. 249/III.

IV. Odnos OF do kulturnega molka in njenih kršilcev

Da bi lažje razumeli ta odnos in kritike OF, je potrebno najprej pojasniti še transformacijo pojma kulturni molk, ki je sčasoma dobil izrazito črno-bel predznak in se je prvotna formulacija zameglila. Če se za trenutek povrnemo k prvotni formulaciji (*opombe 7-13*), postane jasno, da ni bila prepovedana kulturna dejavnost v celoti, temveč le tista, ki bi postavila to dejavnost v službo okupatorjev ali domačih izdajalcev. Že v času NOB so se pojavile razlage, ki so spremenile pomen te formulacije in umetnikom in znanstvenikom, ki so ustvarjali v Ljubljani, odvzele naziv kulturnega delavca.

V reviji »Setev«, ki je izšla julija 1943, je uredništvo na prvi strani zapisalo: »Sklenili smo kulturni molk in smo molčali,« ter dodalo, da bodo prispevki v tej reviji nepodpisani: »Anonimna literatura? Da! Dokler vlada fašizem, je anonimna kultura edina resnična, dostojna kultura!«⁶⁴ V isti številki revije pa je tudi stavek: »Z ozirom na mnoge življenjske nujnosti posameznih kulturnih krogov, se ta molk ne more dosledno izvajati. Vse to prav dobro razumemo.«⁶⁵ Istočasno (!) je Slovenski poročevalec objavil pismo glavnega kulturniškega odbora Osvobodilne fronte (GKO OF) glasbenikom: »Gre za popolni kulturni molk, v kolikor ta resno ne ogroža eksistence slovenskih kulturnikov« in v istem članku še: »OF stoji na stališču popolnega kulturnega molka. To ne velja samo za glasbenike, temveč tudi za vse ostale produktivne in reproduktivne umetniške oblikovalce z univerzo in akad. znanosti in umetnosti.«⁶⁶ Približno istočasno je torej isti odbor podal nekaj nasprotujočih si izjav! Ta zahteva po popolnem kulturnem molku je prva te vrste in nikakor ni prvotna po obliki in vsebini. Novembra 1943 je Slovenski poročevalec zapisal: »Slovinci, dokler so naši hrami odprti našim morilcem, toliko časa mi tam nimamo kaj iskati.« ter hkrati dodal, da »naša mladina upravičeno odločno protestira proti ukrepom, ki kratijo njene pravice.« (Ob ukinitvi predavanj na univerzi)⁶⁷ Še bolj sta ločevanje ene in druge kulture ob koncu vojne zaostriła Boris Zihlerl (*glej op. 33*) in Juš Kozak. Zadnji je na 4. plenumu kulturnih delavcev OF 2.8. 1945 med drugim dejal, da je OF po zlomu bivše Jugoslavije proglasila kulturni molk, ki je bil navidezno pasivna oblika boja: »Slovenski umetnik in znanstvenik sta umaknila svoja dela s knjižnega trga. Kulturni delavci so disciplinirano kakor borci sprejeli sklep, da bodo za vsako, najskromnejšo kulturno manifestacijo sprejeli odločitev Osvobodilne fronte.«⁶⁸

Pozabljanje kulturne dejavnosti v Ljubljani se je v času prevlade socialističnega realizma na kulturnem področju v prvih povojnih letih še stopnjevalo. Dr. Jože Potrč je na 2. kongresu KPS novembra 1948 v Ljubljani v oceni dela slovenske inteligence med vojno omenil le tiste, ki so bili aktivno vključeni v NOV.⁶⁹ Občutek, da se je kul-

⁶⁴ Setev, št. 1, julij 1943, A IZDG, Tisk NOB, S 1 (dalje: Setev), str. 1; Setev je bila zamišljena kot glasilo Plenuma kulturnih delavcev v OF. To je edina številka, ki je izšla.

⁶⁵ Setev, str. 27.

⁶⁶ Slovenski poročevalec, sredi julija 1943, št. 19, str. 4, A IZDG, Tisk NOB, S 9.

⁶⁷ Slovenski poročevalec, konec novembra 1943, št. 28, str. 6, A IZDG, Tisk NOB, S 9.

⁶⁸ Slovenski zbornik 1945, DZS, Ljubljana 1945, str. 17.

⁶⁹ II. kongres KPS, Cankarjeva založba, Ljubljana 1949, str. 363.

turna dejavnost razvijala le v vrstah NOV in v ilegali, dobimo tudi, če pregledujemo povojno literaturo o kulturni problematiki med vojno. V njej obstajajo le besedni in likovni umetniki v NOV, partizansko gledališče, Znanstveni institut, partizanske šole, nikjer pa ni prostora za umetnike, ki so delovali v Ljubljani, za Narodno gledališče, Akademijo znanosti in umetnosti, Univerzo. Beremo lahko o tiskanju pesmi partizanskih pesnikov, ne pa tudi o Gradnikovih in Šalijevih (da Balantiča niti ne omenim), o likovni razstavi partizanskih umetnikov v Črnomlju, ne pa o razstavah istih (!) umetnikov v Ljubljani, pozabljamo na kritike dr. Staneta Mikuža, Franceta Vodnika, Matije Tomca, ki so se borili za zdravo slovensko kulturo na straneh tistih časopisov, ki so to kulturo prodajali! Zaradi takšnega odnosa do kulturne dejavnosti v Ljubljani se je po poletju 1943, še zlasti pa po vojni, spremenilo pojmovanje kulturnega molka. Po novem naj bi pomenil prepoved kakršnekoli kulturne dejavnosti. S takšno razlago se ne morem strinjati. Po njej bi bili kršilci te zapovedi vsi do sedaj omenjeni kulturni delavci. Mejo še dopustnega delovanja so prestopili tisti, ki jih bom še naštel. Jasno je, da se bom držal prvotne formulacije kulturnega molka, ki sem jo opredelil v začetku teksta.

Na prvo mesto je treba postaviti tisk meščanskih strank. Dnevnik Slovenec, Jutro in Slovenski dom ter številni drugi časopisi so postali sredstvo širjenja italijanskega vpliva. Kmalu po italijanski okupaciji so začeli z italijanskim jezikovnim tečajem, propagirali so fašizem in njegove organizacije ter italijansko kulturo. S tem je ta tisk prekršil 5. točko resolucije kulturnih delavcev in vse prepovedi iz članka »Naša kultura in odnos do nje«. Meščanski tisk je velikokrat objavil falsifikate o domnevnih grozodejstvih komunistov. Slovenski poročevalec je takšna podtikanja sproti kritiziral in negiral. Izvršni odbor OF je 17. 5. 1942 prepovedal »razširjati na osvobojenem ozemlju ves okupatorski in domači tisk, ki nasprotuje narodnoosvobodilni borbi pod vodstvom Osvobodilne fronte slovenskega naroda, napada njeno delo in njene organe.«⁷⁰ Uredništvo Setve pa je zapisalo, da »v legalnih tiskarnah, kar jih je še ostalo, svobodna slovenska beseda nima mesta.«⁷¹ Vseh delavcev uredništev pa vendarle ne smemo metati v isti koš, saj bi med sodelavci kulturnih rubrik teh časopisov našli izjeme, ki so stalno zahtevali narodno obarvano kulturo. Na splošno pa je treba dnevni tisk obsoditi tistega, kar je Franček Saje poimenoval »Krivda tiskane besede.«⁷²

Dom in svet je bil edina literarna revija v vojnih letih, ki je izhajala v Ljubljani. Združeval je krog ljudi, različnih po življenjskem nazoru in odnosu do OF. V letih 1941–43 so bili članki še bolj literarnega značaja in le redke ocene italijanskih del so dajale tudi sporočila o italijanski kulturi. Z letom 1944 se je situacija spremenila, saj je 56. letnik že kazal tudi politično usmerjenost večjega dela uredništva. Že naslov pesmi Domobrančev novoletni sonet⁷³ kaže težnje uredništva. Poleg tega je skušal dr. Tine Debeljak, odgovorni urednik revije, iz padlega pesnika Franceta Balantiča ustvariti krščanskega mučenika in domobranskega pesnika. Pri tem mu je s slikami pomagal

⁷⁰ Dokumenti 2, dok. št. 36.

⁷¹ Setev, str. 1.

⁷² Franček Saje: Belogardizem, Slovenski knjižni zavod, Ljubljana 1951, str. 77–86.

⁷³ Stane Bračko: Domobrančev novoletni sonet, Dom in svet 1944 (leto LVI), Zbornik I, str. 69.

Marijan Tršar, Balantičev prijatelj in sopotnik. Vendar pa je večina njegovih ilustracij Balantičevih pesmi iz let 1940 in 1941, in torej niso narejene za povzdigovanje domobranskega mita o Balantiču.

Če Dom in svet v prvih letih vojne še ni zašel zunaj literarnega delovanja, pa ima letnik 1944 že močne propagandne poteze. Na delovanje uredništva Dom in sveta je kritiko napisal Juš Kozak: »Je združljivo s pisateljevo vestjo prevajati Dantejev Inferno (Danteja je prevajal dr. Tine Debeljak – op. p.) in se podrežati tujcu, da določa, kaj se sme in ne sme pisati?«⁷⁴ S strani OF je bil kritiziran tudi Jože Krivec, vendar ne zaradi svojega literarnega dela: »... poznamo tudi primer, ko je na policiji pretepal sam »slovenski pisatelj«, baje doktor, KRIVEC, nosečo ženo ...«⁷⁵ Večji del sodelavcev je ob nemškem porazu emigriral: odgovorni urednik dr. Tine Debeljak, pesnik Vinko Beličič, pisatelji Stanko Kociper, Jože Krivec in Zorko Simčič. V OF sta bila od sodelavcev Doma in sveta vključena dr. Stane Mikuž (v času nemške okupacije je bil v taborišču) in pesnik Severin Šali.

Italijansko-slovenski literarni večer 23.6. 1941 je pomenil poskus zblizanja umetnosti dveh narodov. Prireditve v operi Narodnega gledališča sta se udeležila tudi Grazioli in Robotti, od slovenskih pesnikov pa so bili prisotni Župančič, Gradnik, Gruden, Golia, Sardenko in predsednik Društva slovenskih književnikov prof. dr. Koblar. Na večeru so brali prevode slovenskih pesnikov v italijanščini (večino prevedel Urbani) in italijanskih v slovenščini (največ prevedel Gradnik), recitirali pa so člani drame Narodnega gledališča. V uvodni besedi je Umberto Urbani dejal, da ta večer pomeni začetek vrste manifestacij, ki naj bi na kulturnem področju povezala Italijane in Slovence.⁷⁶ Ta literarni večer se je odvijal še preden je bil kulturni molk ukazan ali vsaj širše znan, in zaradi tega udeležencev ne moremo šteti med kršilce zapovedi. Podobnih večerov, ki bi kazali na sožitje kultur dveh narodov, kasneje ni bilo več.

Od književnikov je bil s strani OF največkrat deležen kritike pesnik Alojz Gradnik. Januarja 1942 je Slovenski poročevalec pisal, da so videli »jugoslovanskega« pesnika dr. Alojzija Gradnika pozdravljati po rimsko.⁷⁷

Že omenjeno Zimsko pomoč je ocenil Slovenski poročevalec kot ustanovo, ki podpira okupatorja. Zato je od slovenskega naroda zahteval, naj jo bojkotira in prispeva za Slovensko narodno pomoč.⁷⁸ Članek je nastal pred izidom Zbornika Zimske pomoči, kasnejše reakcije pa ni bilo. Sodeč po notici v Slovenskem poročevalcu, je OF nasprotovala kakršnemukoli sodelovanju v prid Zimske pomoči, torej tudi sodelovanju v njenem leposlovnem zborniku.

Balantičev spominski večer v drami Narodnega gledališča 9.6. 1944 je spadal v propagandistično dejavnost ustvarjanja Balantičevega mita. Sodelovali so dr. Tine Debeljak, več članov drame kot recitatorji, pisatelj Stanko Kociper, pesnika Severin Šali

⁷⁴ Slovenski zbornik 1942, str. 36.

⁷⁵ Slovenski poročevalec, začetek junija 1944, št. 8, str. 4, A IZDG, Tisk NOB, S 11.

⁷⁶ Jutro 25.6. 1941, št. 147, str. 3; Slovenec 25.6. 1941, št. 147, str. 4.

⁷⁷ Slovenski poročevalec 31.1. 1942, št. 5, str. 3, A IZDG, Tisk NOB, S 7.

⁷⁸ Slovenski poročevalec, začetek januarja 1944, št. 1, str. 8, A IZDG, Tisk NOB, S 11.

in Mitja Šarabon ter likovnika Marijan Tršar in France Gorše. Vsi udeleženci so dobili za spomin odtisk slike Tršarja in Šalijeve pesmi.⁷⁹

Pesnik Janko Samec je v letu 1943 dokončal svojo zbirko nad 120 sonetov, napisanih v italijanskem jeziku pod naslovom »I canti di Lubiana«. ⁸⁰ Pesmi pa v vojnih letih niso šle v tisk in morda je prav v tem vzrok, da Samec s strani OF ni bil deležen kritike.

Medtem ko na revijo *Umetnost*, ki jo je urejal Miha Maleš, ni bilo pripomb s strani OF, je bil kritike deležen *Umetniški zbornik*, ki ga je uredil isti slikar. Izšel je spomladi 1943. Uredništvo revije *Setev* ga je kritiziralo zato, ker med pomembnimi slovenskimi umetniki ni imenovan tudi Hinko Smrekar, ki so ga Italijani ustrelili.⁸¹

Sicer pa je večina pregleda *Zrcalo* naših dni, ki je bil v *Setvi* namenjen za obsodbo kulturnih delavcev, ki so kršili kulturni molk, namenjena likovnim ustvarjalcem. Kritike sta bila deležna slikarja Franjo Stiplovšek in Ernest Stoviček, ker sta v Mariboru razstavljala pod ponemčenimi imeni Franz Stipp in Ernst Stower.⁸² O tej razstavi drugih podatkov nisem našel. Za primerjavo pa naj navedem imena nekaterih od skupno petnajstih umetnikov, ki so poleti 1942 razstavljali svoja dela na razstavi spodnještajerskih umetnikov v Celju. Imena Florijan Stchuka, Pipo Peteln, Fredy Koschitz in Emil Romich nam dajo misliti, da prej omenjena slikarja v svojem početju nista bila sama.

Slikar France Gorše je prekršil zapoved kulturnega molka, ker je kot ilustrator opremil glasilo *GILL-a* »Gioventu Lubianese«. ⁸³ Po vojni je ta slikar emigriral.

Proti kulturnemu molku so se pregrešili vsi umetniki, ki so razstavljali na razstavi, posvečeni športu in turističnim plakatom od 12. – 17.6. 1943 v Jakopičevem paviljonu. Razstavo sta organizirala pokrajinski odbor CONI in pokrajinsko poverjenišvo za tujski promet. Svoja dela so razstavili: France Gorše, Vladimir Brejc, Edo Držaj, Mitja Švigelj, Rudolf Gorjup, Janez Trpin, Matej Sternen, Josip Beranek, Ciril Novak, Marjan Lah in Marija Šarc.⁸⁴ Slovenski poročevalec je že deset mesecev pred razstavo, ko je bila njena organizacija še v začetni fazi, zapisal: »Doslej slov. umetnosti še nihče ni napravil tako sramotne usluge kot je prireditev te razstave. Njen namen je popolnoma neumetniški ... Zato bomo pozorno opazovali morebitni odziv onih, ki bodo nepričakovano začutili v sebi talente za športno umetnost in pa organizaciji, ki bi svoje članke silile k udeležbi.«⁸⁵ *Setev* je v kritiki izrecno omenila, da sta se poleg ostalih razstave udeležila tudi Sternen in Gorše ter vseeno zaključila (?): »Imena pomembnejših slovenskih umetnikov ni med razstavljalci okupatorjeve razstave.«⁸⁶

Med slikarji bi za kršilca kulturnega molka lahko označili še Zorana Mušiča. Ta je aprila 1944 razstavljala svoja dela v Trstu, junija istega leta pa še v Benetkah. Izšla je

⁷⁹ *Jutro* 11.6. 1944, št. 132, str. 3–4; *Slovenec* 8.6. 1944, št. 130, str. 3.

⁸⁰ *Jutro* 19.1. 1943, št. 14, str. 3.

⁸¹ *Setev*, str. 27.

⁸² Prav tam.

⁸³ Prav tam.

⁸⁴ *Umetnost* VII (1942–43), št. 10–12, str. 188.

⁸⁵ Slovenski poročevalec 3.8. 1942, št. 31, str. 5, A IZDG, Tisk NOB, S 7.

⁸⁶ *Setev*, str. 28.

tudi monografija o Mušiču v italijanščini. Čeprav iz poročil ni jasno, kdo je bil organizator razstav, so te nudile občutek sožitja kultur dveh narodov, kar pa je nasprotovalo zahtevam kulturnega molka.⁸⁷

Drama Narodnega gledališča je morala program prilagoditi tako, da so do večje veljave prišli italijanski avtorji. Ko je šlo za nepomembne avtorje in drame brez političnih prizvokov, OF ni reagirala na takšno delovanje. Kritizirala pa je uprizoritev D'Annunzijeve igre Jorijeva hči. Premiera te igre je bila 19.5. 1943. Ansambel je sicer poskušal preprečiti uprizoritev tega dela, vendar neuspešno. Ivan Jerman je o tem zapisal: »Nismo se mogli izogniti madežu, ki je ostal na repertoarju slovenske Drame pod italijansko fašistično okupacijo. Iz znanih razlogov nismo smeli prestopiti meje, ki je omogočala obstoj gledališča.«⁸⁸ Slovenski poročevalec je kritiziral nosilko naslovne vloge Milevo Boltar-Ukmar ter dodal, da »bo še prilika za temeljito razčiščenje vzrokov in krivcev tega sramotnega dogodka, s katerim se je naše gledališče pred vso pošteno slovensko javnostjo omadeževalo.«⁸⁹ Setev je poleg gledališkega ansambla kritizirala še Alojza Gradnika zaradi prevoda dela.⁹⁰ Vsi časopisi so namreč pisali, da je Gradnik igro prevedel v vojnem času, torej posebej za to priložnost. Gradnik je prevod oprávil že leta 1922⁹¹ in je torej kritika na račun Gradnika v tem primeru neupravičena.

Gledališče je kritiziral v začetku leta 1945 tudi Dušan Moravec: »Krivda, da uspeh ni popoln (predstave SNG na osvobojenem ozemlju – op. p.), je tudi med tistim delom naših odrskih delavcev, ki so šli brezbrizno mimo vsega, kar nam je dal in kar je zahteval naš čas. Ti ljudje, ki jim ni bilo mar niti resne besede o kulturnem molku, niti vabil, naj pridejo na osvobojeno ozemlje, prodajajo že četrto leto slovensko besedo s tem, da igrajo danes v Ljubljanskem teatru Cankarja in Linharta.«⁹² Tudi ta kritika se mi ne zdi povsem upravičena. Na nadaljnje delo gledališča je – kot sem že omenil – pristala tudi OF, slovenska dela v programu pa so bila zaželená kot protiutež ostalim (glej 3. točko opombe 8).

Na račun opernega repertoarja s strani OF ni bilo kritike, ker se je ta podredil novim zahtevam tako, da je v spored prišlo več italijanskih klasičnih del iz železnega repertoarja. Kritike bi bila lahko deležna le proslava 150-letnice rojstva Rossinija, ki je bila 25.9. 1942 v dvorani opere. Družno so jo organizirali Italijanski kulturni inštitut, opera Narodnega gledališča in Glasbena matica. Naslednji dan je sledila še premiera Seviljskega brivca, ki so ga 27.9. ponavljali še za delavce Dopolavora.⁹³ Največ organizacijskih zaslug pri tej prireditvi pa ne bi smeli pripisati kateremu izmed sodelujočih Slovencev, pač pa fašistu prof. dr. Attiliu Budrovichu, ravnatelju Italijanskega kulturnega inštituta in hkrati komisariatskemu odposlancu, ki je usmerjal delo Glasbene matice.

⁸⁷ Umetnost VIII (1943–44), št. 10–12, str. 187; Umetnost IX (1944–45), št. 1–3, str. 26–28.

⁸⁸ Ivan Jerman, cit.d., str. 60.

⁸⁹ Slovenski poročevalec, konec junija 1943, št. 17, str. 11, A IZDG, Tisk NOB, S 9.

⁹⁰ Setev, str. 28.

⁹¹ Viktor Smolej: Zgodovina slovenskega slovstva VII, Slovenska matica, Ljubljana 1971, str. 343.

⁹² Slovenski poročevalec 27.1. 1945, št. 3, str. 3, A IZDG, Tisk NOB, S 14.

⁹³ Slovenec 27.9. 1942, št. 222, str.2; Slovenec 29.9. 1942, št. 223, str. 2.

Proti glasbenim umetnikom je svojo ost usmeril Slovenski poročevalec dvakrat v enem mesecu. Najprej konec junija 1943, kjer so bili omenjeni skladatelj L. M. Škerjanc, dirigent Ferdo Herzog in Karel Mahkota: »Vprašanje na g. rednega prof. L.M. Škerjanca. Ali nameravate kakor Grazioliju posvetiti tudi novemu Visokemu komisariju kakšnega od vaših veličasnih umotvorov? Predlagamo vam praktično ter naglo rešitev tega problema, kajti čas hiti: Prikrojite primerno vašo »jugoslovansko« kantato Ujedinjenje, saj vam bo pesnik A. Gradnik prav rad priskočil na pomoč. Upamo, da vam bo tudi to pot pomagalo k nadaljnjemu napredovanju v službi državi in »narodu«. Skrita veličina med glasbeniki je bivši vojaški kapelnik, **podpolkovnik Herzog**. Ta gospod vleče mesečno plačo visokega komesarijata in »dirigira« vsak dopoldan skozi okno kavarne Emona promet na promenadi. Kljub temu napornemu delu najde g. Herzog dovolj energije za razna večdnevna »gostovanja«, prav tako glasbenega značaja, v III. rajhu. Da pa vendarle ne bi kdo mislil, da tega gospoda, ki ga še iz njegovih herojičnih časov »jugoslovanskega« oficirstva vežejo prijateljske vezi z generalom Rupnikom, natolcujemo, povemo še to, da je njegova srčna želja postati upravnik gledališča. **Karel Mahkota**, spiritus agens znamenitih kulturnih, t.j. finančnih podvigo v Trstu, na Koroškem (za časa plebiscita) in v Ljubljani, ni izgubil prav nič svoje podjetnosti tudi v času okupacije in najhujšega terorja. Kot spreten priganjač fašističnih »kulturonoscev«, je znal organizirati rekordno število simfoničnih, komornih in zborovskih koncertov. Pri tem poslu se ni ustrašil ne truda, ne ovir; ustavil se ni niti pred Glasbeno Matico, ki je stala od vseh početkov na liniji poštenega slovenstva. Toda javnost naj ve, da je za prestopke naših glasbenikov proti slovenski narodni skupnosti odgovoren v prvi vrsti g. Karel Mahkota, in ji bo moral za to še položiti obračun v kratkem.«⁹⁴

Pol meseca kasneje pa je Slovenski poročevalec objavil pismo GKO OF glasbenikom z dne 12.6. 1943. Ta članek je zahteval popolni kulturni molk in je omenil slabosti koncertov s slovanskim sporedom (spomnimo se, da je članek v Mladi Sloveniji priporočal obiskovanje prireditev s slovanskim programom): »Prepričani smo, da so vsi letošnji koncerti z vsem, večinoma slovanskim programom imeli en sam uspeh: uspavali so ljubljansko publiko, da je v svoji platonični, slavjanofilski ljubezni sanjara o veliki slovanski ideji ter vtapljala svoje sovrašstvo do barbarskega okupatorja v zvokih slovanske glasbe, namesto da bi se postavila na stališče: zob za zob. Če bi borbeno razpoloženje posetnikov koncertov hoteli dvigniti in ga kanalizirati od platoničnega oboževanja slovanske glasbe v aktivno borbo za nacionalne in človečanske ideale Slovencev in Slovanov, bi jih morali oblikovati v sobah, kjer je prostor za revolucionarne sestanke, in kjer Slovenci ne sede z okupatorji pod istim stropom, v isti vrsti. V tem je tudi velik prestopok prirediteljev koncertov.«⁹⁵

Akademija znanosti in umetnosti je bila kritizirana zaradi svojega Letopisa AZU 1938–42, ker med opisi in slikami vseh rednih in dopisnih članov ni bilo moč najti enega od ustanoviteljev AZU-ja prof. dr. Franceta Kidriča, ki je bil takrat v italijanskih zaporih. Uredništvo Setve je menilo, da Letopisa v taki obliki in v teh časih ni bi-

⁹⁴ Slovenski poročevalec, konec junija 1943, št. 17, str. 11, A IZDG, Tisk NOB, S 9.

⁹⁵ Slovenski poročevalec, sredi julija 1943, št. 19, str. 4, A IZDG, Tisk NOB, S 9.

lo potrebno izdati.⁹⁶ Od znanstvenih delavcev so bili deležni kritike še vsi člani obnovljenega Sosveta, med drugimi tudi predsednik AZU-ja dr. Milan Vidmar in rektor Univerze dr. Milko Kos. OF je od vseh zahtevala, naj takoj odstopijo, drugače jih bodo smatrali za izdajalce.⁹⁷

Kakšen odmev so imele zahteve kulturnega molka o bojkotu določenih kulturnih prirediteljev med širšimi množicami, je zaradi pomanjkanja kvantitativnih kazalcev težko reči. Branje političnih časnikov je padlo. Avgusta 1942 je imelo Jutro le 6000 naročnikov,⁹⁸ kar kaže, da je bil krog njegovih bralcev izredno majhen. Pri gostovanjih italijanskih kulturnih institucij so velik del občinstva sestavljali visoki civilni in vojaški italijanski gostje ter vrhovi slovenskih meščanskih strank, saj je pomenil ogled predstave italijanskih umetnikov stvar prestižnega pomena. Kljub temu je bilo v nasprotju s sezono 1941–42, ko so se takšna gostovanja vrstila eno za drugim, po jeseni 1942 zaslediti občuten kvantitativni padec in gostovanja italijanskih umetnikov so postala bolj izjema kot pravilo. To se je dogajalo hkrati s padanjem obiskov državnih in političnih dostojanstvenikov iz Italije.

Ob zmanjšani ponudbi kulturniških institucij se je po drugi strani povečal interes ljudi za knjigo. Tej potrebi naj bi zadostili z že omenjenimi knjižnimi zbirkami, ki so začele izhajati leta 1941. Posamezne knjige so kmalu dočakale ponatis in s tem zelo visoko naklado. Kako množično so ljudje posegali po knjigi, kaže razpredelnica o prometu Delavske knjižnice v Ljubljani za desetletje od 1937, ki je pomenil višek v medvojnem času, do prvega povojnega leta 1946. Število izposojenih knjig se je v teh letih gibalo takole:

1937 – 65.104	1942 – 94.774
1938 – 62.985	1943 – 87.641
1939 – 59.802	1944 – 87.889
1940 – 59.385	1945 – 59.468
1941 – 84.045	1946 – 64.242 ⁹⁹

Kakšen je bil vpis v italijanske fašistične organizacije, je možno slediti na primeru GILL-a. Podatki so povzeti iz revije »Ordine del Giorno – Dnevni red«, dvojezičnega glasila GILL-a.

Mesec v letu 1942	Število članov
februar	4728
april	5362
maj	5422
oktober	5271
december	6032

⁹⁶ Setev, str. 27.

⁹⁷ Slovenski poročevalec 20.6. 1943, št. 16, str. 2–3, A IZDG, Tisk NOB, S 9.

⁹⁸ Franček Saje, cit.d., str.81.

⁹⁹ Promet v Delavski knjižnici v Ljubljani od leta 1926 – 1947, A SRS, Fond RS ZSS, Fasc. 37/9.

Organizacija je poskrbela za prehrano otrok, zabavo (kino, lutkovno gledališče), počitnice na morju, športne prireditve in v vse to vložila velika sredstva. Če upoštevamo, da je vse to storila v času, ko večina otrok ni imela zagotovljene osnovne eksistence in bi bila lahko vesela takšne oskrbe, lahko štejemo 6000 vpisanih kot neuspeh fašistične organizacije. Morda pa je zato Dnevni red prenehal izhajati že po prvem letniku svojega obstoja.

Slovenski poročevalec je v letu 1942 dvakrat ugodno ocenil bojkot vpisa v italijanske fašistične organizacije, najprej marca v članku »Slovinci in Dopolavoro«,¹⁰⁰ nato pa še junija, ko je zapisal, da »je propadel poskus včlanitve slovenske šolske mladine v faš-organizacije (Gill, Guf).«¹⁰¹

Žal nisem našel podatkov, koliko ljudi si je ogledalo gostovanja italijanskih umetnikov in razne prireditve, ki jih je organizirala okupatorska oblast. Da pa so bila v drami Narodnega gledališča dela italijanskih avtorjev, ki jih je ljubljanski ansambel uprizarjal v slovenskem jeziku, deležna manjše pozornosti kot dela slovanskih avtorjev, nam pove razpredelnica o obisku drame v sezoni 1941–42:

avtorji	število predstav	število obiskovalcev	povprečno na predstavo
slovanski	111	40960	369
italijanski	60	16953	282
ostali	89	29555	332
skupaj	260	87468	336 ¹⁰²

Zaradi takšnega zanimanja publike za italijanska dela so se ta dosti hitreje kot ostala znašla zunaj repertoarja in so dočakala manj ponovitev kot ostale igre.

Takšne razlike v operi seveda ni bilo, saj si je v sezoni 1942–43 predstavo dela slovanskega avtorja povprečno ogledalo 480 ljudi, dela italijanskega avtorja pa 449.¹⁰³

Tudi odziv Slovencev na protikomunistična zborovanja, ki jih je organizirala domobranska uprava, je bil sila skromen, navkljub pompozni najavi v ljubljanskem dnevnem časopisu. Zato so za zborovanje dne 29.6. 1944 na Kongresnem trgu uvedli kontrolne listke s številko zaradi pregleda udeležbe. Mira Svetina je 6.7. 1944 o tem poročala: »Ljudje so torej neradi, a vendarle šli na zborovanje ... Mnogo jih je bilo, kakor pripovedujejo nekaj sto, ki so oddali pri vhodu kontrolni listek, na drugem koncu pa so jo pobrisali s Kongresnega trga domov ... Pred slavnostno tribuno so se zbrali vsi najeti kričarji, Dolenjke v narodnih nošah, nekaj nahujskane šolske mladine, plačanci. Ti in samo ti so po naročilu vzdikali med in ob koncu govorov, kar se je moglo ugotoviti tudi po radiu ... Ni bilo nikakršnega zanimanja, še manj navdušenja, vzkli-

¹⁰⁰ Slovenski poročevalec 17.3. 1942, št.11, str. 3, A IZDG, Tisk NOB, S 7.

¹⁰¹ Slovenski poročevalec 2.6. 1942, št.22, str. 4, A IZDG, Tisk NOB, S 7; O slabem vpisu Slovencev v fašistične organizacije glej: Tone Ferenc: Fašisti brez krinke, Založba Obzorja, Maribor 1987, str. 58-74.

¹⁰² GL Drama 1942–43, št. 21 (junij 1943), str. 180–181.

¹⁰³ GL Opera 1942–43, št. 17 (julij 1943), str. 158–159.

kanja in ploskanja ni bilo ... V splošnem trdijo, da je proslava pokazala, da ima Rupnik na svoji strani komaj 10% in množice so nad tem navdušene.«¹⁰⁴

V. Kulturni molk in povojni čas

Večji del kršilcev kulturnega molka je po osvoboditvi emigriral. Nova oblast je hotela izničiti rezultate njihovega dela in tistim, ki so še bili v Sloveniji, onemogočiti nadaljnjo dejavnost. Na svoji seji 4.6. 1945 je narodna vlada Slovenije predlagala predsedstvu SNOS-a, naj čimprej izda Zakon o kaznovanju zločinov in prestopkov proti slovenski narodni časti.¹⁰⁵ Zakon je bil izdan 5.6. 1945. 2. člen zakona pravi:

»Čl. 2. Za zločine in prestopke zoper slovensko narodno čast veljajo vsa namerno izvršena dejanja, ki jih sicer ni mogoče označiti za veleizdajo ali za pomoč okupatorju pri izvrševanju vojnih zločinov, ki pa so škodovala ali bi utegnila škodovati ugledu in časti slovenskega naroda in njegovi odpornosti, zlasti: a) politično, propagandno, kulturno, umetniško, (podčrtal p.) gospodarsko, pravno ali upravno sodelovanje z okupatorjem ali domačimi izdajalci, kot n.p.r. udeležba v izdajalskih, političnih in vojaških organizacijah ali njih podpiranje; predavanja ter pisanje oziroma podpisovanje, izdajanje, tiskanje, razširjanje knjig, brošur, člankov, razglasov ali letakov, s katerimi se opravičuje okupacija, oziroma obsoja ali sramoti narodno-osvobodilni boj; ...«¹⁰⁶

Pred sodišča narodne časti (dalje SNČ) naj bi prišli tisti, katerih dejanja niso bila takšna, da bi jim sodila vojaška sodišča, so pa govorili na zborih, radiu ali v tisku o tem, da so fašisti in nacisti slovenski prijatelji in večali svoj vojni dobiček na račun stikov z okupatorji. Dr. Marijan Mehle je o teh ljudeh dejal: »Tu ni izgovora za nikogar, da je sodeloval kot umetnik, zdravnik, novinar in ne kot Slovenec, kajti najprej je vsakdo Slovenec in potem šele vse drugo.«¹⁰⁷

Še preden je SNČ začelo zasedati, je bil pred vojaškim sodiščem obsojen na smrt književnik Narte Velikonja, predsednik domobranske Socialne pomoči (tako se je spomladi 1944 preimenovala Zimska pomoč).¹⁰⁸

Na prvi razpravi pred SNČ so bili obtoženi člani prvega pokrajinskega sosveta za Ljubljansko pokrajino, ki so se priklonili Mussoliniju. Polovica – šest od dvanajstih – se jih je v času sojenja nahajala v emigraciji.¹⁰⁹

7. julija so pred SNČ stopili člani Narodnega gledališča. Od osemnajstih jih je bilo petnajst obsojenih, trije pa oproščeni. Ciril Debevec, direktor drame v zadnjih vojnih letih, je bil zaradi stikov z domobransko upravo, nastopa v nemškem jeziku v predstavi Ingeborg in nastopa na Balantičevem spominskem večeru, obsojen na 10 let izgube narodne časti, 5 let težkega prisilnega dela in na zaplembo celotnega premoženja. Le leto težkega fizičnega dela manj je dobil pianist Marjan Lipovšek zaradi sodelovanja na radiu, koncertiranja na nemški akademiji in sprejemu članstva v italijansko avtor-

¹⁰⁴ Ljubljana v ilegali IV, DZS, Ljubljana 1970, str. 313–315.

¹⁰⁵ Slovenski poročevalec 5.6. 1945, št. 38, str. 1.

¹⁰⁶ Uradni list SNOS in NVS 9.6. 1945, št. 7.

¹⁰⁷ Slovenski poročevalec 20.6. 1945, št. 51, str. 3.

¹⁰⁸ Slovenski poročevalec 26.6. 1945, št. 57, str. 2.

¹⁰⁹ Slovenski poročevalec 4.7. 1945, št. 64, str. 2; 5.7. 1945, št. 65, str. 2.

sko društvo. Igralka naslovne vloge D'Annunzijeve Jorijeve hčerke Mileva Boltar-Ukmarjeva si je zaradi te vloge in nastopa na Balantičevem večeru prislužila 2 leti izgube narodne časti in 1 leto lahkega prisilnega dela. Edvard Gregorin je bil obsojen na 8 let izgube narodne časti, 4 leta težkega prisilnega dela in zaplembo vsega premoženja, ker naj bi ovajal člane gledališča, ki so bili sodelavci OF, bil pa je imenovan tudi za šefa protikomunistične organizacije v gledališču. Tudi ostalim obsojenim so izrekli kazni zaradi sodelovanja na prireditvah v jeziku okupatorja in vzdrževanja stikov z okupatorjem in domačimi izdajalci.¹¹⁰ To je bila, sodeč po obveščanju v Slovenskem poročevalcu, edina večja razprava proti kulturnim delavcem, kajti na procesu proti predstavnikom slovenskega tiska je bilo sojeno založnikom in urednikom političnih rubrik, medtem ko dopisnikov kulturnih rubrik med obsojenci ni bilo.

Ukaz o splošni amnestiji in pomilostitvi predsedništva AVNOJ-a z dne 5.8. 1945 je predvidel med drugim amnestijo: »Vsem osebam, ki so sodelovale z okupatorjem na kulturnem in umetniškem polju, v kolikor to sodelovanje ni presegalo njihove običajne poklicne delavnosti.«¹¹¹ Na osnovi te amnestije je predsedstvo SNOS-a izdalo 24. avgusta 1945 »Ukaz o pomilostitvi oseb, obsojenih po zakonu o kaznovanju zločinov zoper slovensko narodno čast«, s katerim so bili obtoženi oproščeni zaporne kazni v celoti, čas odvzema državljskih pravic pa se je zmanjšal. Istega dne je bil izdan tudi Zakon o ukinitvi sodišča narodne časti.¹¹²

Člani Narodnega gledališča so bili že pred procesom zaslišani ali okarakterizirani. 9.6. 1945 so odgovarjali na vprašanja, ki niso ohranjena, a je nekatera moč razbrati iz odgovorov na lističih. Prvo vprašanje se je dotikalo povezanosti in sodelovanja z OF ter prispevkov zanj, tretje je spraševalo o umetniškem delovanju proti zapovedi kulturnega molka, četrto o stiku z okupatorji in domačimi izdajalci, šesto – zadnje vprašanje – pa je spraševalo po politični opredelitvi posameznika. Večina vprašanih je odgovorila, da so sodelovali na nekaterih kulturnih prireditvah zaradi poziva ali različnega pritiska oblasti. Drago Čuden je odgovoril, da je nastopil na koncertu za Dopolavoro zaradi grožnje,¹¹³ Albert Dremelj pa je dejal, da ga je direktor Herzog prisilil za nastop na javni prireditvi Nemške akademije in so zato glasbeniki sami razpustili Ljubljanski komorni kvartet.¹¹⁴ Nosilka naslovne vloge D'Annunzijeve igre »Jorijeva hči« Mileva Boltar-Ukmar je odgovorila, da je sodelovala na prireditvah le na poziv, družabni stiki pa so bili potrebni zaradi intervencij za reševanje ljudi in jih je uspela nekaj rešiti.¹¹⁵ Iz teh in številnih sorodnih odgovorov postane jasno, da so se delavci Narodnega gledališča kulturnih prireditev udeleževali zaradi prisile in ne iz lastne želje ali pobude. Za takšne nastope so večkrat prejeli tudi nagrade, ki pa jih niso obdržali, temveč so jih darovali OF.

Ostali člani kulturnih ustanov, ki zaradi prekrškov zoper zapoved kulturnega molka niso prišli pred SNC, so se javno opravičili. V mesecu juliju je Slovenski poročeval-

¹¹⁰ Slovenski poročevalec 8.7. 1945, št. 68, str. 3; 10.7. 1945, št. 69, str. 3.

¹¹¹ Slovenski poročevalec 7.8. 1945, št. 93, str. 1.

¹¹² Uradni list SNOS in NVS 25.8. 1945, št. 29.

¹¹³ Slovenski gledališki muzej (dalje: SGM), mapa 44/122, št. 1.

¹¹⁴ SGM, mapa 44/125, št. 1.

¹¹⁵ SGM, mapa 44/110, št. 1.

lec objavil več izrazov obžalovanja kulturnih delavcev, ker so sodelovali na raznih prireditvah pred okupatorji ali v organizaciji okupatorja. V izjavah pravijo, da se zavedajo, da te prireditve, čeprav niso sodelovali iz lastnega nagiba, niso bile v skladu niti z njihovo osebno niti s častjo slovenskega naroda.¹¹⁶

Iz vprašanj in odgovorov na listkih ter zaslišanj pred SNČ je mogoče sklepati, kaj je veljalo za kršitev kulturnega molka in za prestopok proti slovenski narodni časti:

- sodelovanje na prireditvah, ki so jih organizirale okupatorske organizacije;
- javni nastopi v jeziku okupatorja;
- družabni stiki z okupatorjem;
- podpiranje domobranske propagande (podpisi na Spomenici, sodelovanje pri Zimski oz. Socialni pomoči).

Sodišča narodne časti so posebno poglavje jugoslovanskega povojnega razvoja. O njihovi vlogi v tedanjem času tu ne mislim razpravljati, saj ta tema zahteva širšo razpravo. Usode nekaterih obsojenih delavcev gledališča pred SNČ pa kažejo, da so bile obsodbe tega sodišča v veljavi le kratek čas. Ena najboljših jugoslovanskih sopranistk Valerija Heybal, ki je bila sprva obsojena na 4 leta izgube narodne časti in 6 mesecev prisilnega dela, je na pobudo predsednika prezidija Ljudske skupščine Josipa Vidmarja začela ponovno nastopati že januarja 1946.¹¹⁷ Marjanu Lipovšku je bila pri obnovi procesa kazen znižana z 10 na 5 let, z odlokom prezidija SNOS-a pa je bil popolnoma oproščen.¹¹⁸ Ožji prezidij SNOS-a je na seji 24.10. 1946 obravnaval še štiri prošnje za pomilostitev članov gledališča iz že omenjenega procesa. Edvardu Gregorinu se je kazen izgube narodne časti zmanjšala z 8 let eno leto, ker so bili dokazi, »na osnovi katerih je bila izrečena sodba nesigurni.« Prav tako je bila kazen omejena na eno leto tudi Angeli Buž (prej 2 leti), ker »se je upoštevalo, da težina dejanja ni velika«, in Angeli Šušteršič (prej 8 let), ker je pričla proti njej izjavila, »da se je v prijavi zmotil v osebi.« Maši Slavc pa je bila kazen z enega leta izgube narodne časti znižana na polovico leta.¹¹⁹ Glede na to, da je od sodbe poteklo že več kot leto dni, je to praktično pomenilo rehabilitacijo teh oseb. Kot zadnjemu so bile vse kazni izbrisane Cirilu Debevcu. Z amnestijo z dne 24.8. 1945 mu je bila odpuščena kazen težkega prisilnega dela v celoti, pravne posledice kazni izgube narodne časti za dobo 10 let so bile omejene na izgubo političnih državljanskih pravic, v veljavi pa je ostala kazen zaplembe vsega premoženja v korist države. Popolnoma rehabilitiran je bil s sklepom okrožnega sodišča v Ljubljani dne 19.11. 1953, kjer je zapisano: »Tudi je obsojenec že zdavnaj v posesti vseh državljanskih pravic.«¹²⁰

Posebno poglavje pa tvori operna pevka Manja Mlejnik. Med vojno je bila v zelo dobrih odnosih z nekaterimi italijanskimi in nemškimi funkcionarji. S temi zvezami je rešila iz ječe ali taborišč veliko sodelavcev OF, med drugimi tudi Prežihovega Voranca.¹²¹ Kljub temu je bila 10. julija 1945 obsojena pred vojaškim (?) sodiščem v Ljub-

¹¹⁶ Slovenski poročevalec 13.7. 1945, št. 72, str. 3; 17.7. 1945, št. 75, str. 5; 28.7. 1945, št. 85, str. 4.

¹¹⁷ Karakteristike umetnikov 17.2. 1947, A SRS, fond MP, K60/1-47.

¹¹⁸ Dopis Min. prosvete 20.12. 1946, A SRS, fond MP, 22558/1-46.

¹¹⁹ Zapisnik seje ožjega Prezidija SNOS-a 24.10. 1946, A SRS, fond Predsedstvo SNOS, fasc. 14/1.

¹²⁰ SGM, mapa 19/16, št. 1.

¹²¹ Ivan Jerman, cit.d., str.56-58.

ljani na izgubo narodne časti za dve leti. Sodišče je tako utemeljilo svojo odločitev: »Na podlagi izvedenih dokazov je prišlo sodišče do spoznanja, da odgovarja zagovor obsojenke povsem resnici in da ji ni mogoče očitati, da bi politično delovala proti interesom narodno-osvobodilnega pokreta. (pri belogardistih in domobrancih je bila osovražena, saj so ji očitali, da je salonska komunistka – op. p.) Res je obsojenka kot poznana gledališka umetnica žalila čast slovenske žene in vzbujala upravičen srd in zgražanje vsega slovenskega naroda, vendar pa nikakor ni mogoče prezreti njenih zaslug za posameznike narodno-osvobodilnega pokreta. Obsojenka je s svojimi zvezami z Gambaro uspešno intervenirala v prid mnogih političnih pripornikov in jih rešila sigurne smrti in internacije. Med temi celo take, ki imajo za narodno-osvobodilni pokret velike zasluge. Ravno ta njena pomoč pripadnikom osvobodilne fronte po mnemu sodišča odtehta v toliki meri njeno za slovensko ženo skrajno nečastno razmerje do dveh fašističnih vojnih zločincev, da ji je odmerilo najlažjo dopustno kazen.«¹²²

Ivan Jerman, ki je Mlejnikovo zaprosil, naj posreduje za Prežiha in ji ob tem obljubil, da tega po vojni ne bodo pozabili, je dosti kasneje zapisal: »Rad bi se znebil morečega občutka, rad bi, da mi ne bi bilo nerodno kadar jo srečam, ker beseda, dana v težkem trenutku, ni prazen zvok, je kakor prisega. Vendar je treba razumeti revolucionarski čas, ki v viharništvu ne more držati v rokah mere in vage ter s treznim razumom natanko ločiti ljuljko od klenega zrna.«¹²³

Večji del kulturnih delavcev se je po osvoboditvi normalno vključil v obnovljeno kulturno dogajanje, nekateri so kmalu zavzeli tudi pomembna mesta. Profesorski sestav AZU-ja in univerze se ni bistveno spremenil, Narodno gledališče je ohranilo svoje jedro in se združilo s SNG na osvobojenem ozemlju. Tudi večina obsojenih pred SNČ je kmalu nastopila službo v gledališču, vendar niso bili deležni enakega odnosa kot ostali. Mileva Ukmar-Boltar je leta 1948 prosila direktorja drame Slavka Jana, naj bi ji dodelili kakšno primerno vlogo, ker je po vojni igrala le manjše in zanjo neprimerne vloge. V istem pismu piše Boltarjeva tudi: »Ali ni tedaj košček zlobe v onih, ki me hočejo kratko malo zavreči s krilatice »Debevec«, kar pa je samo sredstvo, s katerim se lahko trenutno mene omalovažuje.«¹²⁴ Ta misel kaže, da Debevec, kljub temu da je v tem času že režiral v operi SNG, ni bil na kaj prida dobrem glasu. Zastavlja pa se vprašanje, ali je pri teh kulturnih delavcih res šlo le za njihovo delovanje v času NOB ali pa je bil vmes tudi pogled na probleme umetnosti, ki za socialistični realizem tedanje dobe ni bil sprejemljiv.

Nekateri kulturni delavci, ki so med vojno delovali v Ljubljani, so imeli probleme tudi pri včlanitvi v zveze kulturnih delavcev. Severin Šali je npr. postal član Zveze književnikov Jugoslavije šele leta 1950,¹²⁵ ustanovni kongres te zveze pa je bil že novembra 1946.

Oddelek za ljudsko izobraževanje ministrstva za prosveto je julija 1945 sestavil spisek leposlovnih knjig, ki naj bi se trajno ali začasno izločile iz knjižnic. Jasno je, da

¹²² Prepis sodbe Manje Mlejnik, A SRS, fond MP, 19449–49.

¹²³ Ivan Jerman, cit.d., str.58.

¹²⁴ Pismo Mileve Ukmar-Boltar Slavku Janu 6.4. 1948, SGM, mapa 22/28-I, Korespondenca 14.

¹²⁵ Ustna izjava piscu 9.7. 1988.

so bila izločena vsa filozofska in propagandna dela, ki so nasprotovala duhu NOB. Od slovenskih literarnih del so bila omenjena skorajda vsa, ki so izšla v letih 1941–1945. Od že omenjenih avtorjev so bili izločeni: Vinko Beličič, Tine Debeljak, Jože Dular, France Balantič, Janez Jalen, Stanko Kociper, Jože Krivec, Joža Lovrenčič, Zorko Simičič, Severin Šali, Narte Velikonja ter Zbornik Zimske pomoči 1944. Tretji končni seznam je bil sestavljen v začetku novembra 1945. Z njim je bil omejen seznam slovenske in srbskohrvatske izvirne literature, tako da je bila ukinjena prepoved za Jožeta Dularja, Janeza Jalna in Severina Šalija.¹²⁶ Vendar pa so v nekaterih knjižnicah čiščenje opravili tako temeljito, da bi npr. ta dela še danes zaman iskali v splošnem katalogu NUK-a kot največje slovenske knjižnice, pa čeprav imajo ta dela v svojem fondu.

Knjige so bile izločene »zaradi profašistične miselnosti pisca, čeprav bi ta iz njegovih starejših del ne bila še razvidna, druga pa zaradi vsebine, ki je nasprotna našemu gledanju na poglavitna življenjska vprašanja.«¹²⁷ Medtem ko je prvi vzrok povsem jasan, je potrebno nekoliko pojasniti drugega. Večina književnih del iz let 1941–1945 opisuje slovenskega kmeta in njegovo navezanost na katoliško tradicijo in zemljo. Opisovanje teh elementov ni nikakršna slovenska posebnost, saj se je v času 2. svetovne vojne pojavilo tudi na ostalih okupiranih ozemljih (na Češkem, v Franciji). Naša povojna kulturna dejavnost pa je bila usmerjena predvsem v prikazovanje delavstva kot tistega jedra, ki je izbojeval zmago v NOB in sedaj gradi novo oblast. Zaradi tega »ruralistična« književnost ni bila sprejemljiva za povojni čas. Še bolj je odnos do nje zaostril socialistični realizem, ki se je pri nas utrdil ob koncu leta 1946, ko je bila umetniška dejavnost zelo ozko usmerjena v prikaz partizanskega bojevanja in izgradnje nove družbe, tu pa katoliško-kmečki element ni našel svojega mesta.

Kulturni delavci, ki so po vojni pisali o kulturnem molku, so pisali le o sklepu, ne pa tudi o njegovi realizaciji. Pri tem so vedno znova ponavljali, da je bil sklep sprejet na 1. plenumu kulturnih delavcev OF.¹²⁸ France Škerl in za njim Ferdo Fischer sta pravilno ugotovila, da je bila resolucija brez dvoma sprejeta na 2. plenumu v začetku leta 1942 (glej op. 6). Nihče od teh piscev pa ni poskušal ugotoviti, koliko je sklep o kulturnem molku resnično zaživel in kakšen odmev je našel v vrstah kulturnih delavcev. Tudi oceni Borisa Zihlerla (*op.* 33) in Juša Kozaka (*op.* 19) sta bolj lastni mnenji kot argumentirani trditvi, saj jih avtorja nista skušala podkrepiti z dejstvi. Da so v Ljubljani delovali tudi sodelavci OF, je dejal Filip Kumbatovič – Kalan na 5. plenumu kulturnih delavcev OF 8.2. 1978 v Ljubljani, ki je bil posvečen kulturi v času NOB. Kalan je dejal, da so bili kulturni delavci poleg pritiskov s strani okupatorske in londonske agenture izpostavljeni še enemu pritisku: »Gre za sovražni tisk, legaliziran od okupatorja tako med italijansko kakor med nemško zasedbo, in za dokaj obsežno knjižno produkcijo; ki resda ni bila sovražna, vendar le dovoljena za javnost, da se spomnimo tega obsega od nevtralne Slovenčeve knjižnice do dvoličnega zbornika Zimske pomoči 1944. Maloda neraziskani in nedoločno ocenjeni so tudi tako imeno-

¹²⁶ A SRS, fond MP, 3159/2–45 in 3159/5–45.

¹²⁷ Prav tam.

¹²⁸ P ZDG 1966, št. 2, str. 282; Viktor Smolej, cit. d., str. 48; II. kongres KPS, Cankarjeva založba, Ljubljana 1949, str. 363.

vani vmesni pojavi, ki meglijo kulturnopolitično diferenciacijo, saj je med pesniškimi zbirkami in proznimi besedili izšlo med vojno nekaj del avtorjev, ki so bili ali simpatizerji ali celo sodelavci Osvobodilne fronte.«¹²⁹

Čprav je Kalan vprašanje s tem šele načel, je to vendarle poskus realnega in ne črno-belega gledanja na kulturni molk, kakršnega so prinesla povojna leta ter spremenila razlago tega pojava. Če bi upoštevali tolmačenje kulturnega molka kot zahteve po popolni prekinitvi kulturnega ustvarjanja, bi se leta 1945 pred SNČ znašlo veliko več oseb iz kulturniškega področja. Večina umetniških in znanstvenih institucij bi zaradi odpustitve kulturnih grešnikov iz službe ostala s kadrom, ki ne bi omogočal rednega delovanja ustanove. Dejansko pa so slovenski kulturni delavci nadaljevali z delom in se večinoma dokaj uspešno prilagodili novim kulturnopolitičnim zahtevam.

Publicist Bojan Štih je v kritiki Javorškovega dela Nevarna razmerja navajal podatke o »moralnem zdravju« slovenske literature pred, med vojno in po vojni. Pri tem se je spraševal, zakaj je slovenska industrija v letih 1941–1945 proizvajala za nemško vojaštvo, ko so istočasno slovenski kulturni delavci častno stali na pravi strani.¹³⁰ Zanimal je v primerjavo dveh pojavov, ki ju ni moč primerjati. Kulturni molk je treba ocenjevati tudi z vidika, ki bi ocenil, kakšne posledice bi lahko prineslo neudejstvovanje kulturnih delavcev na kulturnem področju. Te bi bile bistveno manjše kot bojkot dela s strani industrijskih delavcev. Za okupatorsko oblast je bila industrija primarnega pomena in se je zanjo zanimal, ni pa se zanimal, ali bo neka knjiga izšla ali ne, ali pa če bo neka razstava odprta ali ne. Če bi hotela OF zaustaviti delo v neki tovarni, bi morala poskrbeti za existenco ljudi, ki bi ostali brez vsega, česar pa niti finančno niti organizacijsko ne bi zmogla. Če je OF še kolikor toliko skrbela za pomoč kulturnim delavcem, ki so se s svojo aktivnostjo ukvarjali neodvisno od drugih (individualne umetnosti – literati, likovniki), so težave nastopile že pri razgovorih, ali naj večje kulturne institucije leta 1941 prenehajo z aktivnostjo ali ne. In že tu je OF pristala na delovanje kulturnih delavcev, ki so bili zaposleni v teh ustanovah.

Pri oceni kulturnega molka se je Bojan Štih preveč oprl na literature. Naj uporabim še eno Štihovo mnenje iz iste kritike, ki ga je on sicer izrekel za čas po letu 1945, vendar v nekoliko zmanjšanem obsegu – glede na število in velikost kulturnih institucij – drži tudi za vojna leta: »Kje je Ljubljanska univerza in kje so umetniške akademije? Kje so inštituti SAZU? Kje so galerije, muzeji in gledališča? Kje so filharmonični orkestri in kje je umetniški program Radia? ... Kje so ustanove in društva, v katerih je delala, ustvarjala in iskala ter se na vso moč trudila množica slovenskih razumnikov? Kje so znanstveni inštituti in kje klinike? Kje slikarski ateljeji in kje koncertne dvorane? Na vse, čisto na vse je pozabil Jože Javoršek v svojih Nevarnih razmerjih.«¹³¹

¹²⁹ Kultura, revolucija in današnji čas, Plenum kulturnih delavcev OF, Ljubljana 1979, str. 34.

¹³⁰ Bojan Štih: To ni nobena pesem, to je ena sama ljubezen, Cankarjeva založba, Ljubljana 1986, str. 41.

¹³¹ Prav tam, str. 51.

Na te stvari je pozabil tudi Bojan Štih v svojih razmišljanjih. In na vse je pozabila povojna publicistika, ko je kulturno dejavnost v letih 1941 – 1945 ocenjevala le s strani ilegalne literature, partizanskih gledališč in pevskih zborov, Znanstvenega inštituta, partizanskega šolstva in zdravstva. In če bi upoštevali tudi to pripombo, bi lahko prišli do realnejše ocene o kulturnem molku.

LE SILENCE DE LA CULTURE

R é s u m é

Pendant la Guerre de libération nationale, le Front de libération convoqua les travailleurs dans la culture sur le territoire occupé à garder le silence. Jusqu'ici, la presse écrivait beaucoup sur ce sujet mais uniquement au sujet de cette convocation au silence dans la culture tandis que personne n'a essayé à constater en quelle mesure cet appel fut réellement réalisé et combien il fut respecté par les travailleurs dans la culture et par le public slovène. Le fait d'avoir passé sous silence l'activité culturelle sur le territoire occupé a changé la signification du silence de la culture. En 1941, le silence fut imposé seulement à cette activité-là de la culture qui pût servir ou supporter la politique de l'occupant ou des traîtres locaux tandis que les activités culturelles apolitiques n'étaient pas interdites et l'on aidait même à introduire des oeuvres slovènes au programme des institutions artistiques et scientifiques. Ce ne fut que plus tard que l'on commença à expliquer le silence de la culture comme l'exigence de la paralisation complète de l'activité culturelle.

L'administration de l'occupation italienne essaya à attacher plus étroitement les institutions culturelles slovènes à l'ambiance culturelle italienne sans exercer une si forte pression sur les auteurs littéraires et sur les peintres à les forcer à interrompre leurs activités.

La direction des domobranci, par contre, était beaucoup plus engagée dans ce domaine puisqu'elle voulait politiser l'activité culturelle afin de propager ses propres idées politiques. En 1943, la scène de la culture commença se vider, car une grande partie de travailleurs dans la culture s'en alla sur le territoire libéré tandis que ceux restés sur le territoire occupé répondaient par le silence à la pression des domobranci.

Ceux qui exerçaient leurs activités culturelles malgré la convocation au silence furent critiqués par la presse du Front de libération. Vue la connaissance précaire des conditions sur le territoire occupé, ces critiques étaient souvent injustifiées. Après la guerre, il y eut des règlements de comptes avec ceux qui n'avaient pas respecté le silence de la culture aux tribunaux d'honneur national tandis que quelques uns devaient même se défendre à la cour martiale. Ce fut la politique des éditions d'après la guerre qui a beaucoup contribué au règlement de compte avec ceux qui n'avaient pas respecté le silence de la culture puisque pendant la guerre, on ne pouvait pas lire beaucoup sur l'activité des travailleurs dans la culture sur le territoire occupé. En lisant la presse d'après la guerre, on ne peut se créer qu'une image unilatérale de l'activité des travailleurs dans la culture pendant la guerre de libération nationale puisqu'elle ne montre qu'un côté en cachant l'autre.

Les travailleurs dans la culture qui collaboraient pendant la guerre d'une façon consciente avec l'occupant et les traîtres locaux étaient en minorité par rapport à tous les travailleurs dans la culture qui se trouvaient sur le territoire occupé. Cette minorité a pris presque complète le chemin d'exil après la guerre. La majeure partie de travailleurs dans la culture sympathisait ou bien collaborait activement avec le Front de libération. On peut y trouver l'explication pourquoi il n'y eut pas de plus grande interruption dans l'activité des institutions culturelles et scientifiques puisque leur personnel n'a pas changé essentiellement.

Jože Prinčič

Obnova industrije in rudarstva v Sloveniji leta 1946

Ocene o tem, kolikšna škoda je bila povzročena industriji in rudarstvu v Sloveniji med drugo svetovno vojno, so različne, dostopni dokumenti pa kažejo na to, da je bila precejšnja škoda ugotovljena v rudarstvu, usnjarski, tekstilni, lesni in kovinski industriji. Ostale panoge so bile manj prizadete.¹

Obnovitveni načrti, za katere vemo, da so bili izdelani v Sloveniji v letu 1945, so tako v vsebinskem kot časovnem pogledu ločevali obnovo mest in podeželja od obnove gospodarstva. Glede prve se je politično vodstvo odločilo, da bo do konca tega leta še »začasna in zasilna«; načrtna in »dokončna« naj bi se začela leta 1946 in nato trajala »najmanj pet let«. Gospodarska obnova naj bi se začela »tako in po načrtu«. Zamisel načrtno obnove je temeljila na predpostavki, da bodo denarna in materialna sredstva dodeljena samo obnovi tistih podjetij ali industrijskih panog, ki bodo ocenjena kot »najnujnejša in najpotrebnejša za ostalo gospodarsko obnovo in gospodarsko življenje sploh« in da bomo obnovo vodili iz »enega centra«, s čemer bodo preprečili vsako »samolastno in breznačajno obnavljanje.«²

Ministrstvo za industrijo in rudarstvo LRS je v svojem obnovitvenem načrtu, ki ga je avgusta poslalo zveznemu ministrstvu, na prvo mesto postavilo elektrifikacijo, obnovo elektraren in rudnikov, nato pa obnovo določenih industrijskih podjetij. Glavna obnovitvena dela so se začela avgusta in trajala do konca leta.³

Tudi v letu 1946 je gospodarska obnova ostala »najpomembnejša in najnujnejša naloga zvezne vlade«,⁴ ter »glavni smoter gospodarske politike«.⁵ Sklenjeno pa je bilo, da se mora v svoji najpomembnejši obliki (tj. obnovi industrijske proizvodnje do predvojne višine), v velikem delu tudi dokončati v tem letu, da bi se lahko začelo z industrializacijo in elektrifikacijo države ter z (gospodarskim) razvojem v tistih področjih, v katerih so za to objektivni pogoji.⁶ Še očitneje kot v letu 1945 je bila, posebno še na zvezni ravni, izpostavljena prioriteta obnove določenih industrijskih panog ali podjetij ter poudarjeno načelo njenega načrtnega in centralističnega vodenja.

¹ Več o tem glej: Jože Prinčič, *Obnova slovenske industrije v letu 1945*, Kronika, št. 1–2, leto 1988, str. 68–71.

² Prav tam.

³ Prav tam.

⁴ Josip Broz Tito: *Govori i članci*, Zagreb 1959, II. knjiga, str. 126.

⁵ Predlog plana obnove za leto 1946, 21.3. 1946, Arhiv Jugoslavije (dalje AJ), 41–8.

⁶ I. vanredno zasedanje narodne skupštine FNRJ, 31. januara – 4. februara 1946, stenografske beleške, Beograd 1946, str. 12 in 31; referat Josipa Broza in Momčila Markovića.

Josip Broz je decembra 1945, ko so se začele priprave na obnovitvena dela v letu 1946, zahteval od zveznega ministrstva za gradnje, da ne delajo planov »za tisto, kar ni nujno«, temveč naj »najprej« ugotovijo, nato pa začnejo obnavljati »tisto najpotrebnejše in najnujnejše, kar bo omogočilo nadaljno obnovo.«⁷ Konec januarja 1946 je zvezna komisija za gospodarsko obnovo opozorila republiške gospodarske svete, da obnova v preteklem letu ni šla po načrtu, temveč so se pogosto obnavljali objekti, »ne oziraje se na prvenstveno važnost obnove«, da je v letu 1946 obnova »po načrtu« že mogoča, zato se bo obnavljalo samo tisto, kar je v načrtu, oziroma bodo za ta podjetja predvideni krediti; vse kar pa ni v načrtu se ne bo obnavljalo.⁸ V skladu s tem je predlog plana obnovitvenih del za leto 1946, ki ga je zvezna planska komisija pripravljala do sredine marca, vsebovala le tiste gospodarske panoge ali objekte, ki bodo »olajšali in pospešili razvoj države, tj. industrializacijo države« in to na podlagi »lastnih surovin in materialnih zmoglosti.«⁹

Tudi v letu 1946 se je nadaljevala težnja, da bi s čim manjšimi denarnimi sredstvi dosegli čim večji gospodarski učinek, kar je zahtevalo »maksimalno uporabo prostovoljne, brezplačne delovne sile ter najrigoroznejšo štednjo materiala, delovne sile in časa.«¹⁰

Kot novost lahko štejemo razmišljanja, da bi razpoložljiva finančna sredstva pomenila »zgornjo mejo možnosti obnove«,¹¹ kot tudi odločitev, da se obnova ne bo financirala iz proračuna, temveč iz izrednih sredstev oziroma posebnega sklada za obnovo države. Po sklepu drugega izrednega zasedanja zvezne skupščine, so se v ta sklad stekali dohodki od prodaje blaga, ki ga je pošiljala UNRRA, od zakona o odvzemanju vojnega dobička in zakona o zamenjavi denarja.¹² Seveda se je v ta sklad »preusmerjal« tudi del akumulacije iz industrije in trgovine. Računali so tudi na sredstva iz tujine, predvsem na reparacije.

V Sloveniji so se republiški organi januarja 1946 začeli vestno in marljivo pripravljati na obnovitvena dela v tem letu. Ministrstvo za gradnje je 12. januarja predpisalo način »pristopanja« k gradbenim delom (pred začetkom »kakrašnihkoli« pripravljanih gradbenih del je moral načelnik Tehničnega zavoda predložiti ministrstvu popoln elaborat z vsemi potrebnimi prilogami),¹³ 15. januarja poslalo vsem republiškim organom okrožnico, v kateri je zahtevalo njihove gradbene načrte in predvidena investicijska sredstva.¹⁴

Ministrstvo za industrijo in rudarstvo je izdelalo proizvodni načrt, v katerem je predvidelo »splošen« dvig industrijske proizvodnje v Sloveniji na raven iz 1939 leta

⁷ Josip Broz, n.d., str. 126.

⁸ Okrožnica industrijskim, elektrotehničnim in rudarskim podjetjem, 7.2.1946, Arhiv SR Slovenije (dalje: AS), fond ministrstva za industrijo in rudarstvo LRS (dalje: MIR), fasc. 7.

⁹ Cit. v op. št. 5.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Prav tam.

¹² Drugo vanredno zasedanje narodne skupščine FNRJ, od 20. marta do 1. aprila 1946 godine, stenografske beležke, Beograd 1946, str. 63.

¹³ Odločba ministrstva za gradnje LRS, 12.1. 1946, AS, fond ministrstva za finance LRS (dalje: MF), fasc. 32.

¹⁴ Dopis ministrstva za gradnje LRS, 15.1. 1946, AS, fond ministrstva za gradnje (dalje: MG).

(tekstilna industrija naj bi to raven že presegla, lesna pa dosegla le dve tretjini predvojnne), seveda ob zadostni oskrbi s surovinami in reprodukcijskim materialom.¹⁵

Planska komisija je konec januarja začela zbirati predloge za investicijske kredite v letu 1946.

Najpomembnejši je bil program elektrifikacije. Tega je sestavljal načrt za izgradnjo daljnovodov (DV) nizke napetosti in transformatorskih postaj (TP) v posameznih okrožjih¹⁶ in ožji investicijski program elektrifikacijskih del v Sloveniji v letu 1946.¹⁷ Po tem programu naj bi 339 milijonov din namenili za obnovitev in nadaljno izgradnjo električnih central (HC Dravograd, HC Mariborski otok, TE Rajhenburg – danes Brestanica, pripravljala dela za HC Moste pri Žirovnici), 117 milijonov za TP 110 KV (Laško, Rajhenburg, Trbovlje, Ljubljana, Kranj, Jesenice, Št. Peter na Krasu – danes Pivka) in 65 milijonov za DV 110 KV (Trbovlje – Ljubljana, Ljubljana – Jesenice, Ljubljana – Št. Peter, Trbovlje – Laško).

Posamezni odseki Ministrstva za industrijo in rudarstvo so poslali predloge za obnovo, razširitev proizvodnje (modernizacija), izboljšanje proizvodnje (racionalizacija) ali za novogradnje, in sicer za 264 milijonov v usnjarski, živilski industriji, industriji gradbenega materiala, industriji papirja in celuloze ter za 550 milijonov v tekstilni industriji.¹⁸

Zvezna komisija za obnovo države je 1. februarja izdala okrožnico številka 3, s katero je republiške vlade in finančna ministrstva pozvala, da pošljejo predloge z utemeljitvami za obnovitvena dela v tem letu. Z njo je tudi napovedala, da bodo investicijske kredite – ki bodo »v glavnem majhni« – ter obnovitvene kredite »definitivno« določili, na skupni konferenci zastopnikov republiških vlad in zveznega ministrstva za finance, v začetku marca.¹⁹

V Sloveniji so ocenili, da bi za celotno obnovo potrebovali okoli 9.400 milijonov din kreditov. Po načrtu vlade LRS bi iz obnovitvenega sklada v industriji največ kreditov dobile električne centrale, rudarstvo, metalurgija, TAM, in sicer okoli 960 milijonov din. Poleg tega naj bi industrija dobila še 1.294 milijonov iz »drugih viškov«, kar bi dalo skupno vsoto okoli 2.300 milijonov din.²⁰

Predlog kreditnega plana za leto 1946 je republiška vlada 25. februarja poslala zveznemu gospodarskemu svetu.²¹ Za elektrifikacijo je bilo predvideno 769 milijonov, za rudarstvo 220 in za TAM 215 milijonov. Za tekstilno industrijo 650 milijonov, največ za nove bombažne predilnice v Črnučah, Celju in Mariboru, novo predilnico za volno v Novem Mestu in Metliki; okoli 70 milijonov pa tudi za povečanje proizvodnje v Inteksu (Kranj), Jugobruni (Kranj) in Predilnice Litija. Kemični industriji so name-

¹⁵ Gospodarsko življenje v Sloveniji v letu 1946, AJ, 41–157.

¹⁶ Elektrifikacijski načrt za leto 1946, AS, fond planske komisije LRS (dalje: PK), fasc. 3.

¹⁷ Proračun za ožji investicijski program elektrifikacijskih del v Sloveniji v letu 1946, AS, fond PK, fasc. 44.

¹⁸ Glej poročila odsekov ministrstva za industrijo in rudarstvo LRS, AS, fond PK, fasc. 44.

¹⁹ Poročilo o predložitvi kreditnega plana za leto 1946 v Beograd, 2.3. 1946, AS, fond MF, fasc. 44.

²⁰ Invensticijski krediti za leto 1946 v LR Sloveniji, AS, fond PK, fasc. 3. Predlog kreditnega plana vlade LRS za leto 1946, 25.2. 1946, AJ, 41–18. Cit. v op. št. 15.

²¹ AJ, 41–18.

nili 257,5 milijona; med tistimi tovarnami, ki naj bi dobile za obnovo ali racionalizacije večja sredstva, so bile: Tovarna dušika (Ruše) – 50 milijonov, Cinkarna (Celje) – 40 milijonov, Združene steklarne Hrastnik in Sv. Križ – 15 milijonov, Tovarna kemičnih izdelkov (Hrastnik) – 15 milijonov, Pinus (Rače) – 9 milijonov, Dr. Th. in G. Boehme (Ljubljana) – 8 milijonov, Medič in Zankl (Medvode) – 6 milijonov.

Lesna industrija naj bi si razdelila 104,3 milijona, in sicer: Tovarna upognjenega pohištva (Duplica) – 15,5 milijona, Tovarna sodov (Celje) – 12,5 milijonov, Lesna industrija Zbelovo – 3 milijone; za novogradnje pa: Tovarna pohištva (Ribnica) – 15 milijonov, Tovarna sodov (Mokronog) – 8,5 milijonov, Tovarna voz (Domžale) – 3 milijone, Tovarna glasbil (Mengeš) – 1,5 milijonov, Tovarna vžigalic (Murska Sobota) – 5,5 milijonov, Tovarna za brezmotorna letala (Ljubljana) – 3 milijone, Sodarska zadruga (Tacen) – 5 milijonov.

V usnjarsko-gumarski industriji je bilo od 87 milijonov predvidenih 20 za strojno opremo nove tovarne čevljev, 10 za izgradnjo nove tovarne galenterijskih usnjenih izdelkov in 17 za Jugoslovanske tvornice gume (Kranj). V elektroindustriji je bilo 81,6 milijona razdeljeno takole: 27 – Iskra (Kranj), 8 – Elektrotehna, 6,5 – Zmaj in 5,8 milijonov – Volta (vsi Ljubljana).

V industriji gradbenega materiala naj bi si opekarne v: Metliki, Kanižarici, Koških, Straži pri Novem Mestu, Puconcih, Trebnjem, apnenice: Hrastnik, Zidani Most, F. Vodlan (Dobrepolje), kamnolomi na Pohorju in Kokri, Keramična industrija Petrovče in Cementarna Trbovlje razdelili 71,3 milijona din.

V živilski industriji je bilo od 29,4 milijonov namenjeno 8 ljubljanski klavnici, tovarni testenin Šerbaum in Co. (Maribor) 2,5 in 1,9 milijona Tovarni sadnih sokov (Spodnja Hudinja).

Kovinska industrija je dobila le 20,5 milijona, od tega naj bi 5 milijonov namenili za združevanje obratov, ostanek bi si razdelile tovarne: A. Westen (Celje), K. Ahačič (Tržič) in Zugmeyer in Gruber (Slovenska Bistrica).

Namanj, tj. 19,5 milijonov, je dobila industrija papirja in celuloze, oziroma Združene papirnice – obrat Vevče (9 milijonov) in obrat Goričane (3 milijone) ter Celuloza (Videm) – 2 milijona.

V posebnem poročilu, ki so ga poslali Državni komisiji za gospodarsko obnovo,²² so obrazložili potrebe obnove v premogovnikih: Trbovlje (material je že bil naročen v ČSSR, nekaj bi ga dobili tudi od UNRRE), Kanižarica (material naj bi dobili od UNRRE ter italijanskih in avstrijskih reparacij), Velenje, rudnikov pod Upravo premogovnikov Ljutomerskega in Ptujkega okraja (pod to Upravo so spadali rudniki: Presika, Globoko, Podgorci, Rincetovo in Ciganjšček), Hrastnik ter rudnika kaolina Črna. Nadalje so predlagali še obnovo TE Velenje, Železarne Ravne in Cinkarne (Celje), glede Tovarne glinice in aluminija v Strnišču (danes Kidričevo) pa so sporočili, da so »vsa dela preložena na nedoločen čas«.²³

²² Poročila in podatki posameznih podjetij iz Slovenije, AJ, 41–18.

²³ Prav tam.

V Sloveniji so pričakovali, da bodo njihovi predlogi za kredite odobreni, bili pa prepričani, da jih bodo v najboljšem primeru dobili šele aprila, »verjetno pa še pozneje«.²⁴

Kot je bilo napovedano je zvezna planska komisija sredi marca dokončala predlog plana obnove za leto 1946, ki je, po posameznih gospodarskih področjih, že določil višino materialnih in denarnih kreditov in tudi »tisto blago (stroje, industrijske naprave in vozila), ki naj bi jih dobili od UNRRE ali na račun reparacij, pa njihova prava količina še ni bila poznana.«²⁵ Za vsa gospodarska področja je bilo predvidenih 5.659 milijonov denarnih ter 4.690 milijonov materialnih kreditov, od tega za industrijo, rudarstvo in elektrifikacijo 2.626 milijonov denarnih in 1.100 milijonov materialnih kreditov.

Za Slovenijo je bilo v predlogu predvideno 158 milijonov za elektrifikacijska dela, največ za izgradnjo HC Mariborski otok (60 milijonov) in razširitev TE Rajhenburg (20 milijonov). Precejšnja sredstva so za modernizacijo dobili slovenski premogovniki, rudnik Mežica za obnovo flotacije, Iskra, TAM in Tovarna poljedeljskih strojev v Zrečah. Krediti so bili predvideni tudi za modernizacije in novogradnje v tekstilni in usnjarski industriji. Slabo je kazalo kemični industriji, ker je dobila le »simboličnih« 10 milijonov. Papirne industrije pa sploh niso upoštevali.²⁶

Pričakovanja republiške vlade, da bo večji del obnove lahko opravila z zveznimi sredstvi oziroma krediti, se niso izpolnila. Podobno usodo so doživeli tudi obnovitveni načrti, ki so računali na velika sredstva iz republiškega proračuna, ker je zvezni finančni zakon namesto pričakovanih 3.800 milijonov določil za Slovenijo le 1.263 milijonov izdatkov.²⁷ Zato pa so se uresničile črnoglede napovedi o nerednem in zapoznelem nakazovanju že odobrenih sredstev. Vsaka odobritev predloženega razdelilnika je namreč trajala okoli 6 tednov, postopek po odobritvi do nakazila pa še en mesec. Sredstva so prihajala pozno, del kreditov je tako ostal neizrabljenih.²⁸ Poleg tega se krediti »niso delili povsem po prvotno predloženih kreditnih predlogih«.²⁹

Nezadostna finančna sredstva ali nepotrjeni kreditni predlogi so predstavljali, če ne glavno, pa zagotovo najpogostejšo oviro pri udejanjanju pričakovanih in načrtovanih obnovitvenih in drugih posegih v slovenski industriji v letu 1946. Pomanjkanje delovne sile v gradbeništvu, gradbenega in drugega materiala in problem zadostne strokovne pomoči, ki jo je morala Slovenija nuditi nekaterim republikam, moramo tudi uvrstiti med dejavnike, ki so jih nekateri označevali kot odsotnost načrtnega gospodarstva v pravem pomenu besede, drugi pa kot politične vidike obnove, česar pa v tej razpravi ne bomo obravnavali.

V Sloveniji so pričakovali, da bo v tem letu že prišlo do občutnega pomanjkanja delavcev v gradbeništvu. Ministrstvo za gradnje je zato že januarja sklenilo, da boboljšalo delovno disciplino in delovne pogoje, povečalo število strojev ter uvedlo

²⁴ Cit. v op. št. 19.

²⁵ AJ, 41–8.

²⁶ Prav tam.

²⁷ Cit. v op. št. 12, str. 124–125.

²⁸ Poročilo o stanju investicijskih kreditov, AS, fond PK, fasc. 3.

²⁹ Cit. v op. št. 15.

»stalno zaposlitev in neprestano gradbeno sezono.«³⁰ Ministrstvo za delo je imenovalo republiško in okrajne uprave za delovno silo, katerim je poverilo njeno mobilizacijo in »načrtno porazdelitev«. Očitno ti ukrepi niso bili uspešni, saj so sredi leta nekatera večja gradbišča brez potrebnega števila delavcev, o čemer je govoril tudi Josip Broz delegaciji Užiškega okraja.³¹ Iz poročil je razvidno, da je imelo največje težave ljubljansko okrožje, v katerem je na primer junija na 15 največjih gradbiščih primanjkovalo okoli 1300 delavcev in 185 zidarjev.³² Medtem ko so se uprave za delovno silo in politične organizacije do konca leta trudile »mobilizirati« potrebno delovno silo iz podeželja predvsem s pomočjo »učinkovite metode prepričevanja«,³³ so se sredi leta slovenski gradbeniki odločili normirati svoje delo. Do konca leta so bile uvedene t.im. Gradisove norme.

Z letom 1946 se začenja obdobje, ko je gradbenega in drugega materiala stalno primanjkovalo. Poleg tega je postalo njegovo dodeljevanje (kontingentiranje) že v tem letu zelo zapleteno in zbirokratizirano. Tako je naprimer betonsko železo dodeljevalo samo zvezno ministrstvo za gradnje in to po zelo kompliciranem in dolgotrajnem postopku.³⁴ Večino ostalega gradbenega materiala so v Sloveniji razdeljevala ministrstva »po svoji liniji«.

Prvotni odlok zveznega ministrstva za gradnje, da se med LR Makedonijo, Črno goro, Bosno in Hercegovino razdeli »nekaj« inventarja iz LR Slovenije, je bil zamenjan z odlokom, da Slovenija v te republike pošlje tehnične ekipe z vsem potrebnim inventarjem.³⁵ Ta odlok so si v pomoči potrebnih republikah razlagali tako, da bodo »poslana celotna slovenska podjetja, ki bodo njihova ministrstva razbremenila vsake odgovornosti za izvajanje posameznih del.«³⁶ V ministrstvu za gradnje LR Slovenije se s tem seveda niso strinjali. Odgovorili so, da so razen Bihaća »vse ostale distance prevelike«, da bi mogel Gradis prevzeti delo v teh republikah. Obljubili pa so, da bodo poslali skupine strokovnjakov z inventarjem in tehničnim pomožnim osebjem, ki bodo »na licu mesta ugotovili gradbeni program«, vendar »te okrepitve ne bodo opremili s transportnimi sredstvi in racioniranim gradbenim materialom.«³⁷ Svojo vlado je ministrstvo opozorilo, da je število 679 gradbenih strokovnjakov, kolikor jih je imelo na seznamu, trenutno zadostuje, da pa vedno večje naloge in zahteve, ki jih dobiva, opozarjajo na to, da »sorazmerna« porazdelitev strokovnega kadra med republike ne bo več mogoča. Drugi problem je ministrstvo videlo v tem, da se večina določenih kandidatov »na vse načine poizkuša izogniti preselitvi na južna gradbišča.«³⁸ Zvezno

³⁰ Izložili bomo iz gradbene uprave vse ostanke starega upravnobirokratskega aparata, Slovenski poročevalec (dalje: SP), št. 6, 8.1.1946.

³¹ Josip Broz, n.d., str.234.

³² Poročilo o stanju gradbenih del, AS, fond PK, fasc. 3.

³³ O mobilizaciji in načrtni razporeditvi delovne sile, Ljudska pravica (dalje: LP), št. 142, 16.6. 1946.

³⁴ Mesečno poročilo planskega oddelka ministrstva za gradnje LRS, 11.5. 1946, AS, fond Planske komisije, fasc. 3.

³⁵ Dopis ministrstva za gradnje LRS ministrstvom za gradnje LR Makedonije, Črne gore ter Bosne in Hercegovine, 13.8. 1946, AS, fond MG.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Prav tam.

³⁸ Dopis kadrovskega oddelka ministrstva za gradnje LRS, 5.7.1946, AS, fond MG.

in republiška ministrstva za gradnje v že navedenih republikah so kljub ugovorom neprestano pritiskala na ministrstvo za gradnje LRS, da pošlje čim več strokovnjakov na njihova področja. Do začetka junija jih je poslalo 51, kar pa je bilo očitno premalo, ker je Kidrič na seji zveznega gospodarskega sveta 19. julija ocenil, da je Slovenija (in tudi Hrvaška) »premalo storila« glede te pomoči. Njeno vodstvo je opozoril, da »če se ne bodo tega lotili takoj in prostovoljno, bo zvezna vlada posegla po administrativnih ukrepih«. ³⁹ Potem ko je ministrstvo za gradnje od svoje vlade dobilo dovoljenje, da z dekreti poveča število inženirjev in tehnikov za te republike, jih je bilo do začetka septembra poslanih že »okoli 100«. ⁴⁰

Našteti problemi so največ pripomogli k temu, da je republiška vlada v začetku junija določila prioriteto lestvico (red) gradbenih del v letu 1946, ki je uvrščenim podjetjem oziroma objektom zagotavljala vse prednosti v oskrbi z delovno silo, materialom, mehanizacijo in seveda finančnimi sredstvi. Kot je bilo objavljeno, je bil prvi kriterij za uvrstitev med prioritete objekte ta, da je vrednost gradbenih del presegala 5 milijonov din. Takih objektov je bilo 23. Gradbišče HC Mariborski otok je bilo na 2. mestu, HC Moste na 3., Tovarne usnja v Vrhniki na 4., Inteksa na 5., Tovarna verig na 12., Jugobrune na 13., Celuloze 19., I. Bonača 20., Litostroja 21., I. Gumzelj 22., Tekstilne tovarne v Novem Mestu pa na 23. mestu.

V letu 1946 je bilo razumevanje in tudi vsebinsko opredeljevanje pojma gospodarska obnova zelo široko. V obnovitvena dela so ponavadi šteli, poleg obnove (rekonstrukcije) podjetij oziroma njihovih osnovnih sredstev, še razširitve (modernizacije) in izboljšanje (racionalizacija) le-teh in tudi novogradnje. Konec tega leta pa so že ločevali obnovo od izgradnje.

Glavnini obnovitvenih del v industriji in rudarstvu v tem letu so, v okviru odobrenih sredstev in pod neposrednim nadzorstvom pristojnih oblasti, izvajala posebna državna podjetja. Tudi za t. im. izven-planska dela so podjetja potrebovala pristanek pristojnih organov, vendar so jih vodila s svojimi sredstvi.

V strukturi obnovitvenih del so bila na prvem mestu gradbena dela, nato pa za menjava ali nakup strojev in opreme.

Konec leta je morala republiška vlada, po preizkušeni metodi, seznaniti najvišje organe v državi o rezultatih gospodarske obnove v Sloveniji v letu 1946. Za elektrogospodarstvo so ugotovili, da so se nadaljevala obnovitvena dela na HC Dravograd (začela je obratovati tudi z drugim agregatom), HC Fala, HC Tržič, HC Žiri, TE Velenje (lastna sredstva podjetja), TE Rajhenburg in TE Trbovlje. Pripravljalna dela za HC Mariborski otok so potekala »zelo počasi«. Sredi junija je bil potrjen načrt za HC Moste. Do konca leta je bilo obnovljenih ali na novo postavljenih 134 km daljnovodov, 37 transformatorskih postaj in 281 km lokalnih napeljav.

V premogovnikih Trbovlje, Hrastnik, Laško, Huda jama, Kanižarica, Kočevje, Velenje (lastna sredstva podjetja), Zabukovica, Liboje in treh premogovnikih Uprave premogovnikov ljutomerskega in ptujskega okraja so potekala tako obnovitvena dela

³⁹ Boris Kidrič, *Sabrana dela*, IV. knjiga, Beograd 1985, str. 500.

⁴⁰ Stenogramske beleže II. rednega zasedanja SNOS, 9.- 10.9. 1946, AS, fond SNOS, fasc. 14; referat Miha Marinka.

kot tudi racionalizacije; v Globokem in Št. Janžu so le obnavljali, v Zagorju povečali zmogljivosti. Premogovnika Orle in Stranice sta dobila le neznatna sredstva za raziskave. V rudnikih Idrija, Mežica in Pleše so obnavljali in dograjevali. Sredstva, ki so bila namenjena rudniku kaolina Črna je ministrstvo za industrijo in rudarstvo uporabilo za druge namene.

V Železarnah Jesenice, Guštajn (danes Ravne) in Štore so gradbena in druga podjetja nadaljevala z obnovo, začela širiti zmogljivosti ter graditi nove objekte. Tako je 19. junija iz obnovljene martinarne na Štorah priteklo prvo železo, 29. junija pa je na Jesenicah zagorel obnovljeni plavž.

Tovarna aluminija v Strnišču je maja 1946 dobila 8 milijonov posojila za zaščito zgradb in inštalacij. Posebna komisija ministrstva za industrijo in rudarstvo je ob pomoči nemškega strokovnjaka ter načrtov, ki so jih prav tako dobili iz Nemčije, pregledala in valorizirala objekte ter napravila elaborat o rentabilnosti in smotrnosti nadaljne izgradnje tovarne.

Cinkarna v Celju je opravila le obnovitvena dela. Šele decembra je prejela, z odločbo zveznega gospodarskega sveta iz skada za obnovo, dologoročno posojilo za dokončanje obnove ter nakup novih strojev v ČSSR.

V kovinski industriji so bile še posebno številne zahteve za nove investicije,⁴¹ dobila pa jih je le Kovinska zadruga Plamen (Kropa). Obnova je potekala v Mariborski livarni, Tovarni jeklenega orodja (Zreče), Tovarni verig, Splošni (Maribor).⁴²

V kemični industriji je obnova potekala v Zlatorogu, Tovarni za predelavo tehničnih maščob (Ljubljana), Steklarni Hrastnik, Tovarna dušika je z obnovo začela šele konec leta. Vsa naslednja podjetja so dobila sredstva za modernizacijo ali racionalizacijo proizvodnje: Kemična tovarna (Ljubljana), Tovarna kemičnih izdelkov Hrastnik, Ljudevit Maks, Pinus, Tovarna kleja, Zabret in Co. (Britof pri Kranju), Dolničar in Richter (Ljubljana), Škrob dekstrin (Domžale), Steklarna Sv. Križ.

Obnova je potekala v naslednjih tekstilnih tovarnah: Ogrizek in Themel (Sv. Križ v Savinjski dolini), Tekstilindus (Kranj), Tekstilana (Kočevje), Motvoz in platno (Grosuplje), Predilnica in tkalnica Maribor, Univerzale (Domžale), Inteks (Kranj), Jugoslovanska tekstilna tvornica Mautner (Litija), Hutter in drug (Maribor). Racionalizacija in modernizacija proizvodnje pa v: Jugobruna (Kranj), Vunateks (Majšperk), Novoteks (Novo mesto), Induplati (Jarše), Ornik in Mitrovič (Otiški vrh), Mautner d.d. (Št. Pavel pri Preboldu):

V industriji papirja in celuloze je obnova potekala v Ceršaški tovarni lesenih snovi in lepenke, I. Bonač in sin (Količevo), Bratje Piatnik (Radeče). Druga dela pa v Celulozi, I. Bonač in sin ter v obratu Združenih papirnic Goričane.

V usnjarski industriji so obnavljali Tovarno usnja F. Vošnjak (Šoštanj), razširili pa proizvodnjo v tovarnah: Potočnik Franc (Slovenj Gradec), Sinigoj Ignac (Ljutomer), Knaflič Tone (Kamnik), Zorn Franc (Domžale), Prešeren Ivan (Kranj), Trio (Tržič).

⁴¹ Spisek potrebnih kreditov, AS, fond PK, fasc. 44.

⁴² Obnova in investicije v letu 1946, 27.12. 1946, AS, fond predsedstva vlade LRS (dalje: PVLRS), fasc. 3. Kreditni plan za industrijo N.R. Slovenije, 16.5. 1946, AS, fond PK, fasc. 30.

Večja dela so potekala v Tovarni gumijastih izdelkov (Kranj), elektroindustrijskih podjetjih: Iskra (Kranj), Zugmeyer in Gruber (Slovenska Bistrica), podjetjih lesne industrije: Remec in Co. (Kamnik), Utensilia (Maribor), Tovarna pohištva (Zbelovo) in vrsti lesno industrijskih podjetjih.

V živilski industriji so obnavljali: Union, A. Guselj (Maribor), Mlekopromet (Murska Sobota), L. Franz (Maribor).

V industriji gradbenega materiala je uradno potekala obnova le v podjetju Kreda (Bled), zmogljivosti pa so povečali v: A. Birola (Kresnice), A. Res in dr., Granitolom Josipdol in Oplotnica, Cementarna Trbovlje, Opekarna Ormož in Puconci.

Že omenjena izvenplanska dela, katerih vrednost je Miha Marinko ocenil na okoli 90 milijonov,⁴³ so potekala v Železarni Muta, Nafti Dolnja Lendava, Bombažni predilnici in tkalnici Tržič, Tekstilni tvornici Maribor, Metka (Novo mesto), Gostilničarski pivovarni (Laško), L. Franz (Maribor), Kolinski, Runo (Tržič), L. Laurich (Slovenske Konjice), Združene papirnice – obrat Vevče.

V začetku leta je vlada LRS sklenila, da bo v tem letu začela graditi, oziroma »postavila« 8 novih tovarn: Litostroj, Tovarno tesnil (Medvode), Tovarno tehničnih polsti (Gameljne), Tovarno sadnih sokov in pektrina (Sp. Hudinja), Tovarno sadnih izdelkov Belsad (Črnomelj), Tovarno glasbil (Mengeš), Tovarno igrač (Novo Mesto) in Untensilijo (Ljubljana).⁴⁴ Med letom pa so začeli graditi še tekstilno tovarno Novoteks (Novo Mesto) in nadaljevali z gradnjo že v letu 1945 začete tovarne usnja na Vrhniki. Opozoriti moramo, da pojem novogradnja: 1. ni pomenil zgolj gradbene, temveč (največkrat) tudi že pravno dejavnost, torej nastajanje, ustanavljanje novega podjetja, nove gospodarske organizacije, 2. v Sloveniji je večkrat šlo za predelave, dozidave starih, že obstoječih zgradb, kot pa izgradnjo novih ali kot je to konec leta imenoval Kidrič »izgradnjo iz osnove«. To je v letu 1946 veljalo za Tovarno igrač, Tovarno sadnih sokov in Tovarno usnja na Vrhniki.

Po zaključnih poročilih so se v letu 1946 končala obnovitvena in druga dela na 66 industrijskih objektih v Sloveniji. Na nekaterih najpomembnejših objektih (t.im. objektih I. in II. prioritete) so se dela šele začela. Do konca leta so opravili gradbenih del za: 26% na HC Mariborski otok, 13 % na HC Moste, 73 % na objektu Tovarne usnja Vrhnika, 50 % na Inteksu in Jugobruni, 78 % Bratje Piatnik, 74 % I. Bonač, 25 % Litostroja in 45 % Novoteksa.

Februarja 1947 so na konferenci ministrov za gradnje in industrijo v Beogradu v razpravi o delu v preteklem letu ugotavljali, da se je sicer veliko gradilo, kar pa je bilo zelo drago in da ni »skoraj nobenih računov o tem, kaj se je gradilo; ni evidence o tem koliko je to stalo«.⁴⁶

⁴³ Cit. v op. št. 40.

⁴⁴ Referat ministra za industrijo in rudarstvo LRS na konferenci federalnih ministrov in pomočnikov v Beogradu, 5.9.1946, AJ, 17-173.

⁴⁵ Obnova in izgradnja v L.R. Sloveniji l. 1946, 20.12. 1946, AS, fond PVLRS, fasc. 3. Obnova in investicije v letu 1946, 27.12. 1946, AS, fond PVLRS, fasc. 3. Poročilo kabinetu maršala Jugoslavije, 28.12. 1946, AS, fond PVLRS, fasc. 3.

⁴⁶ Zapisnik konference glede gradbene operative, 14. in 15.2. 1947, AJ, 50-78. Poročilo o konferenci ministrov za gradnje in njihovih pomočnikov ter ministrov za industrijo, 14. in 15.2. 1947, AS, fond MG.

Za Slovenijo je bilo napravljeno več izračunov, ki pa se med seboj razlikujejo. Po izračunih republiške vlade, s katerimi je bila seznanjena tudi zvezna vlada, je v tem letu vrednost vseh izvršenih del na obnovi in izgradnji znašala okoli 2.200 milijonov din. Od tega okoli 1.737 milijonov denarnih sredstev, 469 milijonov (ali 22 %) pa na račun »Mobilizacije« prostovoljnega dela, izrednih sredstev in rezerv.⁴⁷ Več kot polovica (58 %) vseh del je bilo izvršeno v »produktivnih« panogah.

V industrijo in rudarstvo je bilo vloženo 152 milijonov din republiških sredstev, in sicer 42 milijonov za obnovo, 110 za razširitve in nove investicije.

Za elektrifikacijo je Slovenija dobila 190 milijonov zveznih kreditov, ostala industrija (zveznega pomena) pa skupaj 375 milijonov; največ kovinska industrija (172 milijonov) in premogovniki (68 milijonov).

Iz sklada za obnovo države je Slovenija v tem letu skupno dobila 723 milijonov ali 10,4% skupne jugoslovanske vsote. Od tega denarja je industrija dobila 95,5 milijonov, rudarstvo pa 9 milijonov.⁴⁸

Obnovitveni načrti se niso uresničili tako, kot so njihovi sestavljavci in predlagatelji v Sloveniji pričakovali. Kljub temu, da je bila v tem letu »postavljena v pogon skoraj vsa slovenska industrija«,⁴⁹ so le tekstilna, gradbena, lesna ter živilska panoga in rudarstvo že dosegle predvojno raven.⁵⁰

Kdaj se je končalo obdobje gospodarske obnove in začelo obdobje planskega gospodarstva na podlagi prvega petletnega plana, je težko natančno določiti. Miha Marinka je na seji IOOF 12. avgusta 1946 ugotovil, da »smo prešli iz prve dobe po osvoboditvi v dobo načrtnega gospodarskega dela,«⁵¹ pri čemer se je skliceval na referat Borisa Kidriča na prvem rednem zasedanju zvezne ljudske skupščine 19. julija 1946.⁵² Kidrič pa je na V. kongresu KPJ ocenil, da sta »v drugi polovici« leta zvezna vlada in CK KPJ, na pobudo Josipa Broza sklenila, da se začnejo priprave na petletni gospodarski načrt, kar je pomenilo dejanski konec obdobja gospodarske obnove.⁵³ V začetku oktobra je Ljudska pravica »sporočila«, da se je končala prva faza industrializacije države, tj. faza obnove stare in poškodovane industrije in njene proizvodnje do predvojne višine. Začela se je druga faza, ki so jo imenovali fazo izpopolnitve, razširitve in pričetek novogradenj.⁵⁴

Obdobje obnove v vojni prizadetega gospodarstva se je uradno zaključilo konec leta 1946. V resnici se je ta dejavnost nadaljevala tudi v naslednjih letih. V Sloveniji je na primer ostalo zunaj obnove celo področje Slovenskega Primorja, kjer so z obnovitvenimi deli lahko pričeli šele po priključitvi tega ozemlja v letu 1947.

⁴⁷ Poročilo kabinetu maršala Jugoslavije, 28.12. 1946, AS, PVLRS, fasc. 3. Zapisnik seje odbora za gospodarski načrt in finance LRS, AS, MF, fasc. 152.

⁴⁸ Gospodarski plan FLRJ za leto 1947, AJ, 41-148.

⁴⁹ ZA CK ZKS, fond CK ZKS III, šk. 18.

⁵⁰ Poročilo članov vlade LRS v razpravi o ekspoziciji predsednika Miha Marinka na zasedanju ustavodajne skupščine LRS, LP, št. 275, 23.11.1946.

⁵¹ Zapisnik seje IOOF, 12.8. 1946, AS, fond SZDL, 02-8/46.

⁵² Boris Kidrič, Sabrana dela, IV. knjiga, str. 140-263.

⁵³ V. kongres Komunistične partije Jugoslavije, Ljubljana 1948, str. 402.

⁵⁴ Industrija je temeljni kamen za gospodarski dvig naše države, LP, št. 234, 6.10. 1946.

LE RENOUVELLEMENT DE L'INDUSTRIE ET DES MINES EN SLOVÉNIE EN 1946

R é s u m é

En 1946, le devoir le plus important et le plus urgent du gouvernement fédéral et l'objectif principal de la politique économique restaient toujours la renouvellement de l'industrie. On décida que ce renouvellement dans sa forme essentielle, c'est-à-dire dans l'élévation de la production industrielle jusqu'au niveau d'avant la guerre devait être terminée en grande partie dans cette même année pour qu'on pût commencer l'industrialisation et l'électrification du pays.

La majeure partie de travaux de renouvellement dans l'industrie et dans les mines de cette année furent exécutés dans le cadre des moyens attribués et sous la surveillance directe des autorités responsables par des entreprises d'état spéciales. Même pour des travaux soi-disant hors du plan, les entreprises avaient besoins du consentement des autorités responsables quoiqu'elles les exécuteraient par leurs propres moyens. Dans la structure des travaux de renouvellement, les travaux de construction étaient à la première place, suivait l'échange ou l'achat de nouvelles machines ou d'autre équipement.

D'après les rapports finals, ils furent terminés en 1946 des travaux de renouvellement et d'autres travaux dans 66 entreprises industrielles de la Slovénie, sur d'autres plus importants, appartenant à la soi-disante Ière et IIème priorité, les travaux ne furent que commencés. D'après le bilan de l'état de la République socialiste fédérale de la Slovénie, la valeur de tous les travaux de renouvellement et de reconstruction coûta 2.200 millions de dinars dont 1.737 millions environ en argent et 469 millions (ou 22 %) au profit de la mobilisation des travailleurs volontaires, des moyens spéciaux et des réserves.

KAZALO

I.

Beseda uredništva	3
Jasna Fischer, Trideset let dela Inštituta za zgodovino delavskega gibanja	7
UDK 061.6.001.3 »1959/1989« Inštitut za zgodovino delavskega gibanja	
Bibliografija Inštituta za zgodovino delavskega gibanja	17
UDK 013 Inštitut za zgodovino delavskega gibanja	
a) Samostojne publikacije inštituta	19
b) Znanstveno-raziskovalni oddelek	29
c) Arhiv	165
d) Nekdanji zaposleni na IZDG	187
Imensko kazalo	275

II.

Vilma Brodnik, Preskrba Ljubljane med prvo svetovno vojno	281
UDK 354.86(497.12 Ljubljana) »1914/1918«	
Ervin Dolenc, Komunistične kulturno-prosvetne organizacije v dvajsetih letih	325
UDK 351.85.008:329.15(497.12) »1920«	
Žarko Lazarevič, Analiza kmečkih dolgov v Sloveniji 1918–1941	349
UDK 347.27:323.32(497.12) »1918/1945«	
Aleš Gabrič, Kulturni molk	385
UDK 930.85/497.12) »1941/1945«	
Jože Prinčič, Obnova industrije in rudarstva v Sloveniji leta 1946	415
UDK 338.004.6(497.12) »1946«	

UDK 354.86(497.12 Ljubljana)»1914/1918«

Vilma BRODNIK, dipl. zgodovinar, Ljubljana, Medno 22

Prispevki za novejšo zgodovino, XXIX, 1989, 2, slov. (nem., ang.)

PRESKRBA LJUBLJANE MED 1. SVETOVNO VOJNO

Avtorica obravnava preskrbo Ljubljane z živili, premogom, drvni, petrolejem in milom, v času izrednih razmer med 1. svetovno vojno in delno tudi v prvih dveh letih po njej, ko so se težave v zvezi s preskrbo le počasi umirjale. Razprava temelji na virih iz fonda mestnega magistrata ljubljanskega, ki ga hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana.

UDK 351.85.008:329.15(497.12)»192-«

Ervin DOLENC, mag., asistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za novejšo zgodovino 1989, XXIX, 2, slov. (fr., angl.)

KOMUNISTIČNE KULTURNO PROSVETNE ORGANIZACIJE V DVAJSETIH LETIH STOLETJA

Razprava se omejuje na organiziranost, količino in vsebino dela komunističnih kulturno prosvetnih društev v slovenskem delu Kraljevine SHS. Ker so bili komunisti že na samem začetku obdobja postavljeni izven zakona, so se nepolitična društva pokazala kot ena najprimernejših oblik tudi izven statutarne delovanja. Razprava je del širše raziskave kulturno prosvetne dejavnosti med slovenskim delavstvom v tej dobi.

UDK 347.27:323.32(497.12)»1918/1941«

Žarko LAZAREVIČ, mag., asistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU, 61000, Ljubljana, Trg 1
Prispevki za novejšo zgodovino, XXIX, 1989, 2, slov. (nem., angl.)

ANALIZA KMEČKIH DOLGOV V SLOVENIJI 1918–1941

Avtor analizira kmečke dolgove na podlagi bremenskih vpisov v zemljiško knjigo šestih vzorčnih katastrskih občin. Piše o zemljiški knjigi, posestni strukturi, poteku zadolževanja v posameznih letih, gibanju obrestne mere pri intabuliranih terjatvah, vračanju oziroma izbrisih dolgov in o strukturi kmečkih dolgov v Sloveniji v obdobju med vojnama. Povsod, kjer je bilo mogoče, je primerjal stanje v vzorcu s stanjem v Sloveniji. Kjer pa to ni bilo moč storiti, so podatki iz zemljiških knjig uspešno zapolnjevali obstoječo vrzel v vedenju o slovenskih razmerah.

UDK 930.85(497.12)»1941/1945«

Aleš GABRIČ, asistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1
Prispevki za novejšo zgodovino, XXIX, 1989, 2, slov. (fr., angl.)

KULTURNI MOLK

Članek govori o problematiki umetniškega in znanstvenega ustvarjanja na okupiranem ozemlju Slovenije 1941–1945. Hkrati analizira pomen kulturnega molka, kakor ga je zapovedala OF, in ugotavlja v koliki meri so slovenski kulturni delavci sledili temu pozivu. Po osvoboditvi je nova oblast obračunala z grešniki in skušala izničiti rezultate njihovega dela. Avtor ocenjuje celotno dogajanje iz dveh zornih kotov. Oblast na okupiranem ozemlju je spodbujala ustvarjanje, kulturni delavci v OF pa so takemu delovanju nasprotovali in kritizirali kolege, ki so sodelovali z okupatorji in domačimi izdajalci na kulturniški sceni.

UDK 354.86(497.12 Ljubljana)»1914/1918«

Vilma BRODNIK, Graduate Historian, Ljubljana, Medno 22
Prispevki za novejšo zgodovino, XXIX, 1989, 2, slov. (germ., engl.)

THE SYSTEM OF SUPPLY IN LJUBLJANA DURING WORLD WAR I

The author discusses the supply of foodstuffs, coal, firewood, petroleum, and soap in Ljubljana in an emergency situation during World War I and the first days following the end of the War when the supply situation was gradually stabilizing. The discussion is based on data obtained from Ljubljana's town-hall records that are kept by the Historical Archives of Ljubljana.

UDK 351.85.008:329.15(407.12)»192-«

Ervin DOLENC, M. A., Assistant Lecturer, Institute for the History of Workers' Movement, Yugoslavia, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXIX, 1989, 2, (slov. (fr., engl.)

COMMUNIST CULTURAL AND EDUCATIONAL ORGANIZATIONS IN 1920s

In his discussion the author deals with the organizational structure, scope and substance of communist cultural and educational societies active in the Slovene part of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes. At the very beginning of the period in question Communists were outlawed, therefore nonpolitical societies proved to be one of the most suitable forms of non-statutory activity. The discussion is part and parcel of an extensive study of cultural and educational activity among Slovene workers in the 1920s.

UDK 347.27:323.32(497.12)»1918/1914«

Žarko LAZAREVIĆ, M.A., Assistant Lecturer, Institute for the History of Workers' Movement, Yugoslavia, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXIX, 1989, 2, slov. (germ., engl.)

AN ANALYSIS OF PEASANTS' DEBT IN SLOVENIA IN THE PERIOD 1918-1941

The author analyzes the debt of Slovene peasants on the basis of debt recorded in land-registers of a sample of six cadastral communities. He also discusses land-registers, the structure of land owners, the process of debt-raising in individual years, developments related to interest rates for registered claimdeeds, the issue of debt payment and/or canceled debts, as well as the structure of peasants' debt in Slovenia in the period between the two Wars. Whenever possible, the author compares the situation in the sample with the rest of Slovenia, if this cannot be done, data are used obtained from land-registers to fill the gaps in the knowledge about the Slovene situation.

UDK 930.85(497-12)»1941/1945«

Aleš GABRIČ, Assistant Lecturer, Institute for the History of Workers' Movement, Yugoslavia, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXIX, 1989, 2, slov. (fr., engl.)

CULTURAL SILENCE

The author discusses problems of creative effort in arts and science within the occupied Slovene territory in the period 1941-1945. At the same time, he also analyzes the significance of cultural silence as commanded by the Liberation Front, and tries to find out to what extent Slovene artists followed the call. After the end of World War II, the new authorities squared the accounts with those who did not follow, and attempted to destroy the results of their work. The author approaches the events from two points of view; in the occupied territory, the foreign authorities encouraged creative efforts, while artists, active within the Liberation Front, opposed such efforts and criticized their colleagues who were willing to collaborate with either the occupying forces or local quislings in the cultural sphere.

UDK 338.004.6(497.12)•1936•

Jože PRINČIČ, mag., asistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXIX, 1988, slov. (fr., angl.)

OBNOVA INDUSTRIJE IN RUDARSTVA V SLOVENIJI LETA 1946

Avtor v svoji razpravi ugotavlja, da je bila v letu 1946 gospodarska obnova najpomembnejša in najnujnejša naloga zvezne in republiških vlad ter glavni smoter gospodarske politike. Zato se je v svoji najpomembnejši obliki, t.j. obnovi industrijske proizvodnje do predvojne višine, v velikem delu tudi dokončala v tem letu, kar je tudi omogočilo in pospešilo priprave za sestavo petletnega gospodarskega načrta.

UDK 338.004.6(497.12)•1946•

Jože PRINČIČ, M. A., Assistant Lecturer, Institute for the History of Workers' Movement, Yugoslavia, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXIX, 1989, 2, slov. (fr., engl.)

THE RECONSTRUCTION OF INDUSTRY AND MINING IN SLOVENIA IN 1946

In his discussion the author states that in 1946 reconstruction of economy was the most significant and urgent task pursued by both the federal and republics' governments, as well as the prime objective of the country's economic policy. In its most important form, aiming at the pre-war industrial output level, the reconstruction was basically completed in 1946, which provided for and accelerated the preparations for drafting the five-year economic development plan.

